

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**TASAVVUFÎ EĞİTİMDE ÇOCUĞUN AHLÂKÎ GELİŞİMİ:
GAZÂLİ VE MEVLÂNÂ ÖRNEKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Edibe GEDEN

ANKARA – 2018

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**TASAVVUFÎ EĞİTİMDE ÇOCUĞUN AHLÂKÎ GELİŞİMİ:
GAZÂLİ VE MEVLÂNÂ ÖRNEKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EDİBE GEDEN

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ**

ANKARA – 2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

**TASAVVUFÎ EĞİTİMDE ÇOCUĞUN ÂHLAKÎ GELİŞİMİ:
GAZÂLÎ VE MEVLÂNÂ ÖRNEKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ
- 2-Dr. Öğr. Üyesi Öncel DEMİRDAS
- 3-Dr. Öğr. Üyesi Esmâ ÖZTÜRK

İmzası

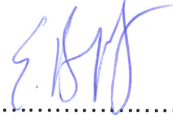
.....
.....
.....

Tez Savunması Tarihi: ..16.01.2013

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (22.10.2019..)

EDİBE GEDEN



İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vi

I.BÖLÜM

AHLÂK KAVRAMININ ÇOCUK GELİŞİMİNDEKİ YERİ

1.1.AHLÂK KAVRAMI.....	1
1.2. AHLÂK GELİŞİMİ VE İLGİLİ KURAMLAR.....	5
1.2.1. Bilişsel Kuramlar	11
1.2.1.1. Jean Piaget	11
1.2.1.2. Lawrence Kohlberg.....	16
1.2.2. Sosyal Temelli Kuramlar	26
1.2.2.1. Sosyal Öğrenme Yaklaşımında Ahlâk.....	26
1.2.2.2. Ahlaki Duygular Olarak Sevgi ve İlgi.....	28
1.2.3. Martin Hoffman: Ahlâkî Gelişime Sosyal Bir Yaklaşım.....	31
1.3. PSIKANALİTİK KURAM	33

II. BÖLÜM

ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK KAVRAMLARININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

2.1. ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK DUYGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI	37
2.2. ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK DUYGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA ROL OYNAYAN FAKTÖRLER.....	49
2.3. ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK DUYGUSUNUN OLUŞTURULMASINDA KULLANILABİLECEK YÖNTEMLER.....	52

III. BÖLÜM

TASAVVUFÎ EĞİTİMDE ÇOCUĞUN AHLAKÎ GELİŞİMİ: GAZALÎ VE MEVLÂNÂ ÖRNEĞİ

3.1. TASAVVUFÎ EĞİTİM BAĞLAMINDA KUR'AN VE SÜNNET IŞIĞINDA ÇOCUĞUN AHLAKÎ GELİŞİMİ	57
3.1.1. Kur'an ve Sünnet Işığında Dinî/Tasavvufî Eğitim Aşamaları	58
3.1.2. Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çocuğun Değeri	61
3.2. TASAVVUFÎ EĞİTİME GENEL BAKIŞ	68
3.2.1. Çocuğun Dinî ve Ahlâkî Gelişim ve Eğitimine Tasavvufî Yaklaşım	70
3.2.1.1.Sabır	71
3.2.1.2.Edep	79
3.2.1.3.Merhamet	84
3.2.1.4.Korku (Havf)	88
3.2.1.5. Ümit (Recâ)	92
3.2.1.6.Dua	95
3.2.1.7.Murâkabe	100
3.2.1.8. Şükür	107
3.2.1.9.Sevgi	113
3.2.2.Mutasavvıfların Hayatlarından Örnekler	120
3.2.2.1.Ma'rûf-i Kerhi (K.S.) (ö.200/815)	121
3.2.2.2.Bâyezid-i Bestâmî (K.S.) (ö.261/875)	122
3.2.2.3.İmâm-ı Âzam (K.S.) (ö.152/767) ve Babası	123
3.2.2.4.Vefâ Hazretleri (ö.388/998) ve Oğlu	124
3.2.3. Çocuğun Tasavvufî Terbiyesi ile İlgili Tespitler ve Tavsiyeler	125
3.3. GAZALÎ'NİN ESERLERİNDEN ÖRNEKLER	127
3.3.1.Gazâlî'de Güzel Ahlâk Bahsi	127
3.3.2. Gazâlî'de Anne-Baba ve Çocuk İlişkisi	137
3.3.3.Gazâlî'de Çocuk Terbiyesi	140

3.4.MEVLANA'NIN ESERLERİNDEN ÖRNEKLER.....	151
3.4.1.Mevlânâ ve Ahlâk	151
3.4.2.Mesnevî'de Ahlâk ve Çocuk Gelişimive Eğitimi.....	164
3.4.3. Mecâlis-i Sebâ'da Çocuk Gelişimi ve Eğitimi.....	175
3.4.4. Fihî Mâ Fih'te Çocuk Gelişimi ve Eğitimi	176
3.4.5. Divan-ı Kebîr'de Çocuk Gelişimi ve Eğitimi.....	183
3.4.5.1.Divan-ı Kebîr'de Eğitimcinin Özellikleri	187
3.4.5.2. Divan-ı Kebîr'de Mevlânâ'nın Eğitim Yöntemleri	193
3.4.5.3.Mevlânâ'ya Göre Eğitimin Hedefleri	194
SONUÇ	199
ÖZET	202
ABSTRACT	203
KAYNAKÇA.....	204

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.s.	:	Aleyhisselam
b.	:	Bin
c.	:	Cilt
c.c.	:	<i>Celle Celaluhu</i>
ev.	:	Çeviren
Hz.	:	Hazreti
k.s.	:	Kaddesallahu sırruhu
r.a.	:	Radiallahu anh
s.	:	Sayfa
s.a.v.	:	Sallallahu aleyhi ve sellem
vb.	:	Ve bunun gibi
vs.	:	Vesaire
yay.	:	Yayınları
Edt.	:	Editör
Et al.	:	ve diğeri

ÖNSÖZ

Araştırmaya konu olan tasavvufî eğitimde çocuğun ahlâki gelişimi ve eğitimi, disiplinler arası bir konu olup, hem çocuk gelişimi, hem din eğitimi ve hem de tasavvuf alanının ilgilendiği hususları kapsamasından dolayı geniş bir çerçevede ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan Gazalî ve Mevlânâ örnekleri detaylıca incelenmiş ve araştırmanın tasavvufî temelleri daha çok bu minvalde oluşturulmuştur.

Çalışma üç bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde ahlâk kavramının çocuk gelişimindeki yeri incelenmiş, bu bağlamda öncelikle bu kavram üzerinde durulmuş, daha sonra da ahlaki gelişim teorilerine yer verilmiştir.

İkinci bölümde ilk olarak çocukta din ve ahlâk kavramlarının doğuşu ve gelişimi konusu mercek altına alınmıştır. Daha sonra çocuğun din ve ahlâk duygusunun ortaya çıkışında rol oynayan faktörlere ve bu duyguların oluşumunda kullanılabilecek yöntemlere değinilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ilk olarak tasavvufî eğitimin temelini teşkil etmesi sebebiyle Kur'an'da ve Efendimizin (S.A.V.) hayatında çocuğun eğitime, yeri ve değerine ayet ve hadislerle örnekler sunulmuştur. Daha sonra tasavvufî eğitime genel bir bakış başlığı altında çocuğun dini ve ahlâki gelişimi ve eğitimine tasavvufî bir yaklaşım geliştirebilmek adına konuyla ilgili bir takım tasavvufî terim ve ıstılahlara yer verilmiştir. Bu kavramların, çocuğun dini ve ahlaki gelişimindeki önem ve değerlerine atıfta bulunulmuştur. Mutasavvıfların hayatından kısa örneklere ve araştırma konusu ile ilgili tavsiyelere yer verilmiştir.

Araştırmanın son kısmında Gazâli ve Mevlânâ'nın eserlerinden örneklere yer verilmiştir. Gazâli'nin ahlak ile ilgili görüşlerine değinilmiş, anne baba ile çocukların ilişkisine ve Gazali'nin çocuk terbiyesi ile ilgili tespitlerine yer verilmiştir. Ardından Mevlânâ'nın ahlak ile ilgili görüşlerine yer verilmiş ve birçok eserinde, çocuğun ahlak gelişimi ve eğitimi incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Katkılarından dolayı öncelikle danışman hocam Prof. Dr. Vahit Göktaş'a, manevi eğitimleriyle destek veren Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu'na, tez konusu seçiminde destek veren Doç. Dr. Hikmet Yaman'a ve tezimin bütün aşamalarında maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkür ederim.

Edibe GEDEN

ANKARA 2018

I.BÖLÜM

AHLÂK KAVRAMININ ÇOCUK GELİŞİMİNDEKİ YERİ

1.1.AHLÂK KAVRAMI

Tezimizin konusu ahlâk ilmi ile yakinen ilgili olduğu hatta örtüştüğü için ilk olarak ahlâk kavramının tanımlanmasına yer vermenin doğru olacağını düşündük. Bu sebeple, ahlâk kavramının kelime anlamı, dilimizde ve kültürümüzde hangi manalarda kullanıldığı, ahlâklılık ve ahlâk ilminin nasıl ayrıştığı gibi konulara kısaca değinerek konumuza giriş yapıyoruz. Tezimizin ilerleyen kısımlarında tez konusu bağlamında “tasavvufî ahlâk” terimine de yer verilecektir.

Arapça, hulk'un çoğuludur. Huylar demektir. Ahlak, insanın manevi karakterini oluşturan özelliklere denir. Ahlak ilmi ise öğretmeye yönelik düzenlenmiş ahlak nazariyesidir. Ahlak ilmi, hikmetli davranışlar olarak da tarif edilmiştir. Bu tarif, pratik ve teorik ahlak arasında bir ayrımı içerir. Diğer bir tarife göre ise, ahlak ilmi, faziletler ve onları kazanmak, reziletler ve onlardan kaçınmak ilmidir.¹

Ahlâkın diğer dillerdeki karşılığı olan “moral” kelimesi, Latincedeki “moralis” kelimesinden gelmektedir. Bunun da kökü “mor” veya “mos”tur. Bu da bizde önceden beri kullanılan “âdet” yahut “edep”tir. Âdet, görenek, alışkanlık; edep de iyi eğitim, uslu, nazik, zarif gibi manalara gelir. Buna göre ahlâklı olmak, birlikte yaşadığımız insanların görenek, metot, kural ve alışkanlıklarına uyarak bunlara karşı kibar ve saygılı davranmak gibi bir mana taşır.²

Yine kelime olarak huy, karakter ve tabiat anlamlarına gelen ahlâk, terim olarak insanlar tarafından benimsenmiş olan ve insanların birbiriyle ilişkilerini düzenleyendavranış kuralları, nefsi kötü hareketlerden arındırma ve iyi hareketlerle bezememetodunu gösteren bir ilim olarak tanımlanmaktadır.³

¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., 5. Basım, İstanbul, 2009, s.13

² Cavit Binbaşıoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, 3.baskı, Ankara, 1975, s.195

³ Hüseyin Karaman, *Nurettin Topçu'da Ahlâk Felsefesi*, Dergah Yay. 1. Baskı, İstanbul, 2000, s. 23

Ahlâk, insan davranışlarıdır. Ahlâk denildiğinde akla insane gelmelidir zira hayvanların ahlâkı yoktur; çünkü onlar “iyi” ve “kötü” gibi kavramlar ve bunların karşılığındaki ödül ya da cezaları anlayacak kadar zihinsel yeterliliğe sahip değildir. “Ahlâk bir inanç ve düşünce sistemidir; üzerimizdeki elbise ve başımızdaki şapka gibi maddi bir varlığı yoktur. Bu yüzden, bazı kimseler elle tutulur gözle görülür varlıklar ve cisimler dururken böyle inançlara önem vermenin doğru olmadığını söyler. Ancak insanları bir arada tutan şeyler maddi menfaatler veya pazarlıklardan çok manevi bağlardır. Bütün sembolik şeyler manevidir ve insan topluluklarını ayırt eden en önemli özelliklerden biri, bizim cemiyetimizin sembollere dayalı olmasıdır. İşte ahlâkideğerler, manevi değerlerin en önemlileri olduğu için daima ön plândadır.”⁴

Günlük yaşamda, ahlâk, özellikle cinsel alışkanlıklar ve kurallarla ilişkilendirilir. İnsanların davranışlarına ve bazen sadece dış görünüşlerine ve giyiniş şekillerine bakılarak “ahlâklı ya da ahlâksız” ya da “iyi ahlâklı ya da kötü ahlâklı” gibi yargılara ulaşılır. Filozof ve bilim adamları ise bu konuyla ilgili yüzeysel ve tek yönlü yaklaşım yerine ya bütünü ele alma ya da ayrıntılarını inceleme yaklaşımını benimsemişlerdir.⁵

Yine başka bir tanıma göre ahlâk, insanın hislerinin bir kalıba konulması ile oluşmaktadır. İnsan hiddetini, sevgisini, açlığını, hırsını, doğruya, iyiye, güzele ve kutsala doğru yönlendirebiliyorsa güzel ahlâk sahibidir.⁶

Ahlâk, sosyal bir kuvvet olarak ele alınabilir ve bu kavramı toplumsal boyutlarla açıklamak mümkündür. Şöyle ki, düzenli bir hayata sahip olmak için davranış kuralları, ilkeler ve anlaşmalara varmalıyız. Böylesi ilkelerin, kuralların ve anlaşmaların mevcut olmadığı insan toplumu yoktur. Bu anlaşmalardan bazıları bilinçsiz anlaşmalardır, bazıları da bilinçli veya tümüyle bilinçli tartışılacak anlaşmalardır. Değişen hayat şartları neticesinde bu anlaşmalar ve kodlar değişebilir, farklılaşabilir ama toplumun devam etmesi için bu davranış kuralları ve anlaşmalar prensiplere uyarak gerçekleşir. Bunun gerçekleşebileceği yer ahlâk ve hukuk alanıdır. Bu yüzden ahlâk, sosyal bir kuvvettir ve hayatın bizatihi kendisinden ve kendisiyle gelişmektedir. Ahlâk hayatla birlikte mevcut olan sahadır.⁷

⁴ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlâki*, Ötüken Yay, İstanbul, 1995, s.11-19

⁵ Şenay Yapıcı ve Mehmet Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, Anı Yay, Ankara, 2010, s.43

⁶ Beyza Bilgin, *İslam'da Çocuk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay, Ankara, 1987, s.133

⁷ Celal Türer, *William James'in Ahlâk Anlayışı*, Elis Yay, 1. Baskı, Ankara, 2005, s.87-88

Âhlaki duygular, yaradılışın bir gereği olarak ruhumuzda mevcuttur. Ayet-i kerime bunu şu şekilde açıklar: “De ki, herkes yaratılışına göre davranır. Rabbiniz kimin en doğru yolda olduğunu bilir”.⁸ Ayet-i kerimede de belirtildiği üzere ahlâki duygu, fitrat olarak kişiliğimizde vardır. Ancak zihnimizde bir şekilde sirayet eden kavramlar ve dış faktörler neticesinde içimizdeki ahlâki duygu bozulabilir. Aslında iyi ve kötü kavramları zihnimizdeki oluşumun sonucudur.⁹

Ahlâk ilmi, teorik ve pratik olmak üzere iki alandan oluşur. Teorik ahlâk, iyi ve kötünün ne olduğunu, kaynağını, vicdan ve yükümlülüğünü araştırır. Pratik ahlâk ise, teorik ahlâkın belirttiği ahlâk prensiplerinin insan hayatının çeşitli dönemlerinde ne şekilde uygulandığını ve meydana geldiğini incelemektedir. Pratik ahlâk, insanların düşündüklerini değil yaptıklarını, hareket ve davranışları konu edinir.¹⁰

Ahlâk kelime manası olarak din, huy, mizaç, görenek, hal ve hareket tarzı gibi manalara gelmektedir. Ahlâk kelimesi karşılık olarak, yabancı dillerindeki ethic, ethique ve morale terimlerinin hepsini de kapsar.

Ahlâk, ilk anlam olarak genel bir hayat tarzını, ikinci anlam olarak bir grup davranış kuralını ve üçüncü anlam olarak da davranış kuralları veya hayat tarzları üzerinde yapılan tartışmaları, araştırmaları ifade etmek üzere üç farklı manâda kullanılmaktadır. İslam ahlâkı olarak birinci manâda; meslek ahlâkı olarak ikinci manâda; ahlâk felsefesi olarak da üçüncü manâda kullanılmaktadır.¹¹

Bütün toplumlarda üzerinde önemle durulan ve en çok tartışılan konulardan biri ahlâktır. Ancak ahlâkın tanımlaması ilgili olarak henüz ortak bir görüş birliği elde edilmiş değildir. Buna rağmen genel olarak ahlâk, insanları pozitif yönde ele almak, başka insanların iyiliğini istemek ve başka insanlarla ilgili sorumluluk hissi taşımak olarak tanımlanmıştır.¹²

⁸ İsra, 17/84

⁹ Ömer Çam, “Ahlâk Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 1996, s.9-10

¹⁰ Karaman, *Nurettin Topçu'da Ahlâk Felsefesi*, s.24-26

¹¹ Mehmet Zeki Aydın, *Ahlâk Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yay, 1. Baskı, Ankara, 2003, s.15

¹² Sevim Cesur, “Çocuk ve Ergenlerde Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, *Çocuk, Ergen, Anne ve Baba*, Edt. Gül Şendil, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003, s.127

Yine bir başka tanıma göre ahlâk, insanın neleri yapıp neleri yapmayacağını belirtir. Ayrıca karakter yapısının ve bunlarla ilgili değerlendirmelerin ve davranışların düzenlendiği genel kaidelerin tamamıdır.¹³

Ahlâkın konusu, öznesi gruptan ya da toplumdan önce bireydir.¹⁴

İnsan davranışının ahlâklılığı ve insanın psikolojik açıdan tamamlanma duygusu ile bağlantılı olduğu için şu öğeler önem taşır:

***Etik vicdan:** İnsanın içinde ahlâki bir içgüdü bulunur, ahlâklı davranmaya eğilimi vardır. Bundan etik vicdan olarak söz edilir.

***Özgürlük ve sorumluluk:** Özgür ve sorumlu olma durumu insanın varlığının özünü açığa çıkarır. Aslında insanın özü dünyaya açık olmaktır; hep bir şeye ya da birine karşı amacı olmaktır: insan davranışları her zaman maksatlıdır.

***Miyon olarak hayat:** Hayat bizi değerlere doğru yönlendiren bir misyondur. Bir grup “benci” topluluk fark edemese de, hayatta her birimizin bir misyonunun, görevinin olduğunu kimse inkar edemez.

Ahlâklılık arzusu, insanı kendi potansiyelini geliştirmesine zorlar. İnsan, ahlâki olarak kendisi için en iyisinin ne olduğuna bakmalıdır ve buna uymalıdır. Ahlâki değerlere ve daha disiplinli bir hayata uyum sağlama isteği, bu durumu zorunlu kılar.¹⁵

Ahlâk; insanın iradeli davranışlarının bütünüdür. Bu davranışları, kendisinin iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine yol açan manevi özellikleri, huyları ve bütün bunların etkisiyle ortaya koyar. Yine ahlâk, insanın bir amaç doğrultusunda kendi arzusu ile iyi davranışlara yönelip kötülüğü ve kötü davranışları tercih etmemesidir. Ahlak, insan topluluklarının zaman içinde benimsediği, bireylerin diğer insanlarla olan ilişkilerini şekillendiren kurallar, kaideler ve inançların bütününe verilen addır.¹⁶

¹³ Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, DEM Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2004, s.76

¹⁴ Luis Ugalde et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, The Council for Research in Values and Psychology, Washington D.C., 1998, s.78

¹⁵ Luis Ugalde et al., *a.g.e.*, s. 79-81

¹⁶ Aydın, *Ahlâk Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s.16

Sonuç olarak ahlâk, çok yönlü bir anlam içermekle beraber, özelde insandavranışlarının ve insanlar arasındaki ilişkilerinin, genelde ise toplumun oluşturduğu bir takım kuralların iyi veya kötü olarak nitelendirilmesidir. İnsanların uymak zorunda oldukları davranışlar bütünüdür.

1.2. AHLÂK GELİŞİMİ VE İLGİLİ KURAMLAR

Ahlâk gelişimi, kişilik gelişiminin bir parçasıdır. Kişiliğin temelleri çocuklukta atılıyorsa eğer, ki muhakkak ki öyledir, bir bireyin ahlâki gelişimi çocukluğunun ve gençliğinin bir parçasıdır. Ahlâk gelişimi, diğer bütün gelişim alanlarının birbirini etkilemesi geleneği ile paralel olup, daha çok çocuğun ve gencin bilişsel ve dil, sosyal ve duygusal gelişimi ile yakından alakalıdır.

Ahlâk gelişimi, kişinin toplumsal gelişimi ile ilgilidir, hatta bir yönden toplumsal gelişimin uzantısıdır. Aynı zamanda kişilik gelişimi ile de ilgilidir. İyi-kötü, doğru-yanlış gibi değer yargıları toplumdaki topluma değişir. Bunlar, kişiler üzerinde zorlayıcı etkiler yapar. Kişi buna göre davranışlarını düzenler. Davranışların toplumun uygun göreceği biçimde düzenlenmesi ahlâk gelişiminde incelenir. Ahlâk gelişimi böylelikle “değişen toplum” ile “değişen kişi” arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak oluşur. Bu yüzden kişinin ahlâk gelişimi diğer gelişimlere benzemez ve esnek değildir.¹⁷

Ahlâk gelişimi, bir kişinin ahlâki inançlarının zamanla değişmesidir. Bu değişim belirli ahlâki düzeyler içerir. Bir kişinin belirli bir zamanda sahip olduğu ahlâki inançlarına ilişkin incelikli düşünce ve davranışları, ahlâki düzeyi meydana getirir. Ahlâki düzey, ahlâki yönelimden etkilenir, ahlâki yönelim ise kişinin genel olarak ya da herhangi bir zamanda hakim olan inancıdır. Ahlâk gelişimi süreci, bir kişinin ahlâki inanç ve davranışları itibarı ile olgunlaşması sürecini ifade eder.¹⁸

Gelişim bir bütünlük içinde vuku bulur. Diğer bir ifadeyle, kişilik gelişimi, sosyal gelişim, bilişsel gelişim, dil gelişimi ve fiziksel gelişim gibi gelişim bütün temel alanları bir arada ve beraberce bir değişimsel süreç izlerler. Bu alanlardan birindeki

¹⁷ Binbaşıoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s.186-7

¹⁸ M. Engin Deniz, *Eğitim Psikolojisi*, Akademi Yay., 1. Baskı, Ankara, 2007, s. 163

değişim veya aksamalar diğer alanları da etkiler. Ahlâk gelişimine en yakın gelişimsel alanlar, bilişsel gelişim ve sosyal gelişimdir.¹⁹

Ahlâki gelişim ile birlikte çocuk, toplumsallaşma süreci içinde neyin iyi neyin kötü olduğu konusunda bir bilinç geliştirir ve bu da kişilik gelişiminin en önemli değerlerinden biridir. Ahlâki gelişimin önemli unsurları, insanın sorumluluk sahibi olduğu çevresine, topluma yani iletişimkurmuş olduğu dünyaya karşı kendisini ne kadar sorgulayabildiği ve denetleyebildiğidir. Ahlâki gelişim sayesinde bireyin, toplum kaideleri ve âdetleri bağlamında kendisini kontrol edebilmesi beklenir. Birey, toplumun kaidelerine uygun olarak kendisini kontrol edebiliyorsa, içten kontrollü; etrafındaki bireylerin etkisinde kalarak karar veriyorsa, dıştan kontrollü bir ahlâki gelişim sergiliyor demektir.²⁰

Ahlâk gelişimi ile ifade edilmek istenen dini ahlâk anlayışlarını da içerse de daha geniş bir yelpazedeki doğru-yanlış ilişkine ilişkin prensiplerin oluşum sürecidir. Şöyle ki, bilişsel gelişim nasıl bebeğin zihinsel gelişiminden bilime, daha karmaşık bilislere kadar uzanıyorsa, ahlâk gelişimi de süt emen bebeğin annesiyle arasındaki bağdan Mevlânâ'nın bilgeliği ve ahlâk anlayışına uzanır. Yani ahlâk gelişimi çok geniş bir yelpazeyi kapsar. Yalnızca dini çağrıştırması bu kavramın sınırlandırılmasına yol açar. İnsanın ahlâki prensipleri edinmesi hem sosyal halde yaşayışının bir sonucu, hem de gereğidir. Başka bir deyimle, topluluklar halinde yaşamak olmaksızın ahlâk edinmemiz olası değildir. Aynı zamanda kurallar, prensipler ve idealler olmadan da toplumlar olmazdı. Ahlâki prensip ve idealleri nasıl edindiğimize ilişkin bilgimizin artması diğer bilim alanlarında olduğu gibi ahlâki gelişimi yordayabilmemiz ve bu süreç üzerinde kontrolümüzü daha olanaklı kılar.²¹

Ahlâkî gelişim kuramlarına değinmeden önce biraz da **prososyal davranış** üzerinde durmak istiyoruz. Daha çok Batı kaynaklarında rastladığımız, ahlâkî davranışın bir gereği ve yapıtaşı olan prososyal davranıştan Refia Şemin de “diğerkâmlık” olarak bahsetmiş ve eserinde de ele almıştır.²²

¹⁹ İbrahim Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, Anı Yay., Ankara, 2015, s.123

²⁰ Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi*, Nobel Yay, 14. Baskı, Ankara, 2007, s.115

²¹ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.122

²² Refia Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1979.

Çoğu anne baba, öğretmen ve dini öğreticiler çocukların yardımsever, işbirlikçi ve verici ya da cömert olması yönünde gayret gösterirler.. Başkalarına yararlı olan eylemlere prososyal davranış denir. Şüphesiz ki, işbirliği yapmak kişiye yapmamaktan daha çok fayda sağlar. Diğerkâmlık ya da hayırsever davranış, bireye direkt bir fayda sağlamayan cinsten bir prososyal davranıştır. Diğerkâmlık, başkalarına olan sorumluluk duygusu tarafından yönlendirilir.²³

Basit diğerkâmlık hareketleri 18 aylıkken bile görülebilir. Bebekler ve okul öncesi çocuklar başka insanların üzgün ya da acı dolu olduğunu görür ve endişe duyarlar. Kişiyi sarılarak ya da pırpırlayarak rahatlatmaya çalışırlar. Açıkçası, bu erken aşamada, çocuklar kederin ve üzüntünün belirtilerini fark ederler. Okul öncesi yıllar boyunca, çocuklar genellikle başkalarının ihtiyaçlarını ve uygun diğerkâmlık gerektiren cevapları anlamaya başlarlar. Çocukların diğerkâmlık davranışı için erken teşebbüsleri sınırlıdır çünkü yardım etmek için ne yapabilecekleri konusundaki bilgileri çocukça ve yetersizdir. Küçükler başkalarına yardım için daha çok strateji geliştirdikçe, yardım konusunda yetişkin gibi davranmayı öğrenirler. Böylece, genel bir kural olarak, çocukların yardım etmedeki stratejileri gibi, prososyal davranmaya niyet de yaş ile birlikte artar. Şüphesiz ki, her çocuk başkalarının ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmayabilir. Bazı çocuklar kendi ilgilerine ve ihtiyaçlarına çok daha büyük bir öncelikle bağlıdırlar. Bazı çocukları diğerlerine göre daha yardımsever yapan kriterleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Perspektif alma: Egosantrizm çocukların paylaşma ya da yardım etme yeteneğini sınırlar çünkü prososyal davranışın gerekliliğini fark edemezler. Egosantrizmin etkisi altında çocuklar, sadece kendi perspektiflerine sahiptirler. Genellikle, çocuklar başkalarının duygu ve düşüncelerini anladıkça, yani farklı perspektifler geliştirdikçe, başka insanlara yardım etmeye daha çok istek duyarlar.
- Empati: Başka birinin duygularını tecrübe edebilme kabiliyetine empati denir. Başkalarının korkusunu, üzüntüsünü, kederini, yalnızlığını hisseden çocuklar, bunları hissedemeyen çocuklara göre yardım etmeye daha yatkındırlar.

²³ Robert V. Kail, *Children and Their Development*, Pearson, New Jersey, 2004, s.379

- Ahlâki muhakeme: Küçük çocuklarda prososyal davranış genellikle ödül ya da ceza ihtimali tarafından belirlenir.

Özetle, başkalarına yardım eden çocuk ve ergenler, başkalarının görüşlerini ve duygularını anlamaya daha yatkın oluyorlar. Perspektif alma, empati, ve ahlâki muhakeme becerileri çocukların her zaman diğerkâmlık hareketi içinde davranacaklarını da garantilemez. Bu becerilere sahip çocuklar bile, duruma göre diğerkâmlık içeren hareketlerde bulunmayabilirler. Bazen sevecen çocukların acımasız olarak ve bazen de cimri çocukların cömert davranmalarına yol açan nedenleri de aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- **Sorumluluk duygusu:** Çocuklar ihtiyaç halindeki insana karşı sorumluluk hissettikleri zaman diğerkâmlık davranışında bulunabiliyorlar. Kardeşlerine ya da arkadaşlarına, yabancı ve tanımadıkları kişilerden daha çok yardım edebiliyorlar çünkü bu kişilere karşı direkt sorumluluk hissediyorlar.
- **Yeterlilik duygusu:** Çocuklar yardıma muhtaç kişiye karşı gerekli becerilere sahip olduklarında hayırsever ve yardımsever oluyorlar.
- **Mod ya da Duygu durumu:** Mutlu ve başarılı hissettiklerinde daha çok hayırseverce davranıyorlar.

Çocuklar, kendi çıkarlarından taviz gerektirmeyen durumlarda daha diğerkâmlık davranıyorlar. Ayrıca model alma, çocuğun prososyal davranışını artırmak için bir başka yöntemdir. Ebeveynler çocukları üzerinde en güçlü etkiye sahiptirler. Örneğin, yardımsever ve sorumlu, evladı için şefkat dolu endişeler duyan bir annenin çocuğu da işbirlikçi, yardımsever ve başkalarına karşı daha az eleştirici olur. Çocuklarda diğerkâmlık davranışını pekiştiren en önemli yol ise, onların iyi davranışlarını ödüllendirmektir. Çoğu ebeveyn prososyal davranışları, övgü yoluyla ödüllendirir. Özellikle en etkili olanı ise, mizaca yönelik övgülerdir. Mesela annenin çocuğuna, yardımı karşısında, yardımseverlik yönü üzerindeki övgüleri, çocuğun bir süre sonra gerçekten yardımsever olduğuna inanmasına yol açar. Böylece gerekli olan durumlarda bu öz-kavram (kendilerinin yardımsever olduğuna inanmaları) onları prososyal davranışın içine iter.²⁴

²⁴ Kail, *Children and Their Development*, s.381

Ahlâk davranışını belirleyen faktörler arasında düşünsel olanlar önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu sebeple, kendisi 4-15 yaşlarındaki 300 denekle bir aşamalar dizisine rastlamıştır. Cevaplar yaş ilerledikçe soyutlaşmıştır ve sosyalleşmenin de etkisi açıkça görülmüştür. Çocuk kendisini başkasının yerine koyabildiği, kamunun açısına kendini ayarlayabildiği oranda yüksek nitelikte bir düzeye çıkabilmektedir. Hâsılı etik davranış; çocuğun zekâ seviyesinin, ailesindeki sosyo-ekonomik ve kültürel düzeyin, evdeki kardeş sayısının, okuldaki arkadaş ve hoca ilişkilerinin yarattığı bir yaşantıdan meydana gelmektedir.²⁵

Bir fiilin doğru olup olmadığını sormak başka, bir davranışa bağlı olarak kişinin ahlâk yargısını saptamak başkadır. O yüzden kendi çalışmasında diğerkâmlık münasebeti ile böyle bir deneysel duruma çocuğu sokarak, önce cömert, hasis veya eşit davranışını saptamaya çalışmıştır. Arkadan bu hareketlerinin doğru olup olmadığını sormuş, bunların nedenlerini deneğin açıklamasını istemiştir. Bu belirli bir ahlâk sorunu hakkında çocuğun geçirdiği tekâmül aşamalarını vermiştir.²⁶

Çocuğun ahlâk ve diğerkâmlık davranışı, özellikle şu 3 nedene bağlıdır:

- a. Çocuğun yaşı.
- b. Çocuğun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar.
- c. Çocuğun ailesindeki çocuk sayısı.²⁷

Ahlâk gelişimi ve önemi üzerinde kısaca durduktan sonra, biraz da ahlâki gelişim kuramlarına değinmek istiyoruz. Ahlâk gelişimindeki en etkilive geçerli teoriler bilişsel gelişimci teorisyenlere ait olanlardır. Biz de tezimizde ağırlıklı olarak bu teorilere yer verdik. Şöyle ki, bu teorisyenler ahlâk gelişimi ile zihinsel gelişim ve

²⁵ Refia Şemin, *Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı*, s.5

²⁶ Şemin, belli yaş grubundaki çocuklara tek sayıdaki fındığı bölüştürme deneyi yapmış ve birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçlara göre; yaşa göre ahlâk davranışının değiştiği gözlemlenmiştir. Örneğin bencil eğilimin yaşla azaldığı görülür. Bu eğilim, 4-6 yaşlarında yüksek katına erişir. Bu yaştan sonra açıkça azalır ve 12 yaşında kaybolur. Bu deneylerden alınan sonuçlara göre, çocukların 6 yaşına kadar bencil davrandıkları söylenebilir. Egosantrizmin kaybolduğu zamanlarda cömertliğin üstün bir eğilim haline gelmesi, ilgi çekici bir noktadır. Nasıl çocuk, zihni bakımdan başkalarının görüşünü bu yaşlarda ele alacak bir duruma geliyorsa, ahlâki bakımdan da yalnız kendini düşünmek, bencil durumundan kurtulmaktadır. Yine bu araştırmaya göre ahlâk davranışı bakımından cinsiyet farklılığı gözlemlenmemiştir. Ailelerin sosyo-ekonomik düzeyi çocukların ahlâki davranışını etkilemektedir. Fakir çocuklar, zengin çocuklar kadar cömert davranmışlar, onlardan daha eşitlikçi davranmışlar ve onlardan daha az bencil davranış sergilemişlerdir. Çok çocuklu aileden olan çocukların, tek çocuklu aile çocuklarından daha cömert davrandıkları görülmüştür.

²⁷ Şemin, *Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı*, s.28-29

yeterliğin korelasyonuna vurgu yapmaktadırlar. Yani çocuk ya da birey zihinsel olarak olgunlaştıkça, ahlâklılık düzeyi artacaktır. Bunu akıl melekelerinin olgunlaşması olarak düşünürsek, bu teorilerin bizim anlayışımızla da örtüştüğü aşikardır. Şöyle ki, dinimizde de bir bireyin amellerinden sorumlu tutulduğu yaş bülüğ yaşı olarak ele alınmaktadır. Bu teorilerde de göreceğimiz üzere, çocuk bülüğçağına erişinceye dek, zihinsel ve düşünsel anlamda bir dizi merhaleden hızlı bir şekilde geçerek büyük oranda zihinsel olgunluğa erişecektir.

Eğitimsel bakış açısına göre, bilişsel ve ahlâki gelişimi açıklayan çoğu hipotez üç teoriye dayanmaktadır: romantik teori, kültürel aktarım teorisi ve ilerici ya da bilişsel-gelişimsel teori.

1. **Romantik teori:** Son yüzyılda ortaya çıkmıştır. J.J. Rousseau “*Emile*” adlı kitabında bu bakış açısının temel prensiplerini anlatmıştır; bunlar arasında göze çarpanlar ifade prensibi ve özgürlük prensibidir. Psikolojik bakış açısına göre, romantik teori organik-genetik teoriyle paralellik gösterir ki, bu teorinin tanıtıcısı Freud’dur. Psikolojik teori çocuğun zihnini bir organizma (ya da bitki) olarak görür; çevresi gelişimini desteklediği müddetçe biyolojik olarak büyümeye hazırlanmış olan bir bitki. Freud’a göre, ahlâki gelişim fiziksel gelişimle paralellik gösterir ve psikoseksüel gelişimle ilgili evreler mevcuttur. Bu aşamaların ortaya çıkmasını erteleyen ya da destekleyen sosyal faktörler olmasına karşın, bu evreler temel olarak irsîdir. Bu yüzden, ahlâki gelişim duygular ve uyartıların doğal ve spontane evrimidir Diğer bireyci teorilere karşıt olarak, bu teori bilişsel faktörlerin ne ahlâki yargı ne de ahlâki gelişim üzerinde önemli bir rolü olmadığını savunur.²⁸
2. **Kültürel aktarım teorisi:** Zihni, çevredeki tecrübelerin aktarıldığı boş bir tahtaya benzetir. Zihin, fiziksel ve sosyal çevredeki faktörlere bağlı olarak boş ve pasiftir. Bu teorinin savunucuları Locke, Watson, Thorndike ve Skinner gibi teorisyenlerdir. Kişinin gelişimi direkt öğretim ya da bilginin ve becerilerin kazanımını pekiştirme yolu ile yetişkin modeli taklit etme şeklinde olur. Ahlâki davranışın kazanımı öğrenmenin genel prensipleri tarafından yönetilir. Bu teoriye göre, ahlâklılığın kökeni birey değil

²⁸ Jean Jacques Rousseau, *Emile “Bir Çocuk Büyüyor”*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2014.

toplumdur. Bu yaklaşıma göre, ahlâki davranış, kurallar tarafından yönetilir. Bir birey toplumun sunduğu kurallara ne derece uyuyor ve onları ne derece kabulleniyorsa, o birey o derece ahlâklı ya da ahlâksız olacaktır. Bu bakış açısına göre, bireyin disiplin ve toplumla bütünleşmesi için eğitilmesi gerekir. Ahlâklılık gelenekler sistemi değil, zorunluluk sistemidir.

3. **İlerici ya da bilişsel-gelişimsel teori:** Diyalektiktir. Çünkü bu teori doğuştan gelen faktörler ve çevresel faktörler arasındaki karşıtlığı reddeder. Kişiliğin tanımında her ikisinin de rolü vardır ve her ikisi de birbirine bağlantılı bir şekilde işler. Bazen, bazı doğuştan gelen faktörler çevresel faktörlerle çatışmaya başlar ve bunların çözümünde, gelişimin daha ileri aşamaları ve çok daha olgunlaşmış ahlâki davranış ortaya çıkar. Piaget ve Dewey olgun düşüncenin ne genetik ne de sosyal faktörlere dayanmadığını iddia etmişlerdir; daha çok, organizma ve çevrenin arasındaki etkileşimden kaynaklanan psikolojik yapıların yeniden düzenlenmesidir. Dewey ve Piaget'i anlamak için biliş ya da bilişsellik kavramına açıklık getirmek gerekir. Biliş ya da kavrama (cognition), içsel olarak organize edilmiş birtakım bağlantı ve inanç yapılarıdır. Bu yapılar organizmanın aldığı bilginin işlenmesi ya da bir sürü olayın bağlantısı için var olan kurallardır. Çocukların olayları ve tecrübeleri organizedir ve aktif olarak işleme tabi tutulmaktadır; bu, sadece birikimin tekrarlanma işlemi değildir.²⁹

1.2.1. Bilişsel Kuramlar

1.2.1.1. Jean Piaget

Piaget için bilişsel bazlı ahlâk gelişimi teorisyenlerinin ilki ve etkili olanlardan biri denilebilir. Piaget'nin çalışmaları ondan sonra gelecek ve onun yolunu takip edecek olanlar için ufuk açıcı ve esin kaynağı olmuştur. Çocukta ahlâk yargısının gelişimi konusunda yapılan incelemelerin en önemlisini J. Piaget'ninki oluşturur.³⁰

²⁹ Luis Ugalde et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s. 231-3

³⁰ Şemin, *Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı*, s.21

Başlangıç olarak, Piaget'e göre bireyin ahlâk gelişimi, zihinsel gelişimine paraleldir. Piaget daha çok gözleme dayalı araştırmalara dayanarak çocukların yargılama sisteminde meydana gelen değişmelere bağlı olarak ahlâk gelişimini dönemlere ayırır.

“Bilişsel gelişim için geçerli olan ilkeler, ahlâki gelişim için de geçerlidir. Nasıl ki, her bireyin bilişsel gelişimin en üst basamağına ulaşması beklenmediği gibi, ahlâki gelişiminde en üst basamağına ulaşması beklenemez. Ahlâki yargıyı odak noktası yapan Piaget, ahlâki gelişimin her bireyin kendisine özgü bir yapı taşıdığını kabul eder.”³¹

Piaget şimdiye kadarki en etkin ahlâki gelişim teorisini sunmuştur. 20. Yüzyılın ortalarında ortaya konmasına ve çok çeşitli tenkitler almasına rağmen, yeni teoriler, Piaget'nin esas teorisini muhafaza edip onun üzerine birşeyler eklemiştir. Piaget çocuklar üzerinde yaptığı sistemli gözlemler sonucunda ahlâki duygu ve düşüncenin çeşitli yaş ve devrelerle ilerlediğini ve ahlâki gelişimin çocuğun düşünme sisteminin gelişimi ile paralel olduğunu savunmuştur.³²

Piaget'e göre ahlâki yargının gelişimi bilişsel gelişimin direkt bir sonucudur: Ahlâk, bilişsellik/biliş tamamıyla idrak edilmeden anlanacak ya da anlatılacak bir şey değildir.³³ Çocuk 11 yaş dolaylarında zihinsel gelişimin son basamağına ulaşır ve bunun bir sonucu olarak bir olayı yetişkinler gibi yorumlamayı öğrenir. Ona göre ahlâki gelişimin üç basamağı vardır:

- 1. Körü Körüne Uyma Basamağı:** Bu çocuğun ana-babasının izin verdiği ve yasakladığı temel alan, törel kavramların bulunduğu “öznel törelliği” kapsar.
- 2. Kuralları Yorumlama Basamağı:** Törel gerçeklikten törel görselliğe kayma dönemidir.
- 3. Eylemleri Yorumlama Basamağı:** Bu dönemde çocuk, kendi davranışı için törel sorumluluk duygusu geliştirir.³⁴

³¹ Selçuk, *Eğitim Psikolojisi*, s.115-6

³² Mevlüt Kaya, “Kişilik Özelliklerinin Ahlaki Yargı Üzerinde Etkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4, 1997, s.187

³³ Luis Ugalde et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.235

³⁴ Binbaşıoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s.198-9

Piaget'e göre ahlâk gelişimi ile bilişsel gelişim paralel olarak ilerler ve ahlak gelişimi üç temel evreden ibarettir. Bunlar ahlâk öncesi dönem (4-5 yaş), dışa bağımlı ya da dıştan denetimli ahlâk anlayışı dönemi (6-10 yaş) ve ahlâki bağımsızlık dönemidir. Bu da 11 yaş sonrasıdır.³⁵

Çocuklar ilk dönemde yetişkin otoritesine körü körüne bir bağlılık gösterirler. Ayrıca cezadan da kaçmak isterler. Bu dönem, Piaget'nin teorisindeki duyuşsal motor ve işlem öncesi dönemlerle aynı zamandadır. İşlem öncesi dönemde ve bebeklikte benmerkezciliğin etkisiyle başkalarının perspektiflerini ya da bakış açılarını duyumsamak pek mümkün değildir. Piaget'ye göre çocuklar oyun ve akranlarla kurdukları etkileşim sayesinde, kurallar ve başkalarının hakları hakkında ilk kez 5 yaş civarındayken bilgi edinirler. Fakat bu ahlâk anlayışı dışa bağımlı ya da dıştan denetimli bir anlayıştır. Diğer bir ifadeyle, bu yaştaki çocuklara göre, kurallar değiştirilemez ve her durumda herkes kurallara uymak zorundadır. Ayrıca, örneğin eğer bir kişi istemeden çok sayıda bardak kırmışsa, isteyerek bir adet bardağı kırmaktan daha kötü bir davranışta bulunmuştur. Kişilerin kasıtları değil, sonuç önemlidir. Özetle, davranışlar ahlâki olarak değerlendirilirken, bu yaştaki çocuklar kişinin niyetine bakmaksızın, somut sonuca göre yargılarda bulunurlar.³⁶

Yaklaşık olarak 11 yaş sonrasına tekabül eden ahlâkî bağımsızlık döneminde çocuğun okul arkadaşları ve akranlarıyla sosyal etkileşimi artmış ve sosyal çevresi oldukça genişlemiş, arkadaşları ile olan diyalog ve etkileşimleri de daha sık yaşanır hale gelmiştir. Çocuklar ilişkide buldukları arkadaş ve yaşlıları ile sorumluluk üstlenmek, birlikte hareket etmek ve ihtiyaçlara göre kurallar oluşturma açısından yeni fikri yapılar oluştururlar. Böylece bilişsel gelişimlerdeki ilerleme ve gelişimleriyle paralel olarak, ahlâk gelişiminde de ihtiyaçlara binaen kuralların değiştirilebileceği, ya da yeni kurallar konulabileceği fikrini edinirler. Bu dönemde, kural ihlal edilmiş ise bunun nedeni, içinde bulunulan durum ve niyet göz önünde bulundurulur, cezanın kaçınılmazlığı eskisi kadar olmazsa olmaz nitelikte değildir. Piaget'e göre, ahlâk gelişimi bağımsızlık döneminin sürekliliğidir ve bu ahlak gelişimi, çocuğun ya da ergenin bilişsel gelişimindeki değişiklikler ve ilerlemelerle şekillenir.³⁷

³⁵ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.126

³⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s.127

³⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, s.127

Piaget'e göre bilişsel gelişimle doğru orantılı olarak çıktığı belirtilen ahlâki gelişim dönemleri şunlardır: “dışa bağımlı dönem” ve “özerk dönem”. Çocuk, dışa bağımlı dönemde belirtilen kuralları mutlak, sabit ve değişmez olarak nitelendirir. Kurallara mutlak surette uyulması gerekir, kuralları ihlal etmek çok yanlıştır. “Ahlâkî mutlaklara inanç” olarak adlandırılan bu dönemde çocuklar, doğru ve yanlış kavramını, başkalarının da kendileri gibi algıladığına inanırlar. Ahlaki gerçekçilik dönemi de denilen bu dönem, yaklaşık olarak iki yaş ile yedi ya da dokuz yaş arasındaki zihinsel gelişimdeki işlem öncesi döneme tekabül eder. Bu dönemdeki çocuklar, diğer kişilerin davranışlarını değerlendirirken, niyetleri, ihtiyaçları veya duyguları dikkate alamazlar, yalnızca gözlenebilir sonuçlara bakarak, bir yanlışın ne kadar ciddi olduğuna, o yanlışın yol açtığı zarara, eylemin sonuçlarına odaklanarak karar verirler. Bağımsız döneme ulaşmış kişi, kuralların değişmez olmadığını, duruma göre ve ihtiyaçlara bağlı olarak değiştirilebileceğini idrak eder. Bu döneme ulaşmış olan çocuklar, şartları ve bireysel faktörleri daha çok dikkate alarak, yanlış yapan kişinin kasıt ve niyetine daha çok önem verirler. Piaget'e göre, çocuklar bu döneme dokuz ya da on yaşlarında, yani bilişsel gelişimdeki somut işlemler döneminin ikinci yarısında geçebilirler.³⁸

Piaget tarafından iki çeşit ahlâk sisteminin varlığı meydana çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi; görev ve itaat ahlâkıdır ki, kuralların doğurduğu zorlu baskıya dayanır. 7-8 yaşlarına kadar çocuk, ahlâk kurallarını, bilinç dışında mutlak değerler biçiminde ele alır. Bunlar, büyüklerce zorla kabul ettirilen şeylerdir. Yetişkinler bir şeyin kötü olduğunu söylüyorlarsa, o şey kötüdür. Bu kurallara mutlak surette uymak gerekir. Bu yaşlardaki çocuk, doğru söylemek, hırsızlık etmemek vb. gibi buyrukları vicdanınca duymamakla beraber, bunları, bir görev biçiminde yerine getirir.³⁹

Bundan başka, davranışlar istenerek ya da istenmeyerek yapılarına göre değil, doğuracakları sonuçlara göre değerlendirilmektedir. Bir davranışın iyi olup olmadığını ve kurala uyup uymadığını anlamak için, bu davranışın ne niyetle yapıldığına değil de, daha çok doğurduğu sonuçlara bakılır. Örneğin, istemeden 12 tabak kırmak, dolaptan şeker çalarken bir tek tabak kırmaktan çok daha kötü bir davranıştır. Bu aşamada çocuk, ahlâk kurallarının anlamını bilemez. Dışarıdan gelen bir kurala çocuk, yetişkin

³⁸ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.46

³⁹ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.21

tarafından verildiği ve yetişkinden korktuğu için uyar. Ahlâk baskısı, tek yanlı saygı ile karakterize edilmiştir. Bu saygı, ahlâki zorunluluk ve görev duygusunun kaynağıdır.⁴⁰

İkincisi; özgürlük ahlâkıdır ki, bu da 11-12 yaşlarındaki çocuklarda kendini gösterir. Gerçekten, 11-12 yaşında, çocuğun, ahlâk kurallarının gerçek anlamını kavradığı görülür. Yani kuralı çocuk, kendi vicdanı doğrultusunda oluşan bir karar şeklinde kabul etmeye başlar. Kural, çocuğu kendi benzerlerine bir karşılıklılıkla bağlar. Örneğin çocuk, başkalarıyla anlaşabilmek ve karşılıklı ilişkide bulunabilmek için yalan söylememesi gerektiğini, cezalandırılmaktan çekindiği için değil de, kendisine güven duyulmasını arzu ettiği için yalan söylememeyi tercih etmeye başlar.⁴¹

Uzun yıllar süren çalışmalar sonunda Piaget, çocukların, kuralların dışarıdan empoze edilerek kutsallaştırıldığı ve sonrasında içselleştirme süreci olarak karşılıklı rıza, otonomik/özerk vicdanın zuhur ettiği iki aşamadan geçtiğini kaydetmiştir.⁴²

Özetle, çocukların oyunlarına ve yine çocukların hikâyelerde yanlış davranan çocuklar hakkındaki cevaplarına dayanarak, Piaget ahlâk gelişimi teorilerinden ilkinin sunmuştur. Ahlâki gelişimin ilk aşamasında (2 yaşından 4 yaşına kadar süren) çocuklar ahlâklılık hakkında tanımlanmış fikirlere sahip değillerdir. Fakat 5 yaş civarında başlayıp 7 yaşa doğru, çocuklar ahlâki gerçeklik evresindedir; kuralların bilge yetişkinler tarafından üretildiğine ve dolayısıyla uyulması gerektiğine ve değiştirilemeyeceğine inanırlar. Ahlâki gerçeklik evresinin bir diğer özelliği ise çocukların her yerde mevcut olduğuna inandıkları bir adalettir. Yani kuralları çiğnemenin her zaman cezaya götüreceği fikri hâkimdir.⁴³

Sekizli yaşlarda, çocuklar ahlâki görecelik evresine doğru ilerlerler, kuralların insanlarla geçinebilmelerine yardımcı olması için yine insanlar tarafından üretildiğini anlarlar. Bilişsel gelişimdeki ilerlemeler onların kuralların nedenini anlamalarına yol açar, dolayısıyla çocuklar bu daha ileri ahlâki mantık evresine kısmen, yavaş yavaş geçerler. Üstelik yaşlarıyla etkileşimlerden dolayı çocuklar kuralların gerekliliğini ve nasıl oluştuğunu da anlamaya başlar. Ahlâki görecelik evresindeki/aşamasındaki

⁴⁰ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.22

⁴¹ Şemin, *a.g.e.*, s.22

⁴² Luis Ugalde et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.239

⁴³ Kail, *Children and Their Development*, s.369

çocuklar, kuralları ilk kez koyan insanların, gerekli gördükleri zaman bu kuralları değiştirebileceğini de anlarlar.

Piaget'nin ahlâki muhakeme ile ilgili fikirlerinden bazıları zamanla diğerlerine göre daha iyi ayakta durduğu görülmektedir. Örneğin, sonraki araştırmalar gösteriyor ki, çocuklar erken yaştaki ahlâki muhakemesinde, yetişkin otoritesini kesin ve son söz olarak düşünmekten ziyade yetişkinlerin otoritelerini sınırlı görmektedirler. Okul öncesi çocuklar, bir yetişkinin onaylamasına rağmen, bir çocuğu itmenin ve onun eşyalarına zarar vermenin yanlış olduğunu düşünmektedirler.⁴⁴

Piaget'in ahlaki gelişim dönemlerinin önemli özellikleri deneysel yoldan araştırılmıştır. Bu yöndeki araştırmalar, bulguların kültürler arası geçerli olup olmadığı üzerinde durmaktadır. İlkbulgulardan biri, bu aşamaların her ülkede görülüp görülmeyeceği yönünde olmuştur. Buna göre ahlâkî gelişim dönemlerinde yaşlara bağlı olarak değişen özellikler, ABD ve İsviçre'de yapılan araştırmalar sonucunda Piaget'i doğrular niteliktedir. Çocukların cinsiyetine, sosyo-ekonomik durumlarına ve hatta IQ farklarına bakılmaksızın aynı yaşlarda aynı nitelikleri gösterdikleri belirlenmiştir. Benzer neticelere ilkel kültürlerde rastlanmamıştır. Bu sonuçlara göre Piaget'in ahlâkî gelişim dönemleri, Batı kültüründe geçerli ve değişmez olmakla birlikte başka kültürlerde geçerli değildir.⁴⁵

1.2.1.2. Lawrence Kohlberg

Kohlberg, Piaget'nin çalışmalarını ve teorisini esas alarak kendi teorisini oluşturmuştur. Kullandığı metod Piaget'ninkisiyle benzerlikler içerir. Kohlberg'in teorisi ahlâki gelişim teorilerine büyük oranda katkı ve perspektif sağlamasına rağmen, şüphesiz ki yine de son söz söyleyici nitelikte değildir. Her teoride olduğu gibi kendi içinde güçlü ve zayıf taraflarını barındırır.

Kohlberg, herkesin, ve hatta çocukların da bir ahlâk filozofu olduğunu söyleyerek, çocukların da kendine has bir ahlâk anlayışı, felsefesi olduğunu ima etmiştir. Bu da, ahlâkın yaratılıştan gelen yönünü ortaya koymaktadır.

⁴⁴ Kail, *Children and Their Development*, s.370

⁴⁵ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi*, Ötüken Yay, İstanbul, 2000, s.49-53

Nitekim Lawrence Kohlberg'in hipotezindeki ilk sanı, bir adamın ahlâki davranışını ya da karakterini anlamak ve dolayısıyla onun ahlâki felsefesini anlamaktır. Yani, bu hipoteze göre, hepimiz, hatta ve özellikle küçük çocuklar bile, ahlâk filozoflarıyız. Bu görüşle birlikte, öncelikle çocuğun kendisinin bir ahlâka sahip olduğunu belirtmiştir. Yetişkinler çocuğa kendi ahlâk yargılarını dayatmakla o kadar meşguldüler ki, çocuğun ahlâk anlayışını pek önemsemezler. Eğer çocuk, yetişkinlerin birkaç klişesini tekrarlarsa ve bu şekilde davranırsa, çoğu ebeveyn, çocuğun kendilerinin standartlarına adapte olduğunu ya da koydukları kuralları benimsediğini düşünür. Eğer çocuklarla konuşulmazsa, antropoloji ya da psikolojinin büyük bir bölümü bu varsayımı yapacaktır. Eğer çocuklarla konuşulabilirse, onların ebeveynlerden, arkadaşlarından ya da öğretmenlerinden kaynaklanmayan bir sürü standartlara sahip olduklarını görmek de olası olacaktır.⁴⁶

Kohlberg teorisinde iki hipotezin üzerinde durur, çünkü bunlar ahlâkla ilgilenen eğitimciler ve felsefeciler için temel niteliğindedir. Bir tanesi, ahlâki gelişimin bilişsel öze sahip olduğu hipotezidir. Bu hipotez, ahlâki eğitimde entelektüel yaklaşımların temelini oluşturur ve ahlâki gelişimde irrasyonel-duygusal teorilerden (Freud ve Durkheim'inki gibi) keskin bir şekilde ayrışır. Diğer hipotez ise, ahlâklılığın etkileşimsel kökenleridir. Bu hipotez ahlâki eğitimde entelektüel yaklaşımın temelini oluşturur; sabit ahlâki doğruların aktarımı değil de, daha çok çocuğun kendi tecrübelerini yeniden yapılandırmasını teşvik edici davranışı içine alır.⁴⁷

Kohlberg'e göre: 1.) Ahlâk gelişimi bilişsel gelişimle paraleldir. 2.) Ahlâkın temel motivasyonu/motifleri, kabul etme, yeterlik, öz-saygı ve kişisel farkında oluşa dayanır. 3.) Ahlâk gelişiminin evreleri entelektüel gelişim evreleri gibi evrenseldir; içinde bulunulan kültür, sosyal etkileşim, rol adaptasyonu, ödül ve cezaya genel kaynaklar sunar. Kültürler arasında temel farklılıklar yoktur. 4.) Temel ahlâk kuralları ve prensipleri kuralların içselleştirilmesinden çok, sosyal etkileşimin tecrübelerinden çıkar; ahlâki evreler içsel kurallarla değil, birey ve başkaları arasındaki yapıların içselleştirilmesiyle tanımlanır. 5.) Ahlâki gelişimin üzerindeki çevresel etkiler,

⁴⁶ Brenda Munsey (Ed.), *Moral Education and Kohlberg: Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion and Education*, Religious Ed. Press, Alabama, 1980, s.29

⁴⁷ Munsey, *a.g.e.*, s.38

ebeveynin, disiplin deneyiminin, ödül ve cezanın etkisinden çok sosyal ve bilişsel uyarıların genel olarak genişletilmesi ve niteliğiyle tanımlanır.⁴⁸

Kohlberg evre kavramını değişen kültürel durumların altında evrensel bir sıralama olarak ifade eder. Ahlâk gelişimi yalnızca çocuğun kültüründeki sözel değerleri ya da kuralları öğrenmesi ile ilgili değildir. Aynı zamanda daha evrensel olarak gelişimde her kültürde meydana gelebilecek bir şeyi yansıtır.⁴⁹

Kohlberg'in teorisinde bilişsel olgunlukla ahlâki olgunluğun paralel olduğu ileri sürülmekle beraber, bu ikisinin de zaman zaman ayrışabileceğini belirtmek çok önemlidir. Zira bu teoriye bakarak üstün bilişsel yeteneklere sahip olan üstün zekâlı bireylerin tamamının ahlâki olgunluğa erişmiş olduğunu varsayarız ki, bu yanlış bir sanı olur. Bilakis, üstün zekâlı birçok bireyin malesef suça daha yatkın olduğu, topluma ve değerlerine uyum sağlayamadığı gerçeği de ortadadır. O yüzden kısaca denilebilir ki bilişsel olgunluk, ahlâki olgunluğu beraberinde getirmeyebilir, fakat ahlâki olgunluk, bilişsel olgunluğu zorunlu kılar ve beraberinde getirir.

Belli bir ahlâki yargı için, belli bir seviyede bilişsel olgunluk gereklidir ama yeterli değildir. Başka bir deyişle, ahlâki olarak ileri düzeydeki bütün çocuklar parlak ve zekidir, fakat bütün parlak ya da zeki çocuklar ahlâki olarak gelişmiş düzeyde değildir. Ahlâki olgunluk, bilişsel olgunluk gerektirir, fakat, aynı zamanda gelişimin daha başka özelliklerini de gerektirir.⁵⁰

Kohlberg, insanların ahlâki ikilemlerde nasıl muhakeme ettiğini görmek için bazı hikâyeler oluşturmuştur. Hikâyelerinde bir karar vermek oldukça güçtür çünkü her karar istenmeyen bir sonucu da içinde barındırır. Aslında, “doğru” cevap yoktur, bu yüzden bu hikâyelere ahlâki ikilem adı verilir.⁵¹

Kohlberg'in evrelerinde erken basamaklarda ahlâki muhakemenin dışsal güce dayanması Piaget'nin baskı ahlâki hipotezi ile yakınlık gösterir. İlerleyen evrelerde

⁴⁸ Luis Ugalde et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.241-2

⁴⁹ Munsey, *Moral Education and Kohlberg: Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion and Education*, s.31

⁵⁰ Munsey, *a.g.e.*, 42

⁵¹ Kail, *Children and Their Development*, s.370

ahlâki muhakeme kişisel ve içsel ahlâki kanunlara dayalıdır; tıpkı Piaget'nin otonom/özerklik ahlâki varsayımında bahsettiği gibi.

Kohlberg çocukların, yetişkinlerin ve ergenlerin cevaplarını analiz etmiş ve ahlâki muhakemede 3 seviye belirlemiştir; her biri de ikişer aşama içerir. En erken aşamalarda, ahlâki muhakeme dışsal güçlere dayalıdır, ceza ile tehdit ya da ödül için söz vermek gibi. En ileri seviyede, ahlâki muhakeme kişisel, içsel ahlâki kanunlara dayalıdır ve başkalarının görüşü ya da toplumun beklentisi ile değişmez.⁵²

Kohlberg yaşları 10-20 arasında değişen 50 kişi üzerinde çalışmıştır. 18 sene süresince her üç yılda bir bu kişileri tekrar gözlemlemiştir. Sonuç olarak, ahlâki yargı ve davranışta ileri sürdüğü 6 aşamanın temelini oluşturan 6 ahlâk yönelimi (orientation) tespit etmiştir. Kohlberg'e göre, bu bireylerin her biri 18 sene süresince aynı aşamalardan geçmiştir. Ancak bireylerdeki ahlaki gelişim oranı farklıdır, yani bu bireylerin hepsi ahlaki gelişimin en yüksek mertebesine ulaşamamıştır. Kohlberg ve arkadaşlarının bu metodu, bu 50 kişiden başka, büyük bir Amerikalı gruba ve farklı kültürlere uyguladıkları söylenmektedir.⁵³

Kohlberg, kuramını uzamsal (longitudinal) çalışmalarla desteklemiş, yani aynı kişilerle 18 yıl boyunca her üç senede bir, bir araya gelmiş ve bunların ahlâki gelişim periyotlarını ve ahlâki muhakemede hangi evrede olduklarını saptamaya çalışmıştır. Bu çalışmalar, onun kuramına bilimsel bir değer ve gerçekçilik katmıştır. Ayrıca Kohlberg, kişilerin çözmesi için bir hikâye verir ve kişilerin ahlâk yargılarını nedenleri ile birlikte saptamayı hedefler. Bu arada Kohlberg'in Piaget tekniğine sadık kaldığı görülür.

Kohlberg de tıpkı Piaget gibi öyküler yolu ile yargıyı incelemiş ve bunun için de değişik birtakım hikâyeler kullanmıştır. Bu hikâyeler yoluyla kişiler, çözülmesi gereken ahlaki bir olay üzerinde düşünürler, kendilerine bu olay hakkında bir takım sorular sorulur. Örneğin:

“Avrupa’da bir kadın, kanserin özel bir çeşidine yakalanmıştır, ölmek üzeredir. Doktorlar kendisini bir ilacın kurtarmasının mümkün olabileceğini söylerler. Bu, o kentte bulunan bir eczacının son günlerde bulduğu bir radyom şeklindedir. Bu ilacı hazırlamak pahalıya mal olmaktadır, ancak eczacı bunu maliyet fiyatının on misline

⁵² Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.7

⁵³ Şemin, *a.g.e.*, s.7

satmaktadır. Heinz borç para bulmak için tanıdığı herkese başvurur. Gerekli olan 2000 dolardır, ancak toplayabildiği sadece 1000 dolardır. Bu ise ilaç parasının sadece yarısıdır. Eczacıya karısının ölmek üzere olduğunu söyler ve ona ya ilacı ucuza satmasını, ya da borcunu daha sonra ödemesine müsaade etmesini ister. Eczacı ona ‘ilacı ben buldum ve onunla kazanç sağlamak istiyorum’ der. Böylece, Heinz umutsuzluğa düşer, eczaneye karısı yokken girer ve karısı için ilacı çalar.” Bu öykü üzerinden deneğe birtakım sorular sorulur ve hangi ahlâki aşamada olduğu ortaya çıkar.⁵⁴

Kohlberg, ahlâki gelişim kuramını, Piaget’in bilişsel gelişim aşamalarına dayandırarak geliştirmiştir. Kohlberg, Piaget’in iki evreden ibaret olan ahlâki gelişime ilişkin modelinin yetersizliğinden yola çıkarak kuramını oluşturmuştur. Kohlberg, yaptığı araştırma ile, bireylerin ahlaki ikilemlere verdikleri tepkilere bakmıştır. Hangi durumlarda nasıl davrandıkları ile ilgilenmemiştir. Kohlberg kişilerin hangi ahlaki gelişim aşamasına dahil olduğuna karar verirken, kişilerin bu ikilemlere verdikleri tepkileri değil, tepkilerin nedeni olan gerekçeleri ve açıklamaları ölçüt olarak almıştır.⁵⁵

Kohlberg, sunduğu ahlâki ikilemlerde insanların verdiği cevaplara değil, cevapların gerekçesine, yani ahlâki muhakemelerine bakarak hangi ahlâki gelişim evresinde olduklarına karar vermiştir. Kohlberg, bir kararı savunurken yapılan muhakeme ile daha çok ilgilenir, kararın kendisi ile değil.⁵⁶

Kohlberg’in Ahlâkî Gelişim Evreleri: Piaget’in ahlâki gerçekçilik ve görelilik üzerindeki fikirleri, Kohlberg’in ahlâki gelişim evrelerini sunmasına cesaret vermiştir. Kohlberg, yargıların öz ihtiyaç ve algılara dayandığı ‘gelenek öncesi’; yargıların toplumun ve yasaların beklentilerini dikkate aldığı ‘geleneksel’; yargıların spesifik yasanın ötesindeki prensiplere dayandığı ‘gelenek ötesi’ olmak üzere, ahlâki gelişimi üç aşamaya bölmüştür. Kohlberg, bu aşamaları ahlâki ikilemlerin sunumu yoluyla geliştirir. Bunlar bir kişinin zor kararlar vereceği durumları tanımlarlar. Gerçekte, ikilemler çözmesi imkansız olan durumlardır; çünkü buradaki

⁵⁴ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.9

⁵⁵ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.128

⁵⁶ Şemin, *a.g.e.*, s.7

‘adalet/doğruluk’ şüpheli ve ‘adaletsizlik’ tartışılırdır. Bu ikilemlerdeki önemli şey ise, belli bir eylemin altında yatan ahlâki yargının çeşidinin keşfidir.⁵⁷

Kohlberg, Piaget’nin bu konudaki görüşlerine katkıda bulunarak ahlâki gelişimi üç düzey ve her düzeyde iki aşama olmak üzere altı aşamadan oluşan bir teori geliştirmiştir. Ahlaki yargının oluşması ya da ahlaki fikir geliştirme ile zihinsel ve sosyal algı ve kabiliyetler arasında ciddi bir bağ vardır. Birinci ve ikinci ahlâki dönemde olan çocukların Düşünceleri somut işlem dönemindedir. Üçüncü ya da dördüncü dönemde olan çocukların düşünceleri somut işlemlerin sonunda ve soyut işlemlerin başındadır. Bireylerin daha üst düzey ahlaki gelişim gösterebilmeleri için bilişsel yetenekler gereklidir, ancak onun teminatı da değildir. Birbirinden değişik kültürlerden topladığı verilerden yola çıkarak Kohlberg, gelenek sonrası düzeyde bireylerin kültürden bağımsız olarak neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda benzer görüşlere sahip olduğunu, ancak gelenek öncesi ve geleneksel düzeyde, ahlâki değerlerin kültürden kültüre göre değiştiğini belirtmektedir. Kohlberg’e göre bir kişinin ahlâkî fikir geliştirmesi tamamıyla bir dönemin niteliklerini göstermez ve ahlâkî gelişim kademe kademe yol alır. Her bir dönem bir evvelki dönemden daha üst düzeyde bir zihinsel gelişmişliği yansıtır. İlk başlardaki tüm dönemlerden evrilip gelen olgunluğu içine almakla beraber, aynı zamanda yeni farkındalıklar oluşturur; duruma göre diğer faktörleri de ele alır ve onları daha yaygın bir şekilde organize eder.⁵⁸

1. Gelenek öncesi düzey: Çoğu çocuk, birçok ergen ve bazı yetişkinler için, ahlâki muhakeme sadece otoriteye itaat ve ödül ve ceza ile kontrol edilir.

Birinci Evre: İtaate yönelim. Yetişkinler neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilir. Sonucunda, cezadan kaçınmak için kişi yetişkinler neyin doğru olduğunu söylüyorsa onu yapmalıdır.

İkinci Evre: Yararlı olana yönelim. İnsanlar kendi ihtiyaçlarına bakar. Genellikle başkalarına karşı iyidirler çünkü gelecekte karşılığını görmeyi umut ediyorlardır.

⁵⁷ Luis Ugalde et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.242

⁵⁸ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.49-50; Kohlberg, ahlâkî gelişim kuramını İngiltere, Malezya, Tayvan, Meksika ve Türkiye’deki köy ve kentlerde gerçekleştirmiş olduğu araştırmalardan elde ettiği bulgularla geliştirmiştir.

2. Geleneksel düzey: Çoğu ergen ve birçok yetişkin için, ahlâki karar verme sosyal normlara dayalıdır; yani başkaları tarafından ne beklendiğine.

Üçüncü Evre: Kişilerarası normlar. Ergenler ve yetişkinler, başkalarının beklentilerine göre hareket ederler. Amaç, “iyi insan” olarak davranıp, başkalarından kabul görmektir.

Dördüncü Evre: Sosyal sistem ahlâkı. Ergen ve yetişkinler sosyal rollerin, beklentilerin ve yasaların toplum içinde düzenin sürekliliği için ve herkesin iyiliği için var olduğuna inanırlar.

3. Gelenek ötesi düzey: Bazı yetişkinler için ve tipik olarak 25’in üstündekiler için, ahlâki kararlar kişisel, ahlâki prensiplere dayalıdır.

Beşinci Evre: Sosyal kontrata yönelim. Yetişkinler, kültürel gruplara bağlanan insanların sosyal bir kontrat içinde olduğuna inanır, çünkü bazı beklentiler ve yasalar tüm grup elemanlarına fayda sağlar. Fakat bu beklentiler ve yasalar bireylerin refahını desteklemiyorsa bunlar geçersiz hale gelir.

Altıncı Evre: Evrensel ahlâk/etik prensipleri. Adalet, şefkat ve eşitlik gibi soyut prensipler, kişisel ahlâk yasalarının temelini oluşturur. Bunlar zaman zaman toplumun beklenti ve yasalarıyla çatışabilir, çelişebilir.⁵⁹

Kohlberg’in ahlâki gelişim anlayışını daha detaylı olmak üzere kavilleşme öncesi, kavilleşme ve kavilleşme sonrası ya da prensipleşmiş olmak üzere üç düzeyde incelemek de mümkündür.⁶⁰

Kavilleşme öncesi düzey 10-13 yaş arasını kapsar. Bu aşamada çocuk, kendi kültüründeki kuralları öğrenir, iyi ve kötü, doğru ve yanlış kavramlarını yerli yerinde kullanmaya başlar, fakat bu kavramları (ödül ve ceza gibi) yapılan eylemin somut sonuçları olarak değerlendirir. Bu kavramlara, onun oluşturduğu haz veya elem gözüyle bakar ya da bu kuralları ve terimleri kullananların somut gücü olarak ele alır.

İlk aşamada cezadan kaçma ve itaate yönelik mevcuttur. Cezadan kaçma ve sorgusuz sualsiz iktidara saygı görülür.

⁵⁹ Kail, *Children and Their Development*, s.371

⁶⁰ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.9-10

İkinci aşamada görsel araççı yöneliş mevcuttur. Doğruluk, karşılıklılık ve eşit bölüşme bu aşamada vardır, ama daima maddi veya faydacıl bir görüş baskındır: “Sen bana yardım ettin, ben de sana yardım edeceğim” gibi.

Kavilleşme düzeyinde artık gerçek sosyalleşme söz konusudur. Bu düzeyde kişi için, başkalarının saygısı ve kendisini tasvip edişi, somut ödülünden daha büyük bir değer olmaktadır.

Üçüncü aşamada kişiler arası uyuşma yöneliş mevcuttur. Bu aşamadaki insan, kişilerarası çatışmalardan, farklı ideallere sahip grupların varlığından haberdardır, kişilere olan kuvvetli bağ ve sadakati, yasa tanınamaya kadar gider. Dördüncü aşamada ise, yasa, sosyal düzenin en kuvvetli dayanağıdır. Kişi, bu nizamı bozduğu anda iyi niyetle hareket etse de kötü sonuç af edilemez.

Dördüncü aşamada yasaya ve nizama yöneliş mevcuttur. Burada kişinin otoriteye, sabit kurallara ve sosyal nizama göre hareket ettiği görülür. Dördüncü aşamayı karakterize eden şey, yasaya itaat ve saygıdır.⁶¹

Kavilleşme sonrası dönemi veya prensipleşmiş düzeyde, yalnız özel bir kuralın veya yasanın haklı çıkarılması değil, bütün yasaların geldiği temel prensiplerin ortaya çıkarılması söz konusudur. Bir insan, içinde bulunduğu toplumdaki nizamın, var olması mümkün nizamların en iyisi olmadığını düşünebilir ve mevcut toplum sistemlerini karşılaştırır ve toplumların yönelmesi gereken ideali ele alabilir. Kohlberg burada, aklın sağladığı prensiplerin ahlâk kuramlarının temelini oluşturduğunu ileri sürer. Böyle bir durum, kişi toplumun görüşünden sıyrıldığı için özerktir, bu özerklik Kohlberg’e göre en uygun ahlâk tutumudur.

Kohlberg’e göre dördüncü aşamadan hemen sonra beşinci aşama meydana gelmemektedir. Arada bir geçiş aşaması vardır. Kişi bu aşamaya, bulunduğu toplumun dışında var olan perspektiflere sahip olarak geçer.⁶²

Beşinci aşamada sosyal kavilleşmeye kuramsal yöneliş gerçekleşir. Bu aşamada yasa baskındır. Ama dördüncü aşamada olduğu gibi yasa burada sert karakterde değildir, sosyal yararlılık bakımından değişebilir. Zorunluluk, yasanın dışında, özgür

⁶¹ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.11-12

⁶² Şemin, *a.g.e.*, s.12-13

anlaşma ve kavilleşmeden gelir. Bu aşamada kişi eleştirel bir fikir yapısına sahiptir. Ancak, kişinin kuralı ya da kanunları eleştirmesi akılcı görüşlere dayanarak olur. Bir durum, toplumdaki tüm bireylerin menfaatine ise veya bireyin kendi beklentilerini karşılamıyorsa, bu durumdan dolayı kanun ve kurallar terk edilemez.

Altıncı aşamada evrensel ahlâk prensiplerine yönelik gerçekleşir. Bu düzeyde adalet, Kohlberg'e göre kişinin kendisinin seçtiği, evrenselliğe, tutarlılığa ve mantıksal kapsama dayanan ahlâk prensipleriyle uygunluk halindeki, vicdanın verdiği karar olarak tanımlanmaktadır.⁶³

Beşinci aşama ile altıncı aşama arasındaki fark şudur: Birincisi, sosyal varlığa, ikincisi mantıksal kapsama, evrenselliğe ve tutarlılığa hitap eder. Kohlberg'in altıncı aşama hakkında soruşturmaya dayanan verileri yoktur. O bazı örnekler vermekle yetinmektedir. Bu şahsiyetler diğer insanlara karşı çok yüksek bir duygusallığa ve duyarlılığa sahip kişilerdir. Martin Luther King ve Mahatma Gandhi gibi. Bu, ahlâk kahramanlarının bulunduğu aşamadır denilebilir.⁶⁴

Kohlberg'in ahlâkî yaklaşımında gelişim evreleri bir öncekini takip etmektedir. Örnek vermek gerekirse, ikinci aşamadaki bencil kişi dördüncü aşamaya geçememektedir. Kişi, önce üçüncü aşama ile birlikte ikinci evrenin bencilliğinden sıyrılarak, aile ve arkadaşlarla birlikte küçük gruplara dâhil olmakta, ilerleyen vakitte dördüncü aşamada daha geniş gruplara uyum sağlamaktadır. Gelişim, aşamalardan herhangi birinde sonlanabilmektedir. Genellikle mahkûmlar ikinci aşamadan öteye geçemedikleri gözlemlenmiştir. Erişkin kişilerin genelde dördüncü aşamada oldukları, fakat bazılarının beşinci ve altıncı aşamaya doğru ilerledikleri görülmüştür. Yine bu yaklaşıma göre zihinsel gelişim ahlâkî gelişim için gerekli olmakla beraber, yeterli değildir. Kişilerin toplum kavramını anlaması ve karşılıklı saygıya dayanan doğru ya da yanlış davranışları değerlendirmesi empati sayesinde gerçekleşmektedir. Tüm bunlara ek olarak kişiler ait bulunduğu aşamadan bir üst aşamadaki düşünce biçimine yönlendirilebilir, ancak bir önceki aşamanın düşünce biçimine yönlendirilemez.⁶⁵

Kohlberg sonrası değişik kültürler ve gruplarla yapılan çalışmalar göstermiştir ki, tıpkı bilişsel gelişimde olduğu gibi, ahlâk gelişiminde de belli bir gelişimsel sıra

⁶³ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.14-15

⁶⁴ Şemin, *a.g.e.*, s.16

⁶⁵ Ayten Ulusoy, *Eğitim Psikolojisi*, Anı Yay., 1. Baskı, 2007, s.116-9

izlenir. Başka bir ifadeyle, kişiler üçüncü aşamayı yaşamadan dördüncü aşamaya geçmemektedirler. Yine, araştırmalar tıpkı Kohlberg'in ifade ettiği gibi, ahlâk gelişimindeki değişimlerin yaşa paralel bir şekilde meydana geldiğini göstermiştir.⁶⁶

Bu teoriye göre, ahlâki muhakemenin seviyesi yaşla ve bilişsel gelişimin düzeyiyle güçlü bir şekilde alakalıdır. Yaşlı ve daha ileri düşünürler, ahlâki muhakeme ve gelişimlerinde daha üst basamaklarda olmalıdırlar.

Birinci ve ikinci evre çocuklar ve genç ergenler arasında yaygındır fakat geç ergenler ve yetişkinler arasında yaygın değildir. Üçüncü evre ve dördüncü evre geç ergenler ve yetişkinler arasında yaygındır. Çoğu birey son evreye kadar ilerlemez. Çoğu yetişkinin ahlâki muhakemesi üçüncü veya dördüncü evrededir. Kohlberg'in bu evrelerine destek, bireylerin muhakeme seviyelerine yıllar içinde bakılan boylamsal (longitudinal) araştırmalarla gelmiştir. Bireyler her bir evreye sırasıyla ilerliyorlar ve neredeyse hiçbir birey hiçbir evreyi atlamıyor. Boylamsal çalışmalar ayrıca, zamanla bireylerin ahlâki muhakeme evrelerinde ilerleme kaydettiklerini ya da aynı evrede kaldıklarını göstermiştir. Aşağı bir aşamaya ya da seviyeye gerilemedikleri görülmüştür.⁶⁷

Kohlberg'in teorisinde eleştiri gören nokta şudur: Kohlberg aşamaların sıralamasının evrensel olduğunu savunur. Yani ona göre, bütün kültürlerdeki bütün insanlar sırasıyla belirtilen altı evreye doğru ilerlerler. Fakat Kohlberg'in teorisinde diğer kültürlerdeki ahlâki muhakeme, aslında tam tanımlanmamıştır. Açıkçası, ahlâki muhakeme kişinin içinde yetiştiği kültürü yansıtır. Kohlberg'in teorisine tutarlı olarak, Amerikan çocuklar ve yetişkinler tarafından yapılan yargılar, onların kültüründeki bireysel hak ve adalet vurgusunu yansıtır. Fakat Hintli çocuklar ve yetişkinler tarafından yapılan yargılar kendi kültürlerindeki diğer insanlara özen ve alaka gösterme vurgusunu yansıtır. Ahlâki muhakemenin esasları Kohlberg'in iddia ettiği gibi evrensel değildirler, daha çok kültürel değerleri yansıtır.⁶⁸

⁶⁶ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.132

⁶⁷ Kail, *Children and Their Development.*, s.372

⁶⁸ Kail, *a.g.e.*, s.374

Bu teoride bir başka eleştiri gören nokta ise, Kohlberg kavilleşme sonrasını açıklamak için kişiler üzerinde bile çalışmamış, literatüre dayanarak fikir yürütmüştür. Bu yönden çalışmasının bu kısmına bilimsel bir değer vermek güçtür.⁶⁹

Kohlberg, ahlâki gelişim alanında yaptığı bu kapsamlı ve diğer ahlâk kuramlarına temel teşkil edecek çalışmalarına rağmen, kuramının “sınırlılıkları” vardır. Örneğin, ahlâk kavramı sadece adaletten ibaret olmadığı halde, Kohlberg sadece bu boyuta yoğunlaşmıştır. Yine, bir bireyin ahlâklılığının derecesinin ölçütü olarak sadece kişinin ahlâki yargılarını ele almıştır. Başka bir ifadeyle, ahlâki davranış veya duyguya değil de ahlâki bir duruma ilişkin fikre ve akıl yürütmeye bakmıştır. Buna ek olarak, merhamet, onur, şefkat gibi ahlâkla yakından ilgili kimi olguları veya kavramları hesaba katmamıştır. Cinsiyetin ahlâk gelişimine etkisine yeterli hassasiyeti göstermemiştir.⁷⁰

Kohlberg’in teorisi şüphesiz ki ahlâki gelişim üzerine son söz söyleyici değildir.⁷¹

1.2.2. Sosyal Temelli Kuramlar

1.2.2.1. Sosyal Öğrenme Yaklaşımında Ahlâk

Ahlâkî gelişim de, gözlem ve deneyimlerle, tedricî bir düzen içinde gerçekleşir. Ani ya da sıçramalı bir değişim ahlâk gelişiminde gözlenmez. Sosyal öğrenme teorisyenleri, ahlâk gelişimini, kademe kademe ve devamlı surette ilerleyen, kazanımları olan bir sosyalleşme süreci olarak görürler.⁷²

Sosyal öğrenme teorisyenlerine göre çocukların ahlâkî davranış ve yargıları meydana gelirken, çocuklardaki ahlâkî gelişimden söz ederken, ana-babanın davranışları, ceza ve kurallar ve bunların nedenlerinin varlığı ya da yokluğu, yetişkinlerin ve rol modellerin çocukların üzerinde bıraktıkları etki göz önünde bulundurulmalıdır. Sosyal öğrenme teorisyenleri Kohlberg’in kuramına karşı çıkarlar. Çünkü bireylerin farklı şartlar altındayken farklı davrandıklarını ve hareketlerinin

⁶⁹ Şemin, *Çocukta Ahlaki Davranış ve Ahlaki Yargı*, s.16

⁷⁰ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s. 133

⁷¹ Kail, *a.g.e.*, 2004, s.374

⁷² Yıldırım, *a.g.e.*, s.133

koşullara bağlı olarak bir dönemi veya aynı zamanda diğer bir dönemi de yansıtabileceğini ileri sürerler ve Kohlberg'in ahlâkî gelişim teorisini eleştirirler. Yine bu kuramcılar, ahlâkî davranışı ve ahlâkî olmayan davranışı şekillendiren, model alma, pekiştirme, ödül ve ceza gibi sosyal faktörleri de incelemişlerdir.⁷³

Sosyal öğrenme model olarak öğrenme ve taklit ederek öğrenme olmak üzere iki şekilde olur. Taklit yoluyla öğrenme iki şekilde gerçekleşir: Basit taklit ve özdeşleşme. Çocuklukta çok önemli bir yere sahip olan taklit, yalnızca ahlâki olarak değil, tüm hayatı etkileyen bir kazanım olarak yaşamımızda önemli bir rol oynar. Ancak beyin, nöron bağlantıları, kas koordinasyonu gelişmiş ve tamamlanmış olan çocuklar taklitte başarılı olabilirler. Taklit yoluyla yerleşen tutumlar arasında yemek yeme alışkanlığı, cinsel yönelimler ve saplantılar, asabiyet, baskıcı davranışlar yer alır. Basit taklit için, önemli olan taklit edilen unsurdur; taklit edilen insanın kim olduğunun pek bir önemi yoktur.

Özdeşleşme, sevilen ve gıpta edilen bir bireyin, hareketlerinin, kurallarının, fikirlerinin, karakterinin, diğer kişi tarafından bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde özümsemesidir. Özdeşleşmede taklit edilen kişi önemlidir. Gençler ve çocuklar, problemlere bakış açısı getirme ve problemleri çözüm biçimi ve ailedeki kuralları, aile içindeki alışkanlıkları öğrendikleri gibi, ebeveynlerinin birtakım yüz ifadelerini, konuşurken kullandıkları tonlama ve vurgulamalarını, temayüllerini de farkında olmadan taklit ederler.⁷⁴

Çocuk, anne-baba, akran grupları ve diğer toplumsal modellerden gözledikleri davranışlarda olduğu gibi, ahlâki olanı da gözlemleyerek, “kabul edilen” davranışları pekiştirir ve kendi davranışlarında denetim ilkesi haline dönüştürür. Bu nedenle anne-baba ve model olarak seçilme durumunda olan kişiler, ahlâki gelişim ve yapılanma bakımından, çocuk için önemli belirleyicidirler. Bandura gibi toplumsal öğrenme kuramcıları, ahlâki davranışların başlangıçta rol model olarak görme ve taklit ederek edinildiğini belirtirler. Çocuk, davranışlarının doğru ya da yanlış olduğu kanısına, kendisini yetiştiren yetişkinlerin uyguladığı ödül ve cezalar vasıtasıyla ulaşır.⁷⁵

⁷³ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.54

⁷⁴ Yapıcı ve Yapıcı, *a.g.e.*, s.55

⁷⁵ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.134

Doğduğundan itibaren yaşamını sürdürebilmek, sonraki yıllarda iyi yaşam koşulları donanımına ulaşmak isteyen çocuk, hemen her öğrenmeyi olduğu gibi ahlâki gelişim ile ilgili öğrenmelerini de sosyal çevresindeki yaşantı deneyimleriyle gerçekleştirir. Çocuğun en yakınındaki anne-baba en etkili bir sosyal model durumundadırlar. Çocuğu özellikle fiziksel cezalarla cezalandıran, saldırgan davranışlarda bulunan anne-baba tutumları, çocukta ahlâk ve vicdan gelişimi bakımından ciddi olumsuzluklara neden olurlar.⁷⁶

1.2.2.2. Ahlaki Duygular Olarak Sevgi ve İlgi

Sevginin etiğine şimdiye kadar yalnızca psikolojik teoriler dikkat çektiler. Erik Erikson sevgiyi, bedensel ihtiyaçların, egonun ve sosyal yönlerin ötesine geçen, yetişkine ait erdem olarak tanımlamıştır. Ancak, Erikson sevginin faziletinin nasıl gelişeceğini tanımlamamıştır. Hatta sevginin faziletinin ne olduğunu da tam olarak incelememiştir. Son yıllarda Carol Gilligan Erik Erikson'un çalışmasını kullanmış ve kendi sevgi teorisini geliştirmiştir.⁷⁷

Bulgular Kohlberg'in teorisinin evrensel olmadığını, daha çok Batı felsefi ve dindar geleneklere uyduğunu göstermiştir. Gilligan, Kohlberg'in teorisindeki adalet vurgusunun kadınlardan çok erkeklere uyduğunu savunur.⁷⁸

Gilligan ahlâki gelişim üzerinde çalışan önemli psikologlardan biridir. Gilligan, Kohlberg'in ahlâkî gelişim evrelerinin mutlak ve tüm kültürleri kuşatıcı olmadığını savunur. Gilligan, Kohlberg'in araştırma örneklerinde yeteri kadar yer almadığı halde, kadınları ilgilendiren birtakım genel yargılar ileri sürdüğüne vurgu yapar. Kohlberg'e göre kadınlar, özellikle üçüncü evreden sonra genellikle erkeklerden daha alt bir evrede bulunmaya eğilimlidirler. Gilligan, bu farklılığın, özellikle üçüncü aşamadan sonra toplumun belirlediği cinsiyet farklılıkları yüzünden oluştuğunu, kadınların herhangi bir yetersizlik nedeniyle düşük bir düzeyde bulunmadıklarını ifade etmiştir. Başkalarına iyilik ve yardım etme, başkalarını mutlu etme ve benzeri özellikler, birçok toplumda

⁷⁶ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.134-5

⁷⁷ Ugalde et al, *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.297

⁷⁸ Kail, *Children and Their Development*, s.375

kadınlardan beklenen davranışlardır ve bunlar aynı zamanda üçüncü aşamanın ahlâkî gelişim özellikleridir. kadınlar toplumun beklentisini yerine getirme ve takdir görme arzusu içinde oldukları için, ahlâk gelişimi açısından bu dönemi aşamamış görünmektedirler.⁷⁹

Bunun üzerine Gilligan, kadınların ve erkeklerin, ahlâki konuları farklı çerçevede ele aldığını savunan bir teori geliştirmiştir. Ayrıca, kadınların ve erkeklerin ahlâki sorulara farklı çerçeveden bakmalarının sebebi olarak, onların temel ve doğuştan gelen psikolojik farklılıklarına atıfta bulunmuştur.

Bu bakış açısına göre erkekler, kendilerini başkalarından ayrı bir birey olarak tanımlarlar ve bu tanımları kendilerinin bireysel başarılarına bağlarlar. Dünyayı hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir yer olarak görürler ve buna bağlı olarak da adalet veya hak gibi daha soyut ve büyük ölçüde bireysel prensiplerle ilgilenirler. Gilligan'a göre, Kohlberg'in teorisi tam olarak erkeklerin ahlâki gelişimini tanımlar. Kadınlar, kendilerini başkaları ile bağlantıları olan bir birey olarak tanımlarlar. Dünyayı ağ bağlantısı gibi görürler ve insanların yabancılaşmasını, ya da üzülmelerini engelleyen daha somut ve bağlamsal çözümlerle ilgilidirler. Gilligan kadınların ahlâki yönelimini özen/bakım etliğinin yönlendirdiğini iddia eder. Bu etliğe göre kimsenin canının yanmasına/incinmesine ve yalnız bırakılmasına izin verilemez. Bu ahlâki yönelimin hem mantık hem de şefkat içerdiğini savunur.⁸⁰

Gilligan, kuramında, içinde bireylerin bakım ve sorumluluk konularını daha iyi anlayabildikleri gelişimsel bir ilerlemeden söz eder. İlk evrede, çocuklar kendi ihtiyaçları ile meşguldürler. İkinci evrede, insanlar başkaları için endişelenirler, özellikle bebekler ve yaşlılar gibi öz bakım becerilerine sahip olmayan insanlara karşı endişe duyarlar. Üçüncü evrede insanlar, istismar ve şiddetin yok olmasını arzu ederken, başkalarına ve aynı zamanda kendilerine karşı ilgi ve bakımın, tüm insan ilişkileri için en önemli nokta olduğuna inanırlar. Kohlberg gibi, Gilligan da ahlâkî muhakemenin nitelik olarak, birey geliştikçe ve evrelerde ilerledikçe geliştiğini savunur.

⁷⁹ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.55; Carol Gilligan Harvard Üniversitesi'nde Kohlberg'in ahlâki gelişim teorisi ile çalışan bir araştırmacı idi. Bazı yanıt verenlerin Kohlberg'in şemasına uymadığını fark etti. Kohlberg'in teorisinde genellikle kadınların belli bir aşamayı geçemedikleri görülmüştür. Gilligan bir bayan olarak bu durumun Kohlberg'in teorisinin erkeklere göre, onların zihin ve ahlâk tanımına göre tasarlanmış olmasına bağlamıştır. Kohlberg'in cinsiyetçi bir tutuma sahip olduğu kimi çevrelerce eleştiri konusu olmuştur.

⁸⁰ Ugalde et al, *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.298

Ancak, Gilligan adalet (insanlara eşit davranmak) yerine, bakımı ve ilgiyi (yardıma muhtaç insanlara yardım etmek) vurgular.⁸¹

Özen ahlâkının gelişiminde üç aşama ve iki geçiş dönemi tanımlanır:

1.Bireysel hayatta kalmaya yönelim. İlk aşamada, birey için sadece kendisi endişe kaynağıdır. Kişinin hayatta kalması en önemli şeydir ve ahlâklı olma olgusu, kişinin üzerindeki bir yaptırımdan ibarettir. Bu aşamadaki ilk geçiş, bencillikten sorumluluk duygusuna geçiştir.

2.Fedakârlık ve iyilik. Bu aşama, ahlâk olgusuna geleneksel bir bakış açısını simgeler. Başkaları için ve özellikle başkalarının hisleri için endişe duyma, bu aşamadaki kişinin temel duygu durumudur. Sonunda iyilik ve fedakârlık ile buluşularak, kabul görme ihtiyacı giderilir. Bu aşama Kohlberg'in üçüncü evresine tekabül eder. Bu aşamadaki ikinci geçiş, iyilikten gerçekçiliğe geçiştir. Bu geçiş sırasında birey, özen ve bakım ahlâkınınsadece başkaları için değil, kendisi için de gerekli olduğunu kavrar.

3.Pasif direniş ahlâkı. Kişinin bencillik ve sorumluluk arasındaki ikilemi, bu aşamada pasif direniş prensibi ile çözüme ulaştırmıştır. Kişi, toplumla arasındaki ahlâki dengeyi, kendi kendisini ve başkalarını incitmeye karşı ihtiyatlı bir davranış sergileyerek kurmayı başarmıştır. Bu aşamada özen, kendini ve başkalarını incitmekten kaçınmak için evrensel bir zorunluluk haline gelmiştir.⁸²

Gilligan, ergenin genç yetişkin olgunluğa eriştiğinde, her iki cinsiyet için de, Kohlberg'in gelenek sonrası dönem olarak belirlediği ahlâk gelişiminin ilerisinde bir olgunluk sergileyerek sorumluluklarını üstlenebileceklerini düşünmektedir. Gilligan için, ahlaki gelişimde Kohlberg'in belirttiği gibi bir sonraki gelişim düzeyine ulaşmak değil, "ahlâk sevgisini" edinmek önemlidir. Gilligan için ahlâk sevgisi çok önemlidir. Ceza ile ahlâkın geliştirilemeyeceğini savunmuş, anne-babanın model olması gerektiğini ileri sürerek, kesin ve evrensel bir ahlâk gelişiminin olmadığını savunmuştur.⁸³

⁸¹ Kail, *Children and Their Development*, s.375

⁸² Ugalde et al, *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.299

⁸³ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.56

Gilligan'a göre, ahlâki eylemi teşvik eden unsurlar, başkaları hakkında endişe duymak, onların yaşadığı acılara karşı empati ile yaklaşmak ve en nihayetinde sevgidir.⁸⁴

Gilligan erkekler ve kızların farklı ihtiyaç ve duygular geliştirdiğini düşünür. Kadınların yakın ilişki kurmaya daha çok ihtiyaç duydukları, ilişkileri tehdit altındayken daha çok kaygı hissettikleri görülmüştür. Yine bu yaklaşıma göre kadınlar erkeklere göre daha çok empati kurabilme kabiliyetine sahiptirler. Diğer yandan erkeklerin daha çok özgürlüğe ihtiyaç duydukları, özerklikleri tehdit edildiğinde daha çok kaygı hissettikleri ve daha çok başarı odaklı oldukları gözlemlenmiştir. Toplum, erkeklerin bireysel başarılarını ve kızların şefkatli tutumlarını vurgulayarak bu farklılıkları pekiştirir.⁸⁵

Gilligan'ın etik ve özen teorisi, Kohlberg tarafından önerilen ahlâk tanımını ve daha çok da Erikson tarafından önerilen sevginin fazileti tanımını genişletmiştir.⁸⁶

Gilligan'ın teorisine eleştiri olarak; yapılan araştırmalar sonucunda, kadın ve erkeklerin ahlâkî muhakeme geliştirirken çok az farklılıklar gösterdikleri tespit edilmiştir. Buna göre, kadın ve erkeklerin ahlâkî konularda birbirlerine benzer mantık geliştirdikleri, her iki cinsin de ahlâkî konuları sorumluluk ve kişiler arası ilişkiler bazında ele aldıkları gözlemlenmiştir.⁸⁷

1.2.3. Martin Hoffman: Ahlâkî Gelişime Sosyal Bir Yaklaşım

Martin Hoffman, bu konuya, bireyin ahlâkî gelişimine dıştan gelen etkilerin altını çizen sosyal bir yaklaşım getirmiştir. Buna göre temelde ebeveynler olmak üzere, ahlâklılığın ve prososyal (sosyal açıdan yapılan yararlı) davranışın temel kaynağı toplumun kendisidir. Ahlâkî kurallar başlangıçta dıştan gelir ve çocuk bunları yavaş

⁸⁴ Ugalde et al, *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.300

⁸⁵ Ugalde et al, *a.g.e.*, s.301

⁸⁶ Ugalde et al, *a.g.e.*, s.304

⁸⁷ Kail, *Children and Their Development*, s.375

yavaş deneyimler. Bu kuralların içselleştirilmesi, ebeveynin bunları çocuğa empoze etmesi ile olur.⁸⁸

Hoffman kuralların içselleştirilmesi için birtakım disiplin tekniklerinin kullanılmasını önerir. Bu tekniklerin iki etkisi mevcuttur; bir yandan çocuğu davranışını değiştirmeye karşı motive eder, diğer tarafta ise ana-baba figürüne dikkat çeker. Bu süreç başarıyla sonuçlanırsa, çocukların kurallara uyum sağlayabilmesi için, ebeveynler çocuklarını istedikleri şekilde etkileyebileceklerdir. Motivasyon, uygulanan tekniğin etkili olmaması durumunda düşükse, çocuk ebeveyni görmezden gelecektir. Buna karşın motivasyon çok yüksekse kaygı durumu, dert ve korku oluşabilir. Her iki durumda da sosyalleşme ve kuralları içselleştirme sürecinin etkisi azalır. Dolayısıyla ortalama bir motivasyon ya da güdülemeönemlidir. Hoffman'ın yaklaşımı, davranışçı, sosyal öğrenme, psikanalitik ve hatta bilişsel yaklaşımların etkilerini yansıttığı için eklettik bir yaklaşımdır.⁸⁹

Martin Hoffman, anne-babaların kullandıkları disiplin yöntemlerinin çocukların ahlâkî gelişimi üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığını görebilmek için, çocuk yetiştirme ile ilgili kaynakları incelemiş, şu üç yöntemi birbiriyle karşılaştırmıştır:

- 1. Sevginin esirgenmesi (geri çekilmesi, azaltılması):**Çocuk yanlış bir davranışta bulunduğu zaman kendisine gösterilen ilginin, yakınlığın veya onaylanmanın kaldırılması, onun artık sevilmediğini söylemek veya aldırılmaz görünmek, konuşmamak sevginin esirgenmesi yollarıdır.
- 2. Güç kullanımı:**Çocuğun davranışını denetim altında tutmak için sert buyruklar, fiziksel cezalar veya korku, kızgınlık gibi yöntemlerle güç üstünlüğünün kullanılmasıdır.
- 3. Tümevarım:** Bir davranışın yanlış olduğunun, neden değiştirilmesi gerektiği, başkalarını nasıl etkileyeceği üzerinde durularak anlatılması ve verilen zararın çocuk tarafından nasıl giderileceğinin de belirtilerek açıklanması yöntemidir. Bu yöntem bir anlamda çocukta empatinin geliştirilmesidir.

⁸⁸ Ugalde et al, *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, s.250

⁸⁹ Ugalde et al, *a.g.e.*, s.251

Sonuçlar, ne sevginin geri çekilmesi, ne de güç gösterilerinin kullanılmasının, ahlâkî olgunluğun geliştirilmesinde bir etki ve öneme sahip olmadığını, buna karşılık tümevarım yönteminin, ahlâkî duygu, ahlâkî düşünce ve ahlâkî davranışı geliştirdiğini göstermiştir.⁹⁰

Hoffman'ın bu çıkarımlarından hareketle, çocuğun sergilediği ahlâkî davranışların onaylanıp onaylanmama gerekçesi açıklanmalı ve başkalarına verilen zararın yanlışlığına dikkati çekip, bu zararın çocuk tarafından karşılanması gerektiği vurgulanmalıdır. Buna göre, tümevarım yöntemi kullanılarak, başkalarının kendisine böyle zarar vermesi durumunda, kendisi ne kadar üzüldüğü acı çekecek ise, onun verebileceği zarardan da, başkalarının acı çekebileceği empatisinin geliştirilmesi, ahlâkî gelişimde belirleyici rol oynar.⁹¹

Birey, hangi gelişim düzeyinde olursa olsun, çocuk ya da yetişkin; yeterince empati geliştirebilmiş ise, toplumsal uyum ve sosyal beceri yeteneği o ölçüde gelişmiş olur. Daha paylaşımcı, hoşgörülü ve demokratik davranışlar sergiler.⁹²

1.3. PSIKANALİTİK KURAM

Çocuk gelişimi teorisyenleri arasında Freud'un adı da zikredilir. İzlediği yol, Darwin'in yoludur. Ancak, çocuğu sadece genetik kodları taşıyan bir organizma olarak ele almayıp, çevrenin ve yetiştirmenin de önemine vurgu yapmıştır. Kendi hastalarını psikoterapi esnasında çocukluğuna indirmiş ve insanlarda var olan birçok psikolojik sorunun çocuklukta yaşanan travmalardan kaynaklandığını düşünmüştür. Teorisinin bilimsel yönü tartışılırdır. Çocuğun ahlâkî gelişimine farklı bir bakış açısı getirdiği ve literatürde halen yerini koruduğu için kuramların arasında kısaca zikretmenin faydalı olabileceğini düşündük.

Freud'a göre ahlâkî gelişim, kişilik gelişimine paralel olarak, belirli psikoseksüel dönemlerden geçerek gerçekleşir. İd, kişinin doğumuyla birlikte ortaya çıkar ve o zamandan beri edindiği bütün güdülerin toplamıdır. Süpereo, ahlâkî gelişim bakımından en mühim dönem olan fallik dönemde yani 3 ila 5 yaş civarında, sosyal

⁹⁰ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.135

⁹¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s.135-6

⁹² Yıldırım, *a.g.e.*, s.136

kuralların çocuğa öğretilmesi ve tatbik edilmesi ile ortaya çıkmaktadır ve yine bu dönemde güçlenmektedir. Bu süreçte çocuk, aynı cinsten olan ebeveyne karşı olumsuz duygularından dolayı kendini suçlu hissederken, karşı cinsten olan ebeveyne aşırı düşkünlük gösterir. Bu kurama göre çocuktaki bu suçluluk duygusu vicdan gelişimi ve oluşumunun ilk aşamasına şekil verir. Çocuklar bu suçluluk duygusundan kurtulmanın yolunu, hemcinsleri olan ebeveynleri ile özdeşleşme ve onu taklit etme ile bulmaya çalışırlar. Sonuçta hemcinsleri ile özdeşleşen çocuklar, kız ya da erkek olmaları ile ilgili olarak toplumun belirlemiş olduğu özellikleri ve davranış biçimlerini de benimsemiş olurlar. Günümüzde bu teori, süperegoda ziyade, egonun gücünü vurgulamaktadır. Nihai hedef egonun güçlendirilmesidir, ancak ahlâkî gelişim bakımından süperegoda oldukça önemlidir. İdin doyum isteyen, çoğunlukla cinsel ve saldırgan güduları ile süperegona bazen aşırıya kaçan yasaklamaları arasında sağlıklı bir denge kurabilmek için kuvvetli ve rasyonel bir egoya sahip olmak gerekir. Böylesi bir ego ile, hem psikolojik sağlık yerindedir, hem de ahlâk gelişimi yeterli seviyededir. Bu sağlıklı halin kaybolduğu durumlarda, süperegoda baskın olursa, kişi suçluluk hisleri içerisinde sıkılır ve bunalır, id baskın olursa, kontrol dışı ve taşkın hareketler meydana gelebilir.⁹³

Sigmund Freud, kişilik gelişiminde olduğu gibi, ahlâk gelişiminde de yaşamın ilk 5-6 yılının son derece belirleyici önem arz ettiği kanısındadır. Ferud, ahlâk gelişimi üzerinde ayrıca durmamıştır. Ahlâk gelişimini kişilik gelişimi seyri içinde ele alır. Freud, kişiliğin ana hatlarının ilk 5-6 yılda oluştuğunu belirttiğinden, bu yaşa dek olan (özellikle fallik dönem olarak nitelendirdiği 3-5 yaş) süre ahlâk gelişimi açısından da büyük önem taşır. Freud'a göre bireyler ilk kez bu dönemde önemli ölçüde kuralla karşılaşılırlar. Hatta kuramında belirttiği karşı cinsteki ebeveynle özdeşim kurma yaşantısı vicdan gelişimi ya da süperegona gelişimi için son derece önemlidir. Süperegoda, vicdan ve ideal benliği içerir. İdeal benlik, çocuğun nasıl bir kimse olmak istediğine ilişkin düşüncelerdir. Çocuk ödüllendirilmek ve cezadan kaçınmak için, anne-babasının onaylamadığı düşünce ve davranışları süperegona alt sistemlerinden biri olan vicdanına yerleştirir. Bu yerleştirme, içselleştirme mekanizması ve öğrenme süreçlerinin aracılığıyla gerçekleşir. Böylelikle kişi kimsenin olmadığı durumlarda da

⁹³ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.45

kendi kendini denetleyerek toplumun ahlâk kurallarına uyar. Vicdan, kişiyi suçlu hissettirerek cezalandırırken, ideal benlik gurur ve kıvanç duygusu ile ödüllendirir.⁹⁴

Psikanalitik kurama dayalı araştırmalar çocukların “kötü” kavramını “iyi” kavramından önce 2 yaş öncesinde anladıklarını, tam olarak da 6 yaşında kazandıklarını ortaya koymuştur. Süperegö 6-11 yaşları arasındaki dönemde de gelişmeye devam eder ve çocuğun benlik kontrol mekanizması durumuna gelir. Çocuğun denetimi daha önce anne ve babaya bağlı iken, artık çocuk anne-babasının kısıtlamalarına uygun, kendi kısıtlamalarına uymaya başlar. Böylelikle süperegö “davranışların ahlâk hakemi” olarak nitelenebilecek hale gelir.⁹⁵

Freud’a göre çocuklar 6 yaşına geldikten sonra teorik olarak mühim görülen bir başka gelişmenin olmadığını savunarak, ahlak ve kişilik gelişiminin ilk 5 yılda şekillenip sona erdiği görüşünü ileri sürer.⁹⁶

⁹⁴ Yıldırım, *Eğitim Psikolojisi*, s.125-6

⁹⁵ Yıldırım, *a.g.e.*, s.126

⁹⁶ Yapıcı ve Yapıcı, *Eğitim Psikolojisi*, s.45

II. BÖLÜM

ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK KAVRAMLARININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Ahlâkın tanımı ve çocuk gelişimi basamaklarında yer alan ahlâkî gelişim teorileri üzerinde durduktan sonra tezimizin bu kısmında çocukta din ve ahlâk kavramlarının doğuşu ve gelişimini, ayrıca Kur'an ve Sünnet ışığında dini/tasavvufi eğitimini gözden geçireceğiz.

Önce şunu ifade edelim ki, İslam güzel ahlâk demektir. Ahlâkı güzel olmayanın dini yaşantısı da pek kaliteli olmaz. Bu yüzden Sevgili Peygamberimiz (s.a.v.): “Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim”, buyurmuştur. Bu hadise göre, Peygamberlerin de gönderiliş gayesi insanlardaki ahlâkı güzelleştirmektir, diyebiliriz.⁹⁷

İslam dininin özü güzel ahlâk olduğuna göre, çocuklarımızın ahlâkını güzelleştirmeye dair her adım çok kıymetlidir. Zira bu adımlar, onları İslâm'a daha çok yaklaştıracak, tasavvufi anlamda da nihai hedef olan Rabbimizin razı olduğu kullar mertebesine çıkmalarına vesile olacak adımlardır. Çocuklarımıza bu yolda rehber olmak, şüphesiz ki önce kendi nefsimizi terbiye etmekten ve ahlakımızı; yani dinimizi güzelleştirmekten geçiyor. Onları büyütme çalışırken, anne babalar da bir yandan kendi ruh maceralarında ilerliyorlar. Ancak, şu var ki, yavrularımıza bu yolda rehberlik etmeye niyet ettiğimiz vakit, çocukta din ve ahlâk kavramlarının ne anlama geldiği, bu kavramların çocukta doğuşu ve gelişimini de gözden geçirmemiz gerekiyor. Tezimizin bu kısmında bu konulara açıklık getirmeye çalışacağız.

⁹⁷ Ömer Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, Pınar Yay., İstanbul, 2003, s.107

2.1. ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK DUYGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Günümüzde, çocuklarda içten oluşan dinî bir duygunun var olduğuna ve çocukların genetik açıdan dindar olduğuna kanaat getirilmiştir. Din psikolojisi alanında son yıllarda yapılan birtakım araştırmalar, çocukların ruhsal olarak dini duyguya uzak olmadıkları ve kendilerine göre bir din anlayışları ve inançlarının olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde eğitim alanında edinilen deneyimler neticesinde de çocuklardaki dini altyapının varlığı fark edilmeye başlanmıştır.⁹⁸

Çocuklarda dinî inancın doğuştan hazır bulunduğunu, çocuğun daha doğduğunda Allah'a inanmaya formatlı bir şekilde yaratıldığını Hz. Muhammed (s.a.v.) 'Her çocuk İslam fitratı üzerine doğar' sözleriyle ifade etmiş, çocukların inanma yeteneği olduğuna ve dinî inancı özümsemeye yatkın bir fitratta olduğuna işaret etmiştir. Çocuk psikolojisi ile ilgili çalışmalar çocuğun ruhen dine yabancı olmadığını göstermektedir. Çocuklar Allah inancı noktasında kendilerine has bir bekleyiş içersindedirler. Bu hazırbulunuşluktan dolayı, çocuklar devamlı olarak sorular sorarak evrenin yaratılışı, yeryüzünü ve yaratılan ilk insanı, hatta Allah'ı merak ederler. Çocuklar daha üç ya da dört yaşlarındayken kendi varlıklarının farkındalığına varıp, ailedeki konumlarını merak ederler ve kendi varlıklarını sorgulamaya başlarlar.⁹⁹

Hadis-i Şerif'te de nakledildiği üzere, "Her çocuk, gönlündeki inancı dili ile ifade edip açıklayıncaya kadar, muhakkak şu İslam Dini üzere bulunur."¹⁰⁰ Dünyadaki bütün çocuklar birbirlerine benzerler. Ancak ebeveynleri ve onlara yakın olan kişiler çok değişiktir. Kültür ayrılıkları, çocuk yetiştirme biçimleri aradaki farka sebebiyet verir. İçinde buldukları ve doğdukları ortama göre çocuklar, farklı dillere, giyim kuşam ve alışkanlıklara, farklı farklı değer yargılarına ve inanışlara sahip olurlar.¹⁰¹

Çocuklarda temel güven duygusu, dinî duygunun kaynağını teşkil etmekte ve yetişkinlikte bu duygu "güvenilme, güvenilir insan olma" şeklinde tezahür etmektedir. En mükemmel ahlâka sahip olan Peygamberimizin henüz Peygamberlik kendisine verilmemişken bile "El-Emîn" sıfatı ile çağırıldığını düşünürsek, bebeklikte "temel güven" duygusu, ve sonrasında yetişkinlikte toplum tarafından "güvenilir olma"

⁹⁸ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Timaş Yay., İstanbul, 2016, s.75

⁹⁹ Mehmet Emin Ay, "Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996, s.40-41

¹⁰⁰ Müslim, VIII, 135

¹⁰¹ Beyza Bilgin, *İslam'da Çocuk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1987, s.21-22

durumunun, dinî duygunun ana hattını oluşturduğunu görürüz. Dinî duygu, genel olarak, psikolojinin ele aldığı hissi özelliklerden, temel açıdan ve meydana geliş açısından farklı değildir. Din duygusu; başlangıcı itibarı ile bileşik bir duygu biçimi olup, sevgi, korku, hayranlık, merak, saygı, bağlanma ve güven gibi birincil duyguların üzerinde temellenip yükselerek özgün bir duygu haline gelir. Dinî duyguyu diğer duygulardan ayıran şey, onun benliğin dışında ve ötesinde bir nesneye meyil göstermiş olmasıdır. Bu, kişinin kendisinin haricinde ve ötesindeki bir varlığa bağlanma, güvenme, sevgi ve saygıyı içselleştirmesi anlamına gelir.¹⁰²

Dinî duygu, insanda dinî konulara karşı var olan fitri bir farkındalık ve dinî konular karşısında duygulanması ya da duyarlılığı anlamına gelir. Burada bir ayırım yapmak gerekirse din, ahlâk, estetik gibi yüksek duygularda, ilkel duygularda görülen biyolojik faktörleri bulmak çok zordur. Bu duygular zihinsel süreçlerin olgunlaşması ve öğrenme ile değişip yeni şekiller alabilirler. Düşüncelerle kaynaşmış oldukları için onları alışkanlıklar ya da heyecanlar olarak değerlendirebilmek mümkün değildir. Yüksek duyguların temelleri organik ve fitri olsa bile, gelişmeleri, aile, okul gibi çevresel faktörlere bağlıdır. Ayrıca din, şefkat, adalet gibi duygular hem kişisel hem toplumsal olarak düşünülebilecek derin ve geniş bir boyuta sahiptirler. Ayrıca din duygusunun oluşması maddi uyaranlara bağlı değildir. Dinî duygu tabiatüstü bir kuvvet ile yani mutlak olanla birleşmeyi hedefleyen bir iç kuvvet olduğu için maddî uyarıcılardan çok, manevî uyarıcılara ve dinî objelere karşı duyarlıdır.¹⁰³

Çocukların dini kuralları, kaideleri ve davranış şekillerini içinde buldukları ortam vasıtasıyla edinmeleri çok doğaldır ve çocuklar zaten çevrelerinde olan biteni taklit etmeye yatkındır. Çocuklar dil edinme noktasında nasıl yaratılıştan gelen bir yeteneğe sahipse, dini kavram ve sözcükleri de öğrenmeye kabiliyetlidirler. Bu yüzden çocuklar ilk olarak yetişkinlerden dinî literatürü edinmeye başlarlar. Şüphesiz öğrendiği kavramlar henüz din sayılmaz.¹⁰⁴

Ahlaki davranışın temelleri çocukluk yıllarına dayanmaktadır. Erken çocukluk döneminde dıştan oluşan, ebeveyn, eğitimciler ve çocuğun çevresinin emir, yasak ve

¹⁰² İrfan Aycan, *Evin Okula Yaklaşması ve Değişen Anne-Baba Rollerini (Birinci Kitap) Eğitimin Temelleri ve Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 2003, s.152

¹⁰³ Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 Yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994, s.11

¹⁰⁴ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1983, s.44

engellemelerinin vicdanî duyguların ve ahlâkî davranışların gelişmesindeki rolü çok önemlidir. İlk çocukluk yıllarında ana-babanın, özellikle annenin, bebeğin davranışlarını kontrol etmesinin, vicdan teşekkülünde özel bir önemi vardır. Çocukların ilk yıllarındaki ihtiyaçlarının, özellikle emme ihtiyacının, sevgi ve güven ihtiyacının karşılanması ve bu arada annenin tutumları, vaziyet alışları, azar, tokat gibi şartsız uyarıcılar ile çocuğa tepki gösterilmesi, çocukta güven ya da güvensizlik, korku gibi şartlı tepkilere dönüşmektedir.¹⁰⁵

Aslında dinî duyguyu tek (merkezi) bir duygu türüne bağlayarak yapılan açıklamalar yeterli olmamaktadır. Çünkü din, içinde birçok duygu bileşimini taşıyabilecek bir karakterdedir. Dinin psikolojik kökleri içerisinde bağlanma, saygı, tevekkül, korku, varlığın manasını merak etme, emniyet, korunma gibi birçok duyguyu bir arada saymak mümkündür. Din duygusunun kaynaklarının en önemlilerinden biri olan sevgi, insanın yaratılıştan getirdiği duygulardandır. Tabii olarak insanda ilk meydana gelen sevgi, kendisini sevmesi yani izzetinefistir. Ben ve ben dışı âlemin fark edilmesiyle sevgi bu içe dönük halinden kurtularak etrafındaki insanlara yönelmeye başlar. Böylece insan bencil menfaatlerini diğer insanları severek aşmış olur. Fakat mutlak olan kayıtsız bir kişisel sevgi yoktur. Çünkü canlıların hepsi değişik faydalar bekleyerek birbirlerine bağlanırlar. Bu yüzden insan, sevgi duygusunu, hiç tükenmeyen ve bütün kayıtlama ve sınırlamalardan arınmış bir varlığa yönelmek ister. Bu anlamda sevgi, ulûhiyet şuuruna erişebilen, mutlak bir ideale yönelmeye en elverişli duygudur. Buna göre, din duygusunun temelini sevgi oluşturur. Şöyle ki, insan önce kendini sevmeye başlar, ilerleyen zamanlarda başkalarını da severek ben dışı âleme açılır. Sonrasında ise bu sevgi duygusu, kendisini yaratmış, seven, nimetlendiren Yüce Varlığa yönelir. Sevme kabiliyeti, manevi iklimin anahtarı niteliğindedir. Dinin içinde bulunan iman, itaat, hürmet, tazim, huşu gibi kavramlar da mutlak bir Allah sevgisinden doğarlar. Çünkü sevgi yalnızca sevme hissiyle doyuma ulaşmaz. Paylaşma, sadakat, adalet, fedakârlık gibi birçok duygu ve faaliyeti de beraberinde getirir ve ancak onlarla olgun bir sevgi halini alır.¹⁰⁶

Birtakım araştırmalarla çocuğun yaş dönemlerine göre din ve ahlâk duygusunun gelişimi saptanmaya çalışılmıştır.

¹⁰⁵ Mahmut Çamdibi, “Ailede Çocuğun Ahlâkî Terbiyesi”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996, s.111

¹⁰⁶ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, s.12

Piaget'nin çalışmalarına göre yapılan bir çalışmada din duygusunun gelişmesi, çocuklarda yaş ve mantık gelişimi ile irtibat halindedir ve bu gelişim üç grupta gözlemlenmiştir:

Birinci aşamada 5 ve 6 yaş civarındaki çocuklar, genelleme düsturlarından yola çıkarak mensup oldukları dinî grup ile diğerleri arasında herhangi bir ayırım yapamazlar. Bu düşünceye göre birinin fiziksel nitelikleri veya nereli olduğu, onun dinini belirler. Örneğin Katoliklik ve Amerikalı olmak, birbirinden ayıramazlar. Dini bir gruba sahip olmayı, insan olmanın bir özelliği olarak görürler. Bu aşamadaki bir çocuk için bir dinin mensubu olmak insanın kendi seçeneği değildir. İkinci aşamada 7 ve 9 yaş civarında çocuklar içinde buldukları dini ve diğer dini grupları somut bir çizgi ile ayırmışlardır. Dini kimliklerini, ibadet özellikleri ve aile içi ilişkilere göre şekillendirmişlerdir. Bu yaş grubundaki çocuklar için, iman ve inançtan ziyade, belli bir dine ait ibadetlerin bütünü, o dine ait olmayı belirleyen faktörlerdir. Üçüncü aşamada 11 ve 14 yaş civarında çocuklar mensup oldukları dini grupların, diğer gruplardan ibadet ve inanç açısından farklılık arz ettiğini kavrayabilirler. Dinî inancı ve dinî grupları bir yetişkin gibi idrak etmeye başlarlar. Bu aşamada birbirinden farklı iki dine inanılmayacağı anlaşılmıştır..¹⁰⁷

Araştırmaların bulgularına göre, çocuklarda dinî duygu ve düşünce gelişimsel bir nitelik göstermektedir. Bu sebeple deneysel araştırmalara konu olabilir. İlk çocuklukta ibadet anlayışı dinin sosyal hayatta görülen, ibadet şekilleriyle kayıtlıdır. Allah ise insan vasıflarına çok benzeyen vasıflar ile tanımlanır. Yaşın ilerlemesiyle dinin özüne daha yakın bir iman ve ibadet anlayışı belirginleşir. Dinî düşünce ve kavram gelişimi zihin gelişimini takip eder. Gelişimin bütün dönemlerinde çevresel etkiler söz konusudur. Ancak her evrede aile, okul, ibadethane gibi kurumların etkilerinin şiddeti değişir. Dinî duygunun gerçekliğine rağmen yalnızca dilden ve çocuğun sosyal çevresinden kaynaklanan zorluklar çocuk ile din arasında engel teşkil edebilirler. Hikâye, resim gibi dini materyaller özleri değiştirilmeden basitleştirilirse, çocuğun soyut kavramları anlaması kolaylaşır..¹⁰⁸

Araştırmacılar, okul öncesi dönemde, hatta bebeklikte din ve ahlâk anlamında hangi gelişmelerin olduğu konusunda birtakım tespitlerde bulunmuşlardır. Din ve ahlâk

¹⁰⁷ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, s.16-17

¹⁰⁸ Konuk, *a.g.e.*, s.18

gelişiminin başlangıcı, çocukların nesnelere sürekliliğini kavraması dönemine kadar dayanır. Özellikle ikinci yılın son yarısından itibaren nesnelere sosyal ilişkinin bir aracı olarak görülür. Bütün bu ilişkiler sonunda birtakım tepkiler gelişmeye başlar. İki yaşına kadar sadece görülebilen nesnelere çocuk için anlamlı iken iki yaşın sonunda çocuk artık göremediği yani görüş açısı dışında olan varlıkları da arar. Kaybolan şeylerin bulunması, ortaya çıkması, çocuğa çevresinin düzenli olduğunu ispat eder. Nesnelere sürekli bir varlık olduğunu kavramaya başlaması çocuk için önemli bir gelişim aşaması olarak gösterilmektedir. Çocuk büyüdükçe bildiklerine, gördüklerini ve gördüklerine bildiklerini ekleyecek, karşılaştığı olaylardan anlamlar çıkaracaktır. Fakat onun “nesnelere devamlılık” arayışı sürecektir. Başlangıçta geçici olarak algılanan daha sonra devamlı bir varlıkları olduğu keşfedilen nesnelere zıt olarak, çocuk egosantrik düşünce ile başlangıçta kendini merkez olarak algılayarak, hayatın sonsuz fakat kendisinin ölümlü olduğu gerçeği ile sarsılır.¹⁰⁹

Nesnelere sürekli bir varlık olduğunu kavramaya başlaması çocuk için önemli bir gelişim aşaması olarak gösterilmektedir.

Bilimsel araştırmaların sonuçlarına göre, çocuk küçük yaştan itibaren dini öğrenmeye karşı istek ve ilgi duymaya başlar. Dinî ıstılahların içeriğini anlayamasa da çocukların ibadete ve duaya karşı olan ilgileri her zaman canlıdır. İbadet edenleri merakla seyrederek onlardan hoşlanır ve taklit yoluyla onlar gibi dua ve ibadet etmeye çalışır. Böylece onda dua, namaz gibi ibadetler giderek değer kazanacaktır. Fakat dinî inancın içeriğini anlaması onun zihinsel gelişimine paralel olarak mümkün olacaktır. İşte bu sırada çocuğun inanmaya karşı doğan canlı merakının dengeli ve sağlıklı bir şekilde beslenmesi gerekir. Bunun da ilk gerçekleştiği ve anlam ifade ettiği yer şüphesiz aile ocağıdır. Eğer bir ailede uyumlu ve tutarlı bir atmosfer mevcutsa ve bunu çocuklar teneffüs edebiliyorlarsa, onların dine karşı belirli bir ilgi ve istek duymaları doğaldır. Sonra, bunlar dinî atmosferin yetersiz ve zayıf olduğu yerlerde yaşayan çocuklardan daha fazla ilgi ve istek duyarlar. Buna rağmen dinî eğitimin aktivitesi ve derecesi çok zayıf da olsa haklı olarak çocuk kendi üzerindeki gökyüzüne, güneşe, aya, yıldızlara, bunların doğuşuna, batışına, yağmur ve karın yağışına, ufuklardan gökyüzü ile sınır çizen çevresine karşı yakın bir alaka duyacaktır. Çünkü ilgi insanda duymaya ve düşünmeye yol açar. İşte böyle bir ilgi, çocukta 3-4 yaşlarına doğru başta “Allah kimdir, nedir, nasıl dır, ne kadar büyüktür, neden öyle veya böyle?” gibi sorulara yaratıcı gücü

¹⁰⁹ Mualla Selçuk, *Çocuk Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991, s.47

arayacak ve dinî inancın diğer hususlarına ait sorularıyla zihnî arayışı başlayacaktır. Ayrıca o sorularına alacağı cevapların kendisini doyurmasını (tatmin) da bekleyecektir. 5-6 yaşlarına gelince zihinsel gelişiminin artması ile birlikte, yaratıcı gücün mahiyetine ilişkin düşünceler geliştirmeye başlar. Bunun yanında dinî hikâyeleri sever. Melek, şeytan, ölüm, doğum, cennet, cehennem gibi dinî kavramlara olan merakını gizlemez.¹¹⁰

Çocuklar, gelişim süreçlerinde kendilerinin yetişkinlerin yardımına ihtiyacı olan ve güçsüz bir varlık olduklarını zaman içinde hisseder ve kavrarlar. Varlıklarını sürdürebilmeleri ve toplumun kendisinden beklediklerini gerçekleştirebilmek için yetişkinlerin yardımına ihtiyaçları vardır. Ancak, çevrelerindeki yetişkinlerin de sınırsız bir güce sahip olmadıklarını ve onların da yetersiz olduklarını yaşları ilerledikçe farkederek. Bu noktada sonsuz güç sahibi Hakk Teâla'ya sığınarak, kendilerini güvende hisseder ve bu inançtan kuvvet duyarlar. Çocuklar dua yoluyla çevresindeki yetişkinlerin yapamayacaklarını yapan kudret sahibi bir varlıkla iletişime geçmiş olurlar. Rabbimize içtenlikle, isteyerek ve umutla bağlanan çocuk, dini manada hazırlanmış olur. İnançla ilgili çeşitli deneyimler ve etkiler çocuklarda var olan dini ilgini ve eğilimlerin ortaya çıkmasına ve manevi bir dünyaya açılmalarına neden olur. Üstün ve kudret sahibi bir varlığa inanma, güvenme ve bağlanma arzusu, çocuğun fitratında hali hazırda mevcuttur. Bu duygu, dua eğitimi, çocuğun yaşına ve seviyesine uygun ibadetleri yapmaya karşı teşvik gibi metotlarla birlikte güçlendirilebilir. Çocuklar her isteklerini yapabilecek, her ihtiyaçlarını karşılayan bir varlığa inanmak suretiyle, kendi sınırlarını daha iyi tanırlar ve her şeyin üstesinden kendi başlarına gelemeyeceklerini idrak ederler. Bu idrak seviyesi ve farkındalık durumu, onların her şeye gücü yeten, sonsuz kudret sahibi bir yaratıcı aramalarına sebep olur. Bu arayış dinî duygunun temelini oluşturur ve bu bakımdan oldukça mühimdir.¹¹¹

Dinî duygunun canlanmasındaki temel karakteristiklerden birinin de korku olup olmayacağı tartışılmıştır. İnsan ancak uygun intibaklar yaptığında mesut bir hayat sürebilir. İlim, sosyal organizasyonlar ve zekâ gerekli intibakları yapmada bize yardımcı olurlar. Ancak tasavvur edilmesi bile çok güç olan ve çoğu zaman anlamı bir sır olarak kalan evrenin bazı yönlerine ancak din ile intibak edilebilir. Böylelikle yaşanan

¹¹⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.70-71

¹¹¹ Esra Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1/Sayı:3, Aralık 2015, s.454-5

dünyada bulunamayan bir emniyet ve teselli duygusu, insana kendi dışında bulunan daha üstün bir kudrete sığınmayla tatmin olur. Bu tatminden sonra Allah inancı korkuyu ilkel bir heyecan şeklinden çıkararak, sığınma, güvenme, saygı, minnettarlık, hürmet, huşû gibi daha yumuşak duygu durumlarına dönüştürür.¹¹²

Ahlâk ve din duygusu, belli dönemlerden geçerek olgunlaşır. Örneğin: bebeklik çağında çocuğun ahlâkî davranışı yoktur. 4-5 yaşlarına doğru, birçok davranışın iyi, birçok davranışın da kötü olduğunu öğrenir. Fakat yaptığı davranışların neden iyi ve neden kötü olduğunu henüz anlayamaz. Bu çağda çocuk, bazı davranışların ana-babası tarafından istenmediği için yapılmaması gerektiğini, bazılarının da istendiği için yapılması icap ettiğini öğrenir. Bunlar çocuğun dünyasına bir bekçi gibi yerleşir ve ilerdeki tehlikelere karşı onu uyarır. Çocuğun ruh dünyasına giren “anne-baba” onu uyarır. Sevgiyi kaybedeceğini söyler. Böylece dıştaki varlıkların yani anne-babanın, çocuğun iç dünyasına aktarılmasıyla onun üst benliği ya da vicdanı denen ahlâkî oluşmaya başlar. Tabii burada ana-baba-çocuk ilişkisi olumlu ise, çocukta onların hoşuna giden davranışı benimseme doğal olarak gelişecektir. Çocuğun ilk istekleri ana-babanın yaptıklarını yapabilmektir. Bunlar ise, ondaki üst benlik ya da vicdan denen ahlâkın ilk tohumlarıdır, temel taşlarıdır.¹¹³

Ahlâkın oluşumunda “otokontrol” üzerine yapılan yorumlar oldukça değerlidir: Buna göre çocuk ilk yaşlarıyla birlikte, insanların ondan taleplerde bulduklarını ve buna göre tepki vermeleri gerektiğini anlarlar. Bebekler diledikleri gibi davranmakta tamamıyla özgür olmadıklarını, diğer insanların onlara sınırlar koyduklarını anlarlar. İki yaşlarındayken çocuklar, dışarıdan empoze edilen kuralların bir kısmını benimsemiş olurlar ve ebeveynin yokluğunda bu otokontrolü sağlayabilirler. Otokontrol iki ve üç yaş arasında epeyce gelişir, ama hala mükemmellikten uzaktır. Bir insanın cezbedici şeyler karşısında davranışını kontrol edebilmesi o kişinin duygularını kontrol edebiliyor oluşuyla ilgilidir.¹¹⁴

Otokontrol, her ne kadar okul öncesi dönemde ortaya çıksa da, ilerleyen yıllar boyunca iyice gelişir. Bir çalışmada, dört yaşındayken haz duygusunu erteleyebilen çocukların ergenlik dönemine geldikleri zaman daha çok plan yapabilen, daha çok

¹¹² Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, s.13-14

¹¹³ Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s.109-110

¹¹⁴ Kail, *Children and Their Development*, s.362-3

otokontrol sahibi ve insan ilişkilerinde daha duyarlı, ayrıca sınavlarda da daha başarılı oldukları görülmüştür. Yine aynı çocuklar otuzlu yaşlarda tekrar test edildiklerinde, dört yaşındayken hazzı erteleyebilen çocukların daha iyi eğitime ve yüksek bir özsaygıya sahip oldukları görülmüştür.¹¹⁵

Ahlâkî gelişimin ilk basamağı otokontroldür ve ebeveynler çocukların otokontrol geliştirme sürecinde önemli bir rol oynuyorlar. Haz ve tatmin duygusunu erteleyebilen bir modele maruz kalan çocuklar daha güçlü bir otokontrolle sahip olurken, her istediğini her zaman yapan modellere maruz kalan çocuklar daha zayıf bir otokontrolle sahip olurlar. Ayrıca, katı kuralcı veya çocuğuna karşı çok katı davranan ebeveynlerin çocuklarında da düşük otokontrol gözleniyor. Bu bulgunun bir yorumuna göre, çocukları üzerinde çok kontrol kuran ebeveynler, çocuklarına sürekli ne yapıp ne yapmaması gerektiğini dayatırken çocuğun kontrol güdüsünü benimseme fırsatını vermezler. Bu yorumla orantılı olarak, çocuklarına kendi kararlarını kendileri verme yönünde yardımcı olan ve onları karar vermede özgür olmaya teşvik eden ebeveynlerin çocuklarında daha güçlü bir otokontrol mekanizması gözlemlenmiştir. Bu durumda, Çocukların otokontrol kazanabilmeleri için, ebeveynlerin kontrolden biraz el çekmeleri gerekir. Çocuklara kendi davranışlarını belirleme ve kendi seçimlerinin sonuçlarını görme fırsatı vererek, ebeveynler çocukların otokontrol geliştirmelerine katkı sağlamış olurlar.¹¹⁶

Otokontrolden sonra okul öncesi yıllarda çocuğu ahlâkî davranışa çekmek ya da vicdan ve üst benlik denen kavramı oluşturmak için dikkat edilmesi icap eden bir başka önemli konu da, çocukta var olan adalet duygusudur. İşte çocukta ortaya çıkan bu adalet duygusunu çok iyi beslemek gerektiği konusu, üzerinde durulması gereken ilk husustur. Çünkü bu duygu onun, daha sonraki dönemlerde oluşacak kişiliğine çok büyük oranda ve olumlu olarak etki edecektir. Yetişkinlerin her sahada ahlâklı ve adaletli davranması, örneğin büyüklere saygı göstermesi, düşkünlere yardım etmesi, doğru sözlü olması, insan ilişkilerinde dürüst davranması, cömert ve iffetli olması, insanlara karşı sevecen tavırlar geliştirmiş olması vb. gibi hususlar çocuktaki adalet duygusunu besleyecektir. Burada yetişkinler çok dikkatli olmalı ve çocuktaki adalet duygusunu yıkmamalıdır. Bunun için de başta anne baba olmak üzere, yetişkin nesil her türlü ahlâk dışı davranış kalıplarından, örneğin yalan söylemek, insanları aldatmak, çocuklar arasında ayırım

¹¹⁵ Kail, *Children and Their Development*, s.364-5

¹¹⁶ Kail, *a.g.e.*, s.365-6

yapmak, cimri davranmak vb. gibi davranış kalıplarından uzak durmaları gerekir. Zira böyle olumsuz bir durum sonunda hem çocuk hem de kendileri büyük zarar görürler.¹¹⁷

Okul öncesi dönemi çocuğunu ahlâkî davranışa yöneltmede göz önüne alınması gereken bir diğer önemli husus da, çocuktaki taklit duygusudur. Zira bu dönem çocuğunda, ana babasına benzeme duygusu güçlü bir şekilde kendini gösterir. Böylece ana babanın beğendiği davranışları tekrarlayarak kendine mal eder. Altı yaşına kadar çocuk, ana babasına kendini uydurarak, daha çok sevilme çabasına girer. İşte çocuktaki bu duygudan, büyükler, örnek davranışlar sergileyerek yararlanmalıdırlar.¹¹⁸

Okul öncesi dönemde beş yaşından itibaren, çocuğun kalbine hitap etmek ve ondan “annesinin ve babasının hoşuna gitmek için” gayret göstermesini istemek mümkündür. Çocuğun bu gayretini çok erkenden geliştirmek ve ona hatalarını duyurmak için, yavaş yavaş annesine karşı duyduğu sevgiye dayanmak gerekir. Bunun için eğer küçük yaşta Allah’ı öğretirsek ve ona, Allah ile korkutmayı değil, Allah sevgisini tanıtırsak, anne-baba sevgisi faktörünün önüne, güçlü bir faktör koymuş oluruz. Böylece çocuk Allah’ı sevdiği için veya Allah kendisini sevsin diye, bazı davranışlardan vazgeçecek, bazılarını da yapacaktır. Yaşı ilerledikçe Yaratan’a olan sevgi, yaratılana da yönelecek ve varlıklarla olan ilişkilerinde sevgi motifi ana unsur olacaktır.¹¹⁹

Dinî açıdan çocuklarda görülen uyanış, üç ile beş yaş aralığına denk gelmektedir. Dini yaşantının gelişimi açısından teşvik edilen çocuklarda bu durum, açıkça görülür. Çocuklar bu yaşlarda masal ve hikâyelere karşı alaka hissederler. Bu noktada onlara dinî hikâyeler ve menkibeler anlatılabilir. Onlar, kendi gözlemleri kanalıyla da türlü etkileri idrak ederler. Bu anlatılanlar ve gözlemler, onun körpe ruhunda yer buldukça, çocuk dine karşı gitgide artan bir alâka hissedecektir. Çocuktaki dinî duygunun gelişimi ve uyanışı, onun zihnî ve ruhî gelişimiyle doğrudan ilgili olduğu için, ne zaman başlayacağı kesin olarak bilinemeyebilir. Çocukta dinî duygunun uyanması, ilk çocukluk evresinin sonlarına, yine bu duygunun gelişimi de son çocukluk yıllarına tekabül eder denilebilir.¹²⁰

¹¹⁷ Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s.111-2

¹¹⁸ Özyılmaz, *a.g.e.*, s.112

¹¹⁹ Özyılmaz, *a.g.e.*, s.109-110

¹²⁰ Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?*, s.85-86

Araştırmalar sonucunda çocukların dine karşı istek ve alakalarının, küçük yaşlardan itibaren olduğu ortaya çıkmıştır. Küçük yaşlarda dinle ilgili kavramların içeriğini pek anlayamamaları da çocukların ibadetlere ve dualara karşı ilgileri oldukça fazladır. Çocukların ibadet eden kişileri merak içinde izleyerek, taklit yoluyla bu ritüelleri denemeye çalışmaları, onlardaki arzu ve alakanın dışa vurmuş halidir. Çocuklar kendilerini koruyacak onlara yardım edecek sonsuz bir kudret arayışı içindedirler. İçlerinde var olan merak duygusu ile bu sonsuz kudreti arar dururlar. Bu arayış, çocuklardaki gereksinimin sonucu olarak ortaya çıkar. Keza çocukların birtakım temel gereksinimleri mevcuttur. Güvenicinde olma, sığınma ve korunma, onaylanma, sevilme bu gereksinimlerden en önemli olanlarıdır. İnanma isteği çok doğaldır. Çocuğun aslında iradesi dışında oluşur ve kendisinde var olan bir gereksinimi karşılar. Bütün çocuklarda içten oluşan bir his ile sığınma, güvenme ve bağlanma temayülü mevcuttur. Aslında çocuklar bu duyguların ne anlama geldiğini ilk olarak ailesinde öğrenir. Yaş olarak büyüdükçe ve yaşama dair deneyimleri arttıkça, çocuklar da bu kavramları ve manalarını daha iyi anlayacaklardır.¹²¹

Yapılan araştırmalarda, yedi ile dokuz yaş arasındaki çocuklar dinî ilgilerini anlatmakta güçlük çekerlerken, on ile on iki yaş arasındaki çocuklar genellikle bunları daha kolay belirtebilmektedirler. Fakat dua, namaz gibi ibadetlere karşı ilginin ve duygusal canlılığın, ifade güçlüklerine rağmen, yedi ile dokuz yaş grubunda, on ile on iki yaş grubuna göre, daha ağır bastığı görülür. Özellikle yedi yaşındaki çocuklar, sekiz ya da dokuz yaşındaki çocuklara nazaran, daha isteklidirler. Fakat on ile on iki yaş arasındaki çocuklarda akli arayış ve aktiflik daha belirgin bir hal almıştır. Allah'ı anlama süreci, bütün okul dönemi süresince sürüp gitmektedir. Allah'ın zatı ile yedi ile dokuz yaş aralığındaki çocuklar daha çok meşgul olmaktadır. Çocuklar yaratılış konusuna büyük bir ilgiyle duymaktadır. İnançla ilgili çocukların alakasını çeken diğer konulara gelince, şüphesiz bunların başında Peygamberimiz (s.a.v.) gelmektedir. Çocukların en çok ilgisini çeken konulardan biri de ahiret hayatıdır. Ahiret hayatına dair ölüm, ölüm ötesi ve ölümlerin halleri gibi konular çocuklar için ilgi çekicidir¹²²

Bu araştırmadaki yedi yaşındaki çocukların, sekiz ile on iki yaş aralığındaki çocuklara nazaran namaz ve ibadetlere; yani dini tatbik etmeye ve pratik olarak uygulamaya karşı daha istekli oldukları tespit edilmiş ve sekizyaşından sonra dini, akli

¹²¹ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.88-90

¹²² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.82-87

yönden sorgulama sürecine girildiğinden bahsedilmiştir. Daha önce ahlâkî gelişim teorilerinde çocukların zihinsel süreçlerde yedi yaş civarında soyut işlemler dönemine geçtiğinden bahsetmiştik. Peygamberimizin çocuklara yedi yaşında namaz kılmaya alıştırmaları yönündeki tavsiyesi de, bu gerçekler ve yapılan araştırmalarla örtüşmekte, çocuğun ibadete başlamaya en uygun yaşının yedi yaş civarı olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Özellikle yedi yaşından sonra çocuklarda dinî konulara karşı alaka ve istek artar. Gerek zihinsel olarak olgunlaşması, gerek içinde bulunduğu çevre ve kültürün etkisi ve gerekse içten gelen bir gereksinim ile birlikte, bu yaşlardan itibaren dini konulara karşı merakı giderek artar. Yedi yaşından önce çocuklarda böyle bir alaka ve arzunun oluşması beklenemez. Zira bu yaştan evvel zihinsel açıdan muhakeme yapabilme yeteneği henüz gelişmemiştir. Bundan dolayı, çocuklardaki dinî arzu ve alakalar, ancak yedi yaşından sonra bilinçli olarak ortaya çıkar.¹²³

Araştırmalar sonucunda çocukların Allah'ı sevdikleri, O'na yakın olmak istedikleri ve ibadetleri öğrenmek ve tatbik etmek istedikleri ortaya çıkmıştır. Çocuklar Allah'ın beslediğini, büyüttüğünü ve onlara isteklerini verdiğini, arzularını yerine getirdiğini, onları zor durumlardan kurtaran güvenilir bir sığınak ve dayanak olduğunu düşünürler. Onlar Allah'ın kendilerini sevmesini, korumasını, istediklerini vermesini açıkça belirtmektedirler. Ayrıca Allah'a karşı ibadetler yerine getirilirse, dileklerinin çok daha çabuk yerine geleceğine inanmaktadırlar. Onun için çocuklar bunları zaman zaman denemeye girişmektedirler. Hatta günlük dilek ve isteklerinde bile Allah'ın yardımını uman çocuklar vardır. Bu demek olur ki, çocuklarda dileklerine kavuşma arzusu, dinî isteğin uyanmasını olumlu yönde etkilemektedir. Bundan dolayı onlar dua, namaz, oruç gibi ibadetleri öğrenmek ve elverdiği ölçüde dinî pratikleri yerine getirmekle, Allah'a yaklaşmayı ve bu yolla kendi isteklerini gerçekleştirmeyi ummaktadırlar. Dinî inançlara karşı istekleri uyandırılmış çocuklardaki dinî inançları öğrenme ve uygulama arzusu, kendini açıkça belli etmektedir. Fakat dinî hususlarla ilgili bilgi edinme olanağı elde edememiş çocukların içlerinde öğrenme arzusu olsa bile, dinî istekleri gelişmemiş görünmektedir. Ancak, bu tür çocukların inanma isteği, bir ihtiyaç olarak kendini belli etmektedir. Hatta inanma ihtiyacını karşılayamayan çocuğun inancı, başka doyum yollarını aramaktadır. Eğer çocuk bu ihtiyacı direkt olarak karşılayamazsa, o zaman doyumunu farklı yollardan karşılamaya çalışacaktır. Bu

¹²³ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.88-89

durumda, çocuğun inancı “sahte inanca” dönüşebilir ve dolayısıyla dinî arzuların yerini “sahte arzular” alabilir.¹²⁴

Son olarak, Hz. Peygamber’in fitratı konu alan hadislerinden de söz etmeliyiz. Bu hadislerin ortak manasını ele aldığımızda, şu ifadeleri buluruz: Her çocuğu, annesi fitrat üzere dünyaya getirir. Onun bu hali, konuşma çağına kadar devam eder. Sonra ebeveyni onu, Hristiyan, Yahudi, Mecusi (ateşperest) veya müşrik yapar. Eğer anne babası Müslüman iseler, çocuk da Müslüman olur.

İnsanoğlunun doğuştan, içten gelerek ve doğal olarak Allah inancı edinmeye karşı kabiliyetli ve yatkın olmasına fitrat denilmektedir. Çocuklar doğru ya da yanlış olana inanmaya elverişli bir yapıya sahiptir. Çocuklar büyüme ve gelişme evrelerinde manen ve zihnen birtakım değişimlere uğrar. Bu değişim her iki yöne doğru da olabilir. İyi ve hayırlı olandan kötüye doğru olabileceği gibi, kötüden iyiye doğru da olabilir. Bu noktada, çevre faktörünün çocuk üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileri tezahür eder. Zira Peygamberimiz (s.a.v.) fitratla ilgili hadislerinin tamamında “...sonra ana babası onu Hristiyan, Yahudi, Mecusi veya Müşrik yapar; eğer ana baba Müslüman ise çocuk da Müslüman olur” buyurmuştur. Burada en önemli etkenin, çocuğun en yakınındaki anne ve babası olduğunu vurgulamıştır.¹²⁵

Sonuç olarak, çocuğun dine karşı yabancı olmadığını görürüz. Çocukların inanmaya temayülü vardır ve içlerinde dini inanç noktasında yatkınlık mevcuttur. Aslında çocuklar sorgulamadan, düşünmeden, samimiyetle her denilene inanırlar. Yalnızca lafzen inanmakla kalmaz, manen de söylenenleri içselleştirir, inanırlar ve aslında doğal olan da böyle olmasıdır. Zira çocuklar Allah inancı ile kendilerini daha kuvvetli ve Allah’a daha yakın hissederek. Çocuktaki bu his arttıkça, Allah’ın ona olan yakınlığı da artacaktır. Böylelikle çocuklar, yaşamayı değerli bulacak, yaşam sevinçleri de çoğalacaktır. Bu aşamada çocuklar inançlarının sebebini sorgulamaya yanaşmazlar. İnançları ile ilgili bilinçli olarak algılama ve kavramada bulunamadığı gibi, muhakeme de yapamazlar. O, inancı üzerinde tahlil yapamadığı gibi, şuurlu bir şekilde anlama ve fikir yürütmede de bulunamaz. Bu aşamada çocuk soru soruyorsa, yanıtlarına inanacağı için soruyordur. İnanmaya bizzat samimiyetle hazır olduğu için, aslında bu sorular

¹²⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.102-105

¹²⁵ Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?*, s.80-82

vasıtasıyla dini atmosferin içine girmeye çabalar. Bu hazır bulunmadan ötürü çocuklar dini anlamda edindikleri bilgileri sorgulamadan, onlara karşı gelmeden inanırlar.¹²⁶

2.2. ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK DUYGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

“Kişiyi ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun.”¹²⁷

Bu ayet-i kerimeden yola çıkarak, dini anlamda ve genel anlamda terbiyede iki etken üzerinden yola çıkılması gerekir; yaratılış ve edinmek (kesb). Yaratılış Allah vergisidir. Bu konuda insanın bir payı söz konusu değildir. Yaratılıştaki iyiliğe ve hayra doğru bir meyil ve güç vardır. Edinmek (kesb) ise, kişiye tesir eden iç ve dış koşullarla ve bu koşullarla değişen hislerle, bilişsel etkinliklerle ilişkili olduğu için, yaratılıştaki eğilime aykırı hırslara, isteklere, zarar ve haksızlıklara da yönelebilir. Mesela, insanların çoğu iyi ve kötü kavramlarını hakkaniyet bakımından değil de, kişisel çıkar ve ihtiyaçlarına göre, yalnızca anlık düşünerek değerlendirmektedirler. İlk yaratılıştaki insanın payı bulunmayabilir, fakat kabiliyetlerin araştırılması, yönlendirilmesi ve alışkanlıkların kazandırılması ile yaratılışın korunmasında insanın payı büyüktür. “Huy edinmek” deyimimiz, edinmenin arızî olduğunu (yani sonradan kazanıldığını) pek güzel ifade etmektedir.¹²⁸

Çocuğun inançlı bir birey haline gelebilmesi, iç ve dış etkenlerle ilişkilidir. Çocukların dini açıdan tesir altında kalmasında dış faktörlerin büyük bir ehemmiyeti vardır. Görüldüğü gibi dış faktörlerin başında en mühim faktör olarak çocuğun ailesi gelmektedir, çocuklarda inanç kabiliyetinin ilk filizlendiği yer ailedir. Geri kalan faktörler ehemmiyetine göre aileden başlayarak yayılmaktadırlar. Burada önemli olan dinî inancın gelişmesi için çocuğun ruhen ve manen hazırlanması ve beslenmesidir. Çocuk dinî kültürü özümleme (assimilation) imkânını bulabilirse içinde dinî inancı duyacak ve bununla da kişisel dinî tecrübeler edinebilecektir. Gördüğümüz gibi dini

¹²⁶ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.82-83

¹²⁷ Şems, 91/7-8

¹²⁸ Bilgin, *İslam'da Çocuk*, s.25-26

atmosferin teneffüs edilmesi, çocuğun yeni perspektiflere ulaşmasına imkân hazırlayacaktır.¹²⁹

Şu halde, çocuklarda var oluşundan gelen inanç kabiliyeti ve temayülünün ortaya çıkabilmesi için dış faktörlerden destek bulmasına ihtiyacı vardır.

Çocukların dini gelişiminde ilk olarak ailenin ve sonra çevrenin ve eğitimin tesiri vardır. Çocuklara dayanarak dış uyarılar değerlendirilince, toplumda yaşanan geleneksel dinden etkilenerek oluşan dinî inanç ve çocuklarda içte var olan ve dış faktörlerle destek bulan dini inanış olmak üzere iki türlü dinî inançla karşılaşmaktadır. Bu inançların tümüne birden iç ve dış faktörlerin bir araya getirdiği dini inanış adını vermek de mümkündür. Böylece iç ve dış faktörler çocuk dininin doğmasında ve gelişmesinde çok önemli bir yer kaplamaktadır.¹³⁰

İçten gelen faktörler manevi hazırlık ve bireysel yetenek, ilgi, arzu, temayül, merak ve zihnî arayıştır. Dıştan gelen faktörler ise aile bireyleri, nine, teyze, hala, amca gibi aile büyükleri, aile içinde ve dışında dinî ve ahlâkî ortamlarda çocuğun kişisel olarak gözlemledikleri, dinlediği dini hususlar, din görevlilerinin bu anlamda çocuğa kattıkları ve okul ya da oyun arkadaşlarının etkisi şeklinde sıralanabilir.¹³¹

Dış etkenlerin başında başta çocuğun ebeveynleri ve daha sonra arkadaşlar, akranlar, komşular, akrabalar, gittiği okul, câmi ve gittiği dinî kurslar, izlediği filmler, dinlediği müzikler, okuduğu yazılı materyaller, etkileşimde bulunduğu insanlar ve dini sanat eserleri gibi etkenler düşünülür.¹³²

İlk ve en önemli manevî tecrübelerin oluştuğu ortam şüphesiz ki ailedir. Çocuk ailedeki bireylerin hepsinden ya da herhangi birinden algıladıklarını kendi manevî tecrübelerini, kabiliyetleri ve kişisel refleksiyonu ölçüsünde işleyerek kendine özgü bir din anlayışı geliştirmeye çalışacaktır. Şunu da unutmamak gerekir ki, çocuk dinine, sadece ana baba dindarlığının çocuğa kuru bir aktarılışı veya çocuk dindarlığı yalnız yetişkinlerin dindarlığına bağlanma sonucudur demek, çocuk dininin gerçeğini bize tam yansıtmış sayılmaz. Çünkü çocukluk dindarlığı inanma yönünden değil, yetişkinlerin dininden inanç keyfiyeti bakımından farklıdır. Bununla beraber yetişkinlerin etkisi

¹²⁹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.63-64

¹³⁰ Yavuz, *a.g.e.*, s.248

¹³¹ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.86-87

¹³² Yavuz, *a.g.e.*, s.44

çocuğa olumlu yönde olduğu kadar olumsuz yönde de olabilir. Nitekim yetişkin isterse çocuğa dini öğretebileceği gibi, çocuğun dininin yıkılmasına da sebep olabilir. Aslında çocuk dinî yaşayışında, başlangıçtan itibaren Allah'a yönelmiştir. Burada çocuğun yetişkinlere yönelişi hedef değil, aksine Allah'a yönelebilmek için bir vasıtaadır.¹³³

Dinî duyguların oluşmasında etkili olan faktörler sosyal, doğal, moral, hissi ve zihinsel faktörlerdir. Sosyal faktör, öğretim ve çevre ile edinilir. Doğal faktör, bu dünya için kurgu sayılabilecek güzellik, ahenk gibi kavramlarla birleşmiştir. Moral faktörün ahlâkî zıtlıklar, adalet, hoşgörü gibi bileşenleri vardır. Hissi faktörler, duygusal ve dinî deneyimlerle ilişkilendirilebilir. Hastalıklar, afetler, ayrılıklar gibi olaylar, duygusal dinî deneyimler olarak karşılaşılabilecek durumlardır. Zihinsel faktör ise özellikle zihinsel süreçlerin olgunlaşması ve entelektüel arayışlarımız ile ilişkili faktördür.¹³⁴

Bu faktörlerin, güvenlik, sevgi, özsaygı ve ölüme ilişkin kendini güvende hissetme ve garantiye alma gibi ihtiyaçlardan doğduğu kabul edilebilir.¹³⁵

Netice itibariyle çocuklardaki inanç duygusunun ortaya çıkışını ilk olarak teşvik eden, uyanmasını ve gelişmesini sağlayan ve pekiştiren faktörlerin en başında aile vardır. Çocuklar ilk dini deneyimlerini ailede edinirler. Çocuğun dinî gelişim ve uyanışını etkileyen aile faktörü gibi, başka bir sürü kültürel faktör de söz konusudur. Ayrıca çocuklarla birlikte dua edilmesi, ibadetlerin de yine onlarla birlikte yapılması, onların üzerinde mühim bir etki oluşturacaktır. Yine anne babaların, çocukların sordukları dini sorulara verecekleri tatmin edici yanıtlar da onlarda dinî yaşayışın uyanışına yardımcı olur. Çocuğun dinî yaşantıda edindiği deneyimler, onu dinî yaşayışın derinlerine doğru götürür. Bu sayılan iç ve dış faktörlerin etkisi ile çocuk, inanan bir bireye dönüşür. Çocuğun dinî duygularının gelişimi için özellikle de dış faktörlerin etkisi ve önemi çok büyüktür.¹³⁶

Çocuklarda din ve ahlâk duygularının gelişimi ve oluşumunda en mühim dış faktör olarak aileyi ele almak ve bu noktada anne-babaların neler yapabileceğine dair genel bir kanı oluşturmak adına tezimize bu yönde devam edeceğiz.

¹³³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.46-7

¹³⁴ Aycan, *Evin Okula Yaklaşması ve Değişen Anne-Baba Rollerini (Birinci Kitap)Eğitimin Temelleri ve Din Eğitimi*, s.152-153

¹³⁵ Konuk, *OkulÖncesi Çocuklarda (5-6 Yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, s.11-12

¹³⁶ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.87

2.3. ÇOCUKTA DİN VE AHLÂK DUYGUSUNUN OLUŞTURULMASINDA KULLANILABİLECEK YÖNTEMLER

Çocukların öğrenmek için hazır bulunuşluğa sahip olmaları gerekir. Fakat bu, onların kendi kendilerine bu noktaya gelecekları anlamını taşımaz. Çocuklara yerli yerince ve gerekli durumlarda yardım etmek icap eder. Aksi halde hazır oluş fark edilmeyebilir. Ayrıca çocuğun dini anlama yeteneğinin gelişmesine de yardım edilebilir. Bu konuda yapılabilecek olanlar belirlenebilir ve uygulanabilir.¹³⁷

İlk çocukluk yıllarında çocukların oynayacakları oyuncaklar içinde dini anlamlar taşıyan oyuncakların bulunması gerekir. Çocuk dinî eşyanın da farkına varacaktır. Merakını gidermek için sorular soracak, öğrenmeye başlayacaktır. Mesela namazda yapılan hareketler, Ramazanda iftar sofrası ve bayram hazırlıkları çocuk tarafından izlenecek ve hatırdâ tutulacaktır. İlk çocukluk döneminde sadece kelimelere dayanan bilgiler verilmiş ve çocuk zihni beslenmemişse ilerde “Ölümsüz”, “Doğmayan”, “Doğurmayan”, “Eşi benzeri olmayan”, “Her yerde hazır olan” bir varlığı kavraması güç olacaktır. Çocuklarda dinî anlamda alaka ve merak duygusunun filizlendiği ilk zamanlardan başlayarak dini hususlarla ilgili onların akıl seviyesine hitap ederek konuşmaya onları cesaretlendirmek, ideal bir Allah inancına zemin hazırlamak anlamına gelir ve bu çok önemlidir. Çocukken Allah ile alaka kuramayan ve bunu öğrenemeyen bir bireyin, ilerde bunu öğrenebilmesi güçtür. Okul yaşındaki çocuklar somut işlemler döneminde oldukları için, onları Allah’a yaklaştıracak çeşitli vasıtalar aranırken, onların bu özellikleri de dikkate alınmalıdır.¹³⁸

Dinî şuur ahlâkî şuur ile iç içe geçmiştir, yakından ilişkilidir. Dolayısıyla dinî ve ahlâkî eğitim dünya ve ahiret hayatını kucaklayacak şekilde verilmelidir. Bilindiği üzere ahlâkî eğitim mevcut ahlâkî kuralları, fiilleri, vazifeleri veya faziletleri tedricen öğretmekle başlar. Burada asıl olan, sadece çocuğun bilgilendirilmesi değil, aynı zamanda bu bilgilerin ileride yaşayacağı hayata uyum sağlamasına yardımcı olmasıdır. Öğretilen bilgiler ikna edici nitelikte olmalı ve çocuğu dine yakınlaştırmaya özellikte olması da beklenen bir durumdur. Bilhassa çocukta ahlâkî duyguyu ve ahlâkî bilinci beslemek üzere maziden alınan yaşanmış ahlâkî hadiseleri veya hikâyeye haline dökülen yaşanmış tecrübeleri örnek hayat sahneleri olarak çocuklara aktarmak mümkündür.

¹³⁷ Selçuk, *Çocuk Eğitiminde Dini Motifler*, s.43

¹³⁸ Selçuk, *a.g.e.*, s.51

Böylece başkasına iyilik ve yardım etmenin güzelliği, haksızlık, sahtekârlık ve kötülük etmenin çirkinliği, başkalarının kalbini kırmamak, daima dürüst olmak ve dürüst kalmak, merhametli olmak ve buna benzer öteki dinî ve ahlâkî değerlerin aşılması ve giderek çocukların içine sindirilmeye çalışılması ahlâkî eğitimde önemli bir yer tutar. Bütün bunlarla çocukta ahlâk duygusunun uyanması ve gelişimine olanak verilebileceği gibi irade ve vicdan duygusunun uyanması ve gelişmesine de imkân tanınmış olacaktır. Bu ahlâkî değerlerin karşısında bulunan kin, nefret, öfke, kıskançlık, bencillik, düşmanlık, merhametsizlik gibi olumsuzluklar canlı tablolar halinde işlenerek çocukta onlara karşı iticilik, nefret duygusu ve şuuru uyandırılabilir; hatta bunların kötü, çirkin ve zararlı oluşları aklî açıklamalarla doyurucu olacak şekilde öğretilir ve çocukların zihinlerine sindirilebilir. Çocuk da bunları ölçü alarak tutumlarına ve davranış biçimlerine çeki düzen verecek ve onlara karşı tavır takınabilecek hale getirmeye çalışacaktır. Başka bir ifade ile bütün bunlarla çocuğun akıp giden hayatında sağlıklı bir şekilde ahlâkî duygu ve düşüncelerini, fikir ve görüşlerini uyandırmak ve onu giderek ahlâkî karar ve hüküm verebilecek ve neticede bunları uygulayabilecek hale getirmek öngörülmektedir. Kısaca amaç, çocuğu ahlâk bilincini kazanmış, ahlâklı bir birey olarak yetiştirebilmektir.¹³⁹

Çocuğa dinî ve ahlâkî şuur kazandırarak onu hem Allah'ın sevdiği hem de toplumun kabul gördüğü davranışlara özendirmek için öncelikle çocuğa uygulanacak disiplin yöntemini iyi tespit etmek gerekir. Zira şunu iyi bilmek gerekir ki, anne baba ya da öğretmenlerin, çocuğa uygulayacağı disipline göre çocukta kişilik oluşacaktır. Örneğin, sert tutum ve davranışa dayalı disiplin ile aşırı koruma veya aşırı hoşgörü şeklindeki disiplin anlayışının, çocukta ahlâkî gelişimi (vicdan ya da süpergonun gelişimini) engellediği bilinmektedir. Çünkü sert tutum ve davranış altında büyütülen çocuk, anne-babadan birisinin ya da ikisinin baskısı altında büyüyen çocuk demektir. Bu yöntemle büyütülen çocuk belki ilk görünüşte nazik, dürüst ve dikkatli davranmasına karşın, aslında çekingen, başkalarının etkisinde kolay kalabilen, başta girişimcilik ruhu olmak üzere pek çok istidat ve kabiliyeti kaybolmuş bir kişiliğe sahip olur veya isyankâr tavırlarla birlikte kural, kaide tanımaz, aşağılık duygusuna kapılmış bir insan olur.¹⁴⁰

¹³⁹ Kerim Yavuz, "Günümüzde Din Eğitimi", *Çukurove Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay: 1*, Adana, 1998, s.230-232

¹⁴⁰ Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s.159-160

Aşırı koruma ise, anne babanın, çocuğa karşı dozundan fazla kontrolcü ve özenli yaklaşılması manasına gelir. Dolayısıyla çocuk, başkalarına karşı çok fazla bağımlı, özgüvensiz bir kişilik geliştirir ve bu ömür boyu böyle devam eder. Çocuğa karşı gereğinden fazla hoşgörölü olmak ve aşırı düşkün olmak da çocuğu bencil bir insan yapar. Böylece çocuk, hep diğler insanların ilgisini çekmek ve onları hizmetinde kullanmak ister. Bu sayılan olumsuz tavırlara karşın ikna edici, yol gösterici, güven verici ve hoş görölü tutum, diğler bir deyişle demokratik bir disiplin anlayışı ise, çocukta ahlâkî bilincin doğmasına ve gelişmesine destek olmaktadır. Dolayısıyla çocuktaki ahlâkî gelişmenin sağlanması, anne baba ya da öğretmenin çocuğa karşı uygulayacakları disiplin anlayışıyla çok yakından ilgilidir.¹⁴¹

Çocukların ilk yıllardan itibaren ahlâkî kuralları benimsemeleri için, istenmeyen davranışların tekrarı halinde ahlâkî baskının sağlanması hususunu savunanlar olduğu gibi, öğrenme kuramları çerçevesinde sosyal öğrenme, taklit ve model aracılığıyla öğrenmeyi de savunanlar bulunmaktadır. Ahlâkî baskının sağlanması daha ziyade koşullu öğrenme sağladığı halde model ve taklit yoluyla öğrenme ise sosyal öğrenme ve kişilik gelişimini teşkil etmektedir. Her iki görüşün de haklı olduğu yönler vardır. Baskı ahlâkında ahlâkî prensiplerin ve iradenin rolü vardır. İradenin çekirdeği itaattir. İtaat başlangıçta çocuğa cezayla sağlanır. İtaati kazandırmak için uygulanan ceza ise, fizikî cezadan çok kaçınma öğrenimini ihtiva etmelidir. İstenmeyen davranışı yapan çocuğa karşı annenin yüz hatlarındaki değışiklik ve engelleyici bir ses tonu, bu davranışın yapılmamasının gerektiğini çocuğa öğretir. Ancak her zaman sert bir ses tonu kullanan bir annenin ses tonundaki değışiklik, çocuğu yaptığı davranıştan alıkoymayabilir. Etkili bir ses, güzel davranışlarda sevgi dolu, lütufkâr bir ses iken, yanlış davranışlarda birden ciddileşen ve biraz sertleşen bir sesle çocuğu men etmesi mümkün olur.¹⁴²

Ebeveynlerin lüzumsuz ve tutarsız bir şekilde çocuklarına baskılar uygulamaları halinde çocuklar kurallara körü körüne itaat ederler ve bu durumda içten gelen itaat ve disiplin oluşamaz. Baskı ahlâkından otonom ahlâkına geçiş mümkün olmaz. Dolayısıyla ahlâkî emirler yerli yerinde kullanılmalı ve muhakkak emirlerin sebepleri açıklanmalı, çocuğa saygı duyarak ve severek verilmelidir. Aksi halde çocuklar mutsuz ve teşebbüs kabiliyetinden yoksun, iç disiplini/otokontrol mekanizmasını hayatına yerleştirememiş bireyler olarak yetişirler.

¹⁴¹ Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s.160-161

¹⁴² Çamdibi, "Ailede Çocuğun Ahlaki Terbiyesi", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, s.112

Disiplinde esas olan, sert tutum ve yöntemlerden ziyade, sevgi ve otoritenin denge halinde olmasıdır. Sevgi dengede ve normal derecede olmalı ve çocuğun hatalarını ve yanlışlarını görmemezliğe götürmemelidir. Otorite ise çocuğu özgüvensizliğe isyana itecek ölçüde sert olmamalıdır. Otorite olmadan sevgi, çocukları serseriliğe ve başıboşluğa götürür. Sevgisiz disiplin ise çocukları sertliğe, kabalağa, vicdanın körelmesine doğru götürür. Dayak ve benzeri fiziksel cezalar, kişiyi kabalaştırır, kendine olan güvenini sarsar ve kendisini tanımasını zorlaştırır. Böyle cezalar, çocuğun terbiyesine uygun yöntemler değildir. Çocuğa ceza verilecekse, davranışlarının fenalığı yüzünden verilmelidir. Cezalar, kabahatle ceza arasında mahiyet ilişkisini belirtir özellikle olmalıdır, yani hatası olan çocuğa karşılıklı ilişkileri hatırlatmalıdır. Kabahatin ya da suçun çeşidine göre, ceza o kabahatin içerdiği manada olmalıdır. Böyle olması, ceza sayesinde çocuğun bu suçu işlemesinin beşerî ilişkilerine nasıl zarar verdiğini anlamasına imkân verir. Ceza verildiği sırada yüksek ses tonuyla konuşulmamalı, sakin davranılmalıdır. Aksi takdirde çocuk, ceza veren yetişkinin tam olarak neye kızdığını anlayamaz ve ceza ile işlediği suç arasında bir alaka kuramaz.¹⁴³

Piaget, iki ile yedi yaş arasındaki döneme “ben merkezli evre” demektedir; bu dönemdeki çocuklar kendilerinden büyük çocukları taklit etmektedirler. Muhtevasını ve yapısını anlayamamakla birlikte kuralların farkındadırlar. Bu dönem, bağımlı olunan dönemdir. Piaget’ye göre, bu dönemdeki çocuğun hem bilişsel açıdan yeterli olmayışı ve hem de yetişkinlere duyduğu bağımlılık onu bu duruma itmektir. Çocuklar on yaş civarında “kuralların düzenlenmesi” dönemine girerler. Bağımlı ahlâktan kurtularak “işbirliği ahlâkı” ile kurallara ilişkin bağımsızlığa ulaşır. Adalet hissini oluşması ve gelişmesi için çocukların kendi aralarında saygılı davranmaları gerekir ve adalet kavramı, işbirliği sonucunda gelişir. Anne babalar çocukların bu gelişim dönemlerini ve bu dönemlerde ne tür tedbirler almaları gerektiğini bilmelidirler. Çocuklar uygun ve doğru davranışlar sergilediklerinde onaylanmalıdırlar. Çocukların ideal bir duygusal gelişim gösterebilmeleri için asla duygularının rencide edilmemesi gerekir. Ayrıca estetik hislerinin oluşması için etraflarının güzelleştirilmesi gereklidir.¹⁴⁴

Din ve ahlâk şuuru korkutma yoluyla verilmemelidir. Çocuklukta korkulan şeyler oldukça fazladır. Yetişkinler çocuğun bu durumundan, yanlış hareketlerde bulunarak faydalanmaya çalışabilirler. kolay korkuya kapılma özelliğinden faydalanan

¹⁴³ Çamdibi, “Ailede Çocuğun Ahlaki Terbiyesi”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, s.112-3

¹⁴⁴ Çamdibi, *a.g.e.*, s.114

yetişkinler bazı hatalı davranışlarda bulunabilmektedirler. Allah'ın varlığını, her şeyi görüp gözettiği gerçeğini, tabiri caizse bir maşa gibi kullanarak, yetişkinler çocukları sindirmeye çalışmaktadırlar. Sonuç olarak çocuğun zihninde Allah, affeden, hoş gören, koruyan, seven bir varlık olarak değil de, cehennemde yakan, cezalandıran bir varlık olarak canlanabilmektedir.¹⁴⁵

Bir başka önemli husus olarak anne babaya sevgi ve itaat, İslam kültüründe üzerinde titizlikle durulan bir konudur. İslam'a göre annelik ve babalık vasfı, başka özelliklere ihtiyaç bırakılmaksızın anneye ve babaya iyilik yapmayı gerektirir. Gerek ayetlerde, gerekse hadislerde, anne babaya iyi davranmanın gerektiği birçok kere vurgulandığı halde, anne babanın çocuklarına karşı iyi davranma emri çok az olarak ve bazı özel hallerde ifade edilir. Zira anne ve babaların çocuklarının üzerine titremesi, insanoğlunun fitratına yerleştirilmiş bir duygudur. Bu duygu sayesinde ki, her anne çocuğuna, gerektiğinde canını feda edecek kadar sevgi ve fedakârlıkla doludur. Bu bağlamda, güçlü bir İslâmî eğitim görmüş, İslâm'ın ana babaya verdiği önemi kavrayarak, onu kişiliğine sindirmiş olan kimseler, hangi yaş döneminde ve hangi sosyo-ekonomik statüde olurlarsa olsunlar, ana-babaya gereken sevgi ve saygıyı göstereceklerdir. Fakat bu husus, diğer ahlâk konularında olduğu gibi, insana özellikle çocukluk döneminde kazandırılmalıdır. Bunun için de, önce büyüklerin psiko-sosyal model olmaları gerekmektedir. Yani büyükler kendi anne ve babalarına sevgi ve itaat gösterme hususunda kendi çocuklarına iyi örnek olmalıdırlar. İkinci olarak da, çocuğu bu hususta bilgilendirip ikna etme yoluna gidilmelidir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Selçuk, *Çocuk Eğitiminde Dini Motifler*, s.57-58

¹⁴⁶ Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s.168-172

III. BÖLÜM

TASAVVUFÎ EĞİTİMDE ÇOCUĞUN AHLAKÎ GELİŞİMİ: GAZALÎ VE MEVLÂNÂ ÖRNEĞİ

3.1. TASAVVUFÎ EĞİTİM BAĞLAMINDA KUR'AN VE SÜNNET IŞIĞINDA ÇOCUĞUN AHLÂKÎ GELİŞİMİ

Tasavvuf, Kur'an'ı Kerim'i Peygamber Efendimiz (s.a.v.) gibi yaşamaya çalışmaktır.¹⁴⁷ Kettani (ö.933) tasavvufun, güzel ahlâktan ibaret olduğunu zikretmiştir. “Kim güzel ahlâkta senden ileride ise, tasavvuf yolunda da senden ileridedir.” denmiştir.¹⁴⁸ Bu doğrultuda, tasavvufî eğitimin, Peygamberimizin sünnetini minval olarak Kur'an ahlâkı ile ahlâklanmak ve bu yönde bir eğitim anlayışına sahip olmak anlamına geldiği söylenebilir.

Bu tespitlerden yola çıkarak, tezimizin bu kısmında tasavvufî eğitimde çocuğun ahlâkî gelişimini ve özelliklerini Kur'an ve sünnet ışığında irdedeceğiz.

Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i, kız çocuklarını diri olarak gömen bir topluluğa elçi olarak tayin etmiştir. “Aralarında birine kızını olduğu söylendiği zaman içi gamla dolarak yüzü simsiyah kesilir, kendisine verilen kötü haber yüzünden halktan gizlenmeye çalışır. Onu utana utana tutsun mu, yoksa toprağa mı gömsün? Ne kötü hükmediyorlar!”¹⁴⁹ ayeti bu durumu ortaya koymaktadır. İşte böylesi bir topluma elçilik vazifesiyle gönderilen Peygamberimiz (s.a.v.), kız veya erkek ayırt etmeksizin bütün çocuklara eşit derecede sevgi göstermeyi emretmiştir. Nitekim İslamiyet gözünde insanoğlu, “ahsen-i takvim” olmak üzere yaratılmış¹⁵⁰ ve en şerefli mahlûk olarak nitelendirilmiştir. İnsan neslinden gelen çocuklar da pek tabii bu özellikte yaratılmışlardır. Zaten gerek hadislerde ve gerekse Kur'an'da çocuğun kıymetinden söz eden ifadeleri görmek olasıdır.¹⁵¹

¹⁴⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.263

¹⁴⁸ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yay., 2009, s.274

¹⁴⁹ Nahl, 16/58-59

¹⁵⁰ Tin, 95/4

¹⁵¹ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.117-8

İslam, Kur'an'daki ifadeyle çocukların dünya hayatının bir süsü olduğunu bildirir.¹⁵² Peygamberimizin ifadesiyle ise salih evlat, kişi öldükten sonra sevabını sürdürecektir bir hayır kaynağıdır.¹⁵³ Çocuklarla ilgili tüm bu ayet ve hadisler ve nitekim Hz. Ömer'in de çocukları buluş dönemine kadar 100 dirhem nafakaya bağlaması, çocuğun İslâm'daki yerini, değerini ve önemini göstermektedir.¹⁵⁴

3.1.1. Kur'an ve Sünnet Işığında Dinî/Tasavvufî Eğitim Aşamaları

Dinî eğitimin boyutu doğum öncesine kadar uzanmaktadır.

Bu hususta ilk dikkat edilecek husus, çocuğun annesine helal lokma yedirmektir. Doğacak çocuğun hem beden, hem de ruhen sağlıklı olması için, anne olacak insana, insan haysiyetine yaraşan bir hayatın imkânlarını vermek gerektiği gibi, annenin de çok dikkatli davranması şarttır. Anne bu dönemde çocuğa zarar verecek her türlü maddeyi kullanmaktan sakınmalıdır. Yemesine, içmesine, hal ve hareketlerine çok dikkat etmelidir.¹⁵⁵

Diğer bir husus da doğan çocuğun kulağına ezan okumak, ona iyi bir isim vermek ve sünnet ettirmektir. Peygamberimiz: "Gerçekten anne babanın çocuğuna güzel bir isim vermesi ve onun ahlâkını güzelleştirmesi, çocuğun anne-babası üzerindeki bir hakkıdır" buyurmuştur.¹⁵⁶ Çocuğun sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okumak ve adını koymak müstehaptır. Nitekim Peygamber Efendimiz, torunu Hz. Hasan dünyaya geldiği zaman bu şekilde yapmıştır.¹⁵⁷

Anne babalar, çocuklara nasıl inanacakları noktasında rehberlik etmelidirler. Ebeveynin, iman konusunda çocuğa neyi, nasıl öğreteceği Yüce Allah tarafından tespit edilmiştir: "Lokman oğluna öğüt vererek demişti ki, yavrum, Allah'a ortak koşma. Çünkü ortak koşmak büyük bir zulümdür."¹⁵⁸

¹⁵² Kehf, 18/46

¹⁵³ Müslim, Vasiyye, 14

¹⁵⁴ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.118

¹⁵⁵ Hayrullah Gündoğdu, *İslam'da Çocuk Terbiyesi*, İstanbul, Rağbet Yay., 2007, s.18

¹⁵⁶ Nureddin el-Heysemi, *Mecmau'z-Zevâid ve-Menbau'l-Fevâid*, c.8, İstanbul, 2007, s.47

¹⁵⁷ Ebu Davud, Edeb, 116 (5105); Tirmizi, Edahi, 17 (1514)

¹⁵⁸ Lokman, 31/13

Lokman (a.s.) evladına nasihat ederken, ilk üzerinde durduğu husus, Rabbimize şirk koşulmaması olmuştur. Dikkat edilirse Lokman (a.s.), evladını bundan men ederken, sebebini de açıklamaktadır. “Kesinlikle, şirk büyük bir zulümdür”. Şirkin büyük bir hata, büyük bir günah olduğunu sebep olarak göstermektedir. Bu da demek oluyor ki, çocuklara nasihat verirken ya da bunları bir şeyden men ederken, bunun sebebini de açıklamak gerekmektedir.¹⁵⁹

İlk olarak şirki yasakladıktan sonra, Rabbimizin varlığını ve O’na şirk koşmanın ancak zulüm olduğunu dile getirmiştir. Lokman (a.s.) yine aynı metodu takip etmektedir. “Yavrum, yaptığın iyilik veya kötülük hardal tanesi ağırlığında bir şey de olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerde bulunsa, Allah onu senin karşına getirir. Çünkü Allah latiftir, her şeyi haber alır.”¹⁶⁰ Lokman (a.s.), Rabbimizi evladına, “Latif” ve “Habir” isimleriyle tanıtmaktadır. Latif, her şeyin içine giren, katı olmayan manasını ifade etmektedir. Tüm söylenen ve yapılan şeylerden haberi olduğunu söylemekle, Yüce Allah’ın insanla ne denli yakın ilişkisi olduğunu dile getirmektedir. Lokman (a.s.) üçüncü merhalede, “Namaz kılmasını” oğluna öğütlemektedir. Görüldüğü gibi Hz. Lokman, oğluna din eğitimi verirken, öncelikle Allah’ı anlatmakta, Allah-insan ilişkisine amel açısından yaklaşmaktadır. Verilen bu bilgilerden sonra Hz. Lokman, dua, hamd ve zikir gibi dinin asıl temellerini kapsayan namazı kılmasını önermektedir. Yüce Allah’ın layık olduğu ibadeti hatırlatmaktadır.¹⁶¹

Anne babalar çocuklarını, insanı cehenneme götürecek durumlardan korumakla mükelleftirler. “Ey iman edenler! Ailenizi, yakıtı insan ve taşın olduğu ateşten koruyunuz”¹⁶² ayeti ile ailenin bu konudaki görevini ve etkinliğini Yüce Rabbimiz bize bildirmektedir.

Sahabeden nakledildiğine göre Hz. Ömer, "Ya Resulallah! Nefislerimizi koruruz, fakat ehlimizi nasıl koruyabiliriz?" demişti. Bunun üzerine Allah'ın Resülü de

¹⁵⁹ Bayraktar Bayraklı, “Kur’an-ı Kerim’e Göre Ailede Çocuk Eğitimi”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1996, s.157

¹⁶⁰ Lokman,31/16

¹⁶¹ Bayraklı, *a.g.e.*, s.157-8

¹⁶² Tahrim, 66/6

şöyle buyurdu: "Allah'ın sizi nehyettiği şeylerden onları nehyedersiniz ve Allah'ın size emrettiği şeyleri onlara emredersiniz. İşte bu, onları korumak demektir."¹⁶³

Anne babalar, çocuklarına toplumsal değerleri aktarmakla mükelleftirler. Dikkat edilirse, Hz. Lokman oğluna sosyal ilişkileri ve insanlara karşı takınması gereken tavır öğrettiği görülecektir. İnsanlara yanağını bükmek, insan ilişkilerini yıkar ve onlara zarar verir. Ebeveynin çocuklarına öncelikle, öğretecekleri konular bu davranış biçimleridir. İlahî rızanın, insanların rızasından geçtiğini durmadan öğütlemelidirler. Diğer kişilerle ideal bir iletişim içinde bulunamayanlar, Rabbimizle de ideal bir iletişim içinde bulunamazlar.¹⁶⁴

Hz. Lokman, oğluna nasıl yürümesi gerektiğini öğretmeye çalışmaktadır. Müslümanın yürüyüşünde kibir yoktur; böbürlenmek yoktur. Zira “Allah, kendini beğenip övünen kimseyi sevmez”. Böylece bu davranışların yanlışlığını, babası kendine mal etmemektedir. Davranışın kötü olarak değerlendirilmesini Yüce Allah’a bağlamaktadır. İnsanlara yüz çevirmeyi ve onlara karşı kibirli davranmayı Yüce Allah’ın sevmediğini söylemekte, bu davranışlardan kaçınmakla, Allah’ın sevgisinin kazanılacağına işaret etmektedir. Demek ki, insanlara karşı davranışlarımız Yüce Allah tarafından değerlendirilmektedir. O’nun sevgisi, insanları sevmemizden geçmektedir. “Yürüyüşünde tutumlu ol” öğüdünde bulunmakla, vasat bir yürüyüş şekli sergilemesini istemektedir. “Kibirli yürüme” diye söylemek kâfi değildir. Çünkü kibirli tutumun özellikleri de açıklanmalıdır. Yürüyüş şeklini belirtmekle bu da açıklanmış olacaktır. Böylece Hz. Lokman, çocuk eğitiminde çok önemli bir metoda dikkat çekmektedir. Yasaklanan bir davranış biçiminin karşıtı da öğretilmelidir.¹⁶⁵

Anne babalar, çocuklarını az konuşmaları yönünde teşvik etmelidirler. İnsanlarla nasıl konuşulacağına bile değinen Hz. Lokman, insan ilişkilerine ne denli hassas davrandığını göstermektedir. İslam ahlakının en mühim hususlarından biri de çocuğa nasıl konuşması gerektiği yönünde edebi, yani konuşma adabını öğretmektir.¹⁶⁶

¹⁶³ Elmalılı Ahmet Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, 11 Nisan 2017, <http://www.enfal.de/telmalili/tahrim.htm>

¹⁶⁴ Bayraklı, “Kur’an-ı Kerim’e Göre Ailede Çocuk Eğitimi”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, s.160

¹⁶⁵ Bayraklı, *a.g.e.*, s.160-161

¹⁶⁶ Bayraklı, *a.g.e.*, s.161

Sosyal kazanımları özümseyen ve bu farkındalığa erişen genç, diğerlerine de bunları tavsiye ve nasihat etmekle sorumludur. Hz. Lokman da aynısını yapmaktadır. İyi, doğru ve güzel olanı insanlara anlatacak; kötü, yanlış ve toplum için zararlı olanlardan da onları sakındırmaya çalışacaktır. Böylece genç, değerleri yaşadıkdan sonra, başkalarına da yaşatmak için çalışacaktır.¹⁶⁷

Sonuç olarak; İslâmî ailedeki eğitim veya terbiye, tolerans, sevgi, disiplin ve merhamete dayanmalıdır. Çocuğu kötü etkilerden koruma gibi eğitimin temel işlevini yerine getirmelidir. Haram lokma ve haram süttten daima kaçınılmalıdır. Eğitim faaliyetlerinin üzerine oturacağı temelde haram lokma ve haram süt olmamalıdır. Ebeveynler, çocuklarından bir şeyi yapmalarını veya yapmamalarını isterken Hz. Lokman'ın "yavrucuğum" kavramını kullanmakta hassas davranmalıdırlar. Eğitimde önce Allah ile insan, sonra da insanlar arası ilişkiler konu edinilmelidir. İnsan gücünün yetersiz kaldığı yerde, ilahî müdahale için dua etmenin, İslâmî terbiyenin temel esası olduğu göz ardı edilmemelidir.¹⁶⁸

Yüce Kitabımızda Rabbimiz, Lokman Suresi vasıtasıyla bir babanın oğlunu eğitirken nasıl eğitmesi ve nelere önem vermesi gerektiğini, tüm incelikleri ile birlikte bizlere öğretmiştir. Şüphesiz ki bir kişinin çocuğunun ahlaki gelişim ve eğitimine dikkat ederek onu en güzel şekilde yetiştirmeye gayret etmesi, emanate layıkıyla riayet ettiğini göstermektedir.

3.1.2. Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çocuğun Değeri

Peygamber Efendimizin (s.a.v.) kendi çocuk ve torunlarıyla ve ayrıca Ashab-ı Kiram'ın çocuklarıyla kurduğu ilişkiler hususunda bir hayli örnek mevcuttur. Bu örnekler, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) çocukların yetiştirilmesiyle ilgili uygulamalarına ışık tutan ipuçları da içermektedir. Çocukları sevmesi ve onlara karşı hoşgörülü olması, çocuklar arasında cinsiyet ayrımı yapmaması ve onlarla oynayıp şakalaşması, Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) çocuklarla olan ilişkisinde dikkat çeken

¹⁶⁷ Bayraklı, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ailede Çocuk Eğitimi", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, s.161

¹⁶⁸ Bayraklı, *a.g.e.*, s.163

hususlardır. Modern yaşam koşullarına bakıldığında ailelerin çocuklarla olan ilişkilerinde bu hususlar daha da bir ehemmiyet kazanmaktadır.¹⁶⁹

Resulullah Efendimiz (s.a.v.) hemen her hususta iyi bir rehber ve yol gösterici idi. O, ara sıra Ashab-ı Kiram'ın çocuklarıyla oynar, onları neşelendirir, onlarla kaynaşır dostluk kurar, dinen uygun kabul edilen oyun ve eğlencelere onları teşvik edip cesaretlerini artırır. Sahabeden Cabir (R.A.) anlatıyor: “Resulullah Efendimizin yanına girdik. Bizi sofraya davet etti. Bu sırada Hz. Hüseyin yolda çocuklarla oynuyordu. Peygamber (A.S.) onu yolda görünce süratle ayrılıp kucağına almak istedi, derken Hz. Hüseyin sağa sola kaçmaya başladı, Resulullah onun bu hareketine gülüyor, o da hem gülüyor, hem kaçıyordu. Peygamber (a..S.) onu tutup bağrına bastı ve öptü, sonra da şöyle buyurdu: ‘Hüseyin bendendir, ben de ondanım. Onu seveni Allah sever. Hasan ile Hüseyin torunlardan iki torundur’.”¹⁷⁰

Ashab-ı Kiram'dan Enes (R.A.) anlatıyor: “Resulullah bir gün bir iş için beni bir yere göndermek istedi. Ben de ‘Vallahi gitmeyeceğim!’ dedim, ama içimden Resulullah'ın bana emrettiği hususu yerine getirmeyi düşündüm. Dışarı çıkıp yürümeye başladım, sokakta oynayan çocuklara uğradığımda ansızın arkamda Resulullah'ın bulunduğunu gördüm. Kendisine dönüp baktığımda gülmeye başladı ve şöyle buyurdu: ‘Enescik! Sana emrettiğim yere gidiyordun değil mi?’ Ben de ‘Evet Ya Resulallah! Oraya gidiyorum’ dedim. Allah’a and olsun ki, Peygamber Efendimize dokuz yıl hizmet ettim. Yaptığım birşeyden dolayı bunu niçin yaptın dediğini bilmiyorum veya yapmayı bıraktığım bir işten dolayı, neden şunu ve şunu yapmadın dediğini işitmedim.”¹⁷¹

“Âlemlere rahmet olarak gönderilen”¹⁷²Hz. Muhammed (s.a.v), ilk önce kız-erkek ayırımını ortadan kaldırmış ve çocuklar arasında eşit davranılmasını emretmişti.¹⁷³ Aynı şekilde çocuklara beddua edilmesini yasaklamış¹⁷⁴, ‘Küçüklerimize şefkat göstermeyen bizden değildir’ diyerek, çocuklara sevgi dolu ve şefkatli davranmayı öğretmiş ve bu konuda da istenilen sonuca ulaşmıştı. Bu başarıda, Hz.

¹⁶⁹ Gündoğdu, *İslam'da Çocuk Terbiyesi*, s.62-63

¹⁷⁰ Tirmizi, Menakıb, 3777; İbnu Mace, Mukaddime, 144

¹⁷¹ Sahih-i Müslim, Enes b. Malik'ten rivayetle

¹⁷² Enbiya, 21/107

¹⁷³ Müslim, Hibat, 13

¹⁷⁴ Müslim, Birr, 87

Peygamber'in kendisinin çocuklara karşı gösterdiği alaka ve şefkatin etkisi çok olmuştur.¹⁷⁵

Sevgili Peygamberimizin, çocukları kız ya da erkek olarak ayırmayarak değerli bulunduğunu söylemek mümkündür. Bir hadis-i şerifte: “Eğer süt emen çocuklar, beli bükük yaşlılar, otlayan hayvanlar olmasaydı, üzerinize azap sel gibi inerdi.”¹⁷⁶ buyurmuş, henüz sabi olan bebeklerin Rabbimizin azabına engel teşkil ettiğini dile getirmiştir.¹⁷⁷

Cahiliye dönemi Araplarında, bazı diğer toplumlarda olduğu gibi, erkek çocuğunu kız çocuğundan üstün tutma duygusu, çok kuvvetli bir şekilde sürdürülmekteydi. Hatta kızları diri olarak gömmeye varacak kadar çirkinleşen ve adeta meşrulaşan bu kötü davranış biçimi, gelenek haline dönüşmüştü. Peygamber Efendimiz gönderildiği toplumun insanları arasında oluşmuş erkek çocuğunu kız çocuğundan üstün tutma geleneğini ortadan kaldırmaya gayret etmişti. Efendimiz, Kur'an-ı Kerim'deki ayetler doğrultusunda insanları kız erkek ayırımından kesinlikle men etmiştir. Neticede kızları ve kız çocuklarını hor görmek, ya da onları diri olarak gömmek gibi davranışlar gitgide azalmıştır ve onun yerine insanlar kız ya da erkek ayırt etmeksizin, evlatlarını Rabbimizin bir lütfu ve ikramı olarak görmeye başlamışlardır. İnsanların düşünce ve tutumlarının bu yönde değişmesinde, Hz. Peygamber'in bizzat kendi kızlarına karşı gösterdiği davranışlar ve yine bu konudaki emir ve tavsiye niteliğindeki hadislerinin etkisi olmuştur.¹⁷⁸

Yine Peygamber Efendimiz: “Kimin üç (veya iki veya bir) kızı veya (kızkardeşi) olur da onlara iyi muamelede bulunur, oğlan çocuklarını bunlara tercih etmez ve eğitimlerini en güzel şekilde yerine getirirse, Allah onları kendisi için cehenneme karşı bir perde kılar ve onu cennetine koyar”¹⁷⁹ buyurmuştur.

Diğer taraftan, Peygamberimiz, evlatların ehemmiyeti hususunda bir başka hadis-i şerifinde şu şekilde buyurmaktadır: “İnsanoğlu öldüğü zaman, amel defteri kapanır. Ancak şu üç husustan dolayı ona sevap yazılmaya devam eder. Sadakayı cariyeye (sürekli olarak insanlığa faydası dokunan işler ve müesseseler, okul, câmî vb.),

¹⁷⁵ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, s.121

¹⁷⁶ El-Heysemi, *a.g.e.*, c.20, 2007, s.227

¹⁷⁷ Gündoğdu, *İslam'da Çocuk Terbiyesi*, s.64

¹⁷⁸ Gündoğdu, *a.g.e.*, s.65-66

¹⁷⁹ İbni Mace, *Edeb*, 3

insanların istifade ettiği ilim, kendisine dua eden salih evlat.”¹⁸⁰ Bu hadiste, Peygamberimizin herhangi bir cinsiyetten söz etmeksizin yalnızca salih evlat tabirini zikretmesi dikkate şayandır.

Peygamberimiz’in (s.a.v.) henüz bebek iken vefat eden oğlu İbrahim’i can verirken kucağına alıp öptüğü ve bu sırada gözlerinden yaşlar aktığı nakledilmektedir. Peygamberimiz (s.a.v.), bu duruma şahit olan Abdurrahman b. Avf’ın, “Siz de mi ağlıyorsunuz Ya Resulallah!” deyişine karşılık, “Bu ağlayış rahmet ve merhamettendir. Göz ağlar, kalp mahzun olur, fakat biz ancak Rabbimizin hoşnut olacağı şeyi söyleriz. İbrahim! Senden ayrıldığımız için gerçekten mahzunuz” diyerek cevap vermiştir.¹⁸¹

Peygamberimiz’in (s.a.v.) çocuklara karşı sevgi, şefkat ve merhametinin derinliğini, bu konuda yer alan hadislerde birçok benzer misallerle görebilmek mümkündür. Resulullah (s.a.v.) bazen torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’e sarılır, öper ve onlar için dua ederdi.¹⁸² O, başka çocuklara da aynı sevgi, şefkat ve merhametle yaklaşmaktaydı. Üsâme b. Zeyd, çocukluğunun büyük bir kısmını Peygamberimizin torunlarıyla beraber geçirmiştir. Kendisinin rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) bir dizine kendisini, öbür dizine de torunu Hasan’ı oturttu, sonra ikisine de sarılarak, “Ey Rabbim, bunlara merhamet et; çünkü ben de bunlara karşı merhametliyim” diyerek dua etmiştir.¹⁸³ Hz. Enes’in rivayet ettiğine göre: “Yahudilerden bir çocuk hastalanmıştı. Nebî (s.a.v.) onu ziyarete gitti. Başucunda oturarak ona, ‘Müslüman ol!’ dedi. Bunun üzerine çocuk, yanındaki babasına baktı; babası, ‘Ebu’i-Kasım’a itaat et’ deyince, çocuk Müslüman oldu. Sonra Nebî (s.a.v.), ‘Benim vasıtam ile onu cehennemden kurtaran Allah’a hamdolsun’ diyerek kalktı.”¹⁸⁴

Peygamberimiz çocukların terbiyelerini ve onlara ikramı güzel bir şekilde yerine getirmeyi öğütlemiştir.¹⁸⁵ O, nasihatte bulunduğu ya da emrettiği şeyleri kendisi bizzat tatbik ederdi. Örneğin, senenin ilk turfanda meyvesini oradaki en küçüğe verir,¹⁸⁶ çocuklarla türlü şekillerde şakalaşır, hal-hatırlarını sorarak gönüllerini alırdı. Zaman

¹⁸⁰ Müslim, Vasiyye, 14; Tirmizî, Ahkâm, 36

¹⁸¹ Buhari, Cenaiz, 44

¹⁸² Tirmizî, Menakıb, 31

¹⁸³ Buhari, Edeb, 22

¹⁸⁴ Ebu Davud, Cenaiz, 5; Buhari, Cenaiz, 79

¹⁸⁵ İbn Mace, Edeb, 3

¹⁸⁶ Muvatta, Medine, 2

zaman torunlarını, zaman zaman başka çocukları sevindirir, onları omzuna alır onlarla oyunlar oynardı.¹⁸⁷

Hz. Enes, “Resulullah (s.a.v.) bizlerle şakalaşır, hatta küçük kardeşime, Ey Ebu Umeyr, küçük kuşun ne oldu’ diye latife eder, takılırdı” demektedir.¹⁸⁸

Medine döneminde Rafi’ b. Amr isimli küçük bir çocuk, hurma ağaçlarını taşıdığı için, bahçe sahibi kişi onu yakalayıp Hz. Peygamber’in yanına getirmişti. Peygamberimiz “Yavrucuğum, ağaçları niçin taşıyorsun” diye sormuş, Rafi’ de, “Aç idim Ya Resulallah, karnımı doyurmak için taşıdım” diye cevaplamıştı. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v.) “Bir daha ağaçları taşıma yavrum, altına düşenleri alıp ye!” demiş, daha sonra da çocuğun başını okşamış, “Allah’ım, bu yavrunun karnını doyur” buyurarak dua etmişti.¹⁸⁹ “Çocuğun küçüklüğündeki yaramazlığını, büyüdüğü zaman aklının çok olacağına bir alamet olarak” telakki eden Peygamberimiz, yaramazlık yapan çocuklara hemen müdahale etmemeyi öğütlemiştir.¹⁹⁰

Hz. Peygamber, doğdukları ilk günden itibaren torunları Hz. Hasan ve Hüseyin ile yakından ilgilenmiş, onlar için akika kurbanı kesmiştir.¹⁹¹ Hz. Peygamber, doğduklarında Hz. Hasan ve Hüseyin’in kulağına ezan okumuştur. Resulullah, torunlarının eğitimi ile de yakından ilgilenmiştir.¹⁹²

Hz. Peygamber, evde torunlarıyla oyun oynar, onları sırtına alıp gezdirmekten çekinmezdi. Cabir, Hz. Peygamber’in evine girdiğinde Resulullah’ı, Hasan ve Hüseyin’i sırtında gezdirirken bulmuş ve Resulullah’ın “Deveniz ne güzel deve, siz de ne güzel binicilersiniz” dediğini işitmiştir.¹⁹³ Hz. Peygamber, torunları Hasan ve Hüseyin’e, nazardan korunmaları için şu şekilde dua ederdi: “Sizler için tam olarak şeytanın şerrinden ve göz değmesinden Allah’a sığınırım.”¹⁹⁴ Resulullah ahabına da böyle yapmalarını tavsiye ederdi.¹⁹⁵

¹⁸⁷ Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?*, s.123

¹⁸⁸ Buhari, Edeb, 81

¹⁸⁹ İbn Mace, Ticarat, 67

¹⁹⁰ Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?*, s.124

¹⁹¹ Ebu Davud, Dahaya, 21; Tirmizi, Edahi, 19

¹⁹² Fatimatüz Zehra Kamacı, *Hz. Peygamber’in Günlük Hayatı*, İstanbul, İnkılab Yay., 2016, s.277-8

¹⁹³ Taberani, el-Mucemü’l-kebir, III, 52; Zehebi, Siyeru a’lami’n-nübela, III, 257

¹⁹⁴ Ebu Davud, Tıp, 19

¹⁹⁵ Kamacı, *a.g.e.*, s.277-8

Yine o güzeller güzeli Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yolda çocuklara rastlayınca; “Ey çocuklar! Allah’ın selamı üzerinize olsun.”¹⁹⁶ diyerek onları mutlu ettiğini hadis-i şeriflerden öğreniyoruz. Bir rivayete göre Peygamber Efendimiz (s.a.v.) torunu Üname’yi sırtına alarak mescide gelmiş, namaz kıldığı sırada rükûya varınca onu yere bırakmış, kalkarken de kaldırmıştır.¹⁹⁷ Yine bir gün namaz kıldığı sırada, secdeye varınca torunları Peygamberimizin sırtına çıkmışlar ve Peygamberimiz çocuklar düşmesinler diye secdesini uzatmış, ayağa kalkınca da yine düşmemeleri için eliyle tutmuştur.¹⁹⁸ Bir defasında da hutbe verirken minberden inip torunu Hasan’ı kucaklamıştır.¹⁹⁹ Peygamberimiz (s.a.v.) annelerin çocuklarına karşı hissettiği şefkati de çok takdir etmiştir. Bir hadisinde “Uzun kılmak niyetiyle namaza dururum, derken bir çocuk ağlaması işittir; annesine sıkıntı vermesin diye kısa keserim” buyurmuştur.²⁰⁰ Peygamberimizin (s.a.v.) namazda iken bile çocuklara müsamaha ve hoşgörü ile yaklaşması üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir husustur. Ayrıca Efendimizin, henüz buluş çağına girmemiş çocukların biatlarını kabul etmesi de çocuklara verdiği değer bir diğer örneğidir.²⁰¹

Hz. Enes anlatıyor: “Ailesine karşı Hz. Peygamber’den daha şefkatli hiç kimseyi görmedim. Oğlu İbrahim’in, Medine’nin kenar mahallelerinden birinde oturan bir sütannesi vardı. Bu sütannesinin kocası demircilik yapmaktaydı. Her gün çocuğu görmek için oraya giden Hz. Peygamber, varınca duman dolu eve girer, çocuğunu kucaklayarak bağrına basar, koklar ve öperdi.”²⁰² Yine, Hz. Peygamber, torunlarını sık sık kucaklar ve bağrına basarak öperdi.²⁰³

Peygamber Efendimiz yine bir gün torunlarından Hz. Hasan’ı veya Hüseyin’i öpüyordu. Bunu gören Akra İbn-i Habis: “Benim on çocuğum var, hiçbirisi öpmedim” dedi. Bunun üzerine Allah’ın Elçisi şöyle buyurdu: “Şu muhakkaktır ki, merhamet etmeyene Allah merhamet etmez.”²⁰⁴

¹⁹⁶ İbn Mace, Edeb, 14

¹⁹⁷ Buhari, Salat, 106

¹⁹⁸ Müslim, Mesacid, 42

¹⁹⁹ Buhari, Fiten, 20

²⁰⁰ Buhari, Ezan, 65

²⁰¹ Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?*, s.124-5

²⁰² Buhari, Edeb, 18

²⁰³ Tirmizi, Birr, 11

²⁰⁴ Müslim, Fedail, 66; Tirmizi, Birr, 16; Kütübi Sitte, c.1, s.374

Resulullah'ın çocuklara ve çocuk sevgisine verdiği kıymet tüm bu rivayetlerden anlaşılmaktadır. Öte taraftan çocukları öpmenin, onlara karşı gösterilen sevgi, şefkat ve merhametin en iyi ifadesi olduğunu belirtmekte ve bunu teşvik etmektedir. Yine Peygamberimiz (S.A.V), torunlarına sarılmış, öpmüş ve “Ya Rabbi ben bunu (veya bu ikisini) seviyorum, sen de sev”²⁰⁵ buyurmuştur.²⁰⁶

Çocuklar yanaklarının veya başlarının okşanmasından ötürü çok mutluluk duyarlar. Kalbinin katılığı Hz. Peygamber'e şikayet edilen bir sahabeye Efendimiz: “Yetimin başını okşa, yoksulu doyur” buyurdu.²⁰⁷ Bu ve yukarıda geçen hadis-i şeriflerden yola çıkarak, çocukların başını okşamak, insanın kalbini yumuşatır ve ruh inceliği kazandırır diyebiliriz.²⁰⁸

Sonuç olarak Hz. Peygamber, çocuklara çok değer verir ve onları çok severdi. Onun hayatını incelersek, sahip olduğu çocuk sevgisini açık bir şekilde gösteren örneklere çok sık rastlarız. Bu sevginin temelinde, insanı yaratılmışların en şerefli ve yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak gören temel İslâmî anlayış bulunmaktadır. Peygamber Efendimizin (s.a.v.) hayatı, Kur'an-ı Kerim'in hayata geçirilmiş halidir. Bu yüzden Peygamberimizin çocuklarla olan münasebetini Kur'an'dan farklı bir yere koymak imkânsızdır. Dolayısıyla Efendimizin çocuk sevgisini Kur'an-ı Kerim ile birlikte değerlendirmek gerekir. Kur'an'da insanın içindeki çocuk sevgisinin, fitrattan yani yaratılıştan gelen bir sevgi olduğu belirtilmiştir.²⁰⁹ Efendimiz de bir insan olarak bu sevgiyi taşıyordu. Bir insan olarak ve Allah Resülü olarak O, bu sevgisini kusursuz bir şekilde göstermiştir. Çocuklar dünya hayatının süsü, zineti ve Allah'ın büyük bir nimetidir. Bu büyük nimet emanetlerin büyüklerindedir. Bu itibarla müminin dünya hayatında tabi tutulduğu sınavların en büyüklerinden biri, çocuklara karşı sınavıdır. Hz. Peygamberin tebligat ve talimatlarından anlıyoruz ki, mü'minin tabi tutulduğu bu ağır sınavdan başarıyla çıkabilmesi için, çocuklara karşı yerine getirmesi gereken bir takım görev ve sorumlulukları vardır. Çocuğun Hz. Peygamberin sünnetine bağlı ve onun koyduğu sevgi ve eğitim prensipleri çerçevesinde yetiştirilmesi demek; dinine bağlı iyi bir Müslüman olması, özü-sözü doğru; ahlâkı iyi, güvenilir bir kimse olması; çalışkan,

²⁰⁵ Buhari, Duavat, 47

²⁰⁶ Gündoğdu, *İslam'da Çocuk Terbiyesi*, s.71

²⁰⁷ Ahmet b. Hanbel, *Kütübi Sitte*, c.2, s.263

²⁰⁸ Gündoğdu, *a.g.e.*, s.73-74

²⁰⁹ Al-i İmran, 3/14

ailesine, çevresine, milletine ve tüm insanlığa yararlı bir kişi olarak yetiştirilmesi demektir. Esas çocuk sevgisi bu şekilde kendini gösterir.²¹⁰

Şüphesiz ki Peygamberimiz (S.A.V.) çocuklara olan yaklaşımında bizler için çok değerli ipuçlarını miras bırakmıştır. Bu ipuçlarını sevgi ve şefkat teşkil etmektedir. O, çocuklara her daim sevgi ve şefkatle yaklaşarak, çocuk eğitiminin temel prensibini bizlere sergilemiştir.

3.2. TASAVVUFÎ EĞİTİME GENEL BAKIŞ

Tasavvufun tanımına baktığımızda, sûfiler tasavvufu ahlâk olarak tanımlamışlardır. Ahlâkı (huyu) güzel olan şahsın tasavvufu da güzeldir.²¹¹

Tasavvuf, insanın kendisinin ve evrenin yaratılış nedenini kavraması, nefsinin ve Allah'ı tanıması ve neticesinde olgun bir insana dönüşmesidir. Başka bir ifadeyle tasavvuf insanı terbiye etme metodudur. Tasavvuf, insan doğasının bir niteliği olarak edep ve ahlâktan ibaret oluşur. Tasavvufun temelinde olgun insan yetiştirme vardır. Örneğin gösteriş ve riyadan uzak olmak olgun insanda var olan niteliklerdir. Yunus Emre ve Somuncu Baba gibi kişiler bu noktada tasavvufi anlamda model teşkil etmektedirler. Dergâh, tekke ve zaviyelerde verilen eğitime tasavvufî eğitim denir. Bu yerlerde uygulanan program ve metodlar medresedekilerle aynı değildir. Medreseler bir çeşit örgün eğitimi, tekkeler ise bir çeşit yaygın eğitimi temsil ederler. Tekkelerde kişinin şahsiyeti, benliği eğitilir. Gaye, ahlâkî açıdan arzulanan tutumların benlikte yer etmesidir. Öğretmen mürşittir, öğrenci de mürittir. Öğretmen kendi davranışları ile örnek olarak, öğrencisine bu davranışları kazanmasında noktasında rehber olur.²¹²

İslâm düşünce geleneğinde değerler eğitimine katkı sağlayan en önemli unsur olarak ahlakî eğitimin, tasavvuf ve tarikat kültürü ile temayüz ettiği söylenebilir. Tasavvuf insana değer eğitimi vermeyi gaye edinen bir ilim, tarikatlar da bu ilmin eğitiminin verildiği müesseseler olarak ele alınabilir. İşte bu uzun soluklu eğitim süreci “sülûk” veya “seyr u sülûk” olarak adlandırılmaktadır. Tasavvuf kültüründe ahlakî

²¹⁰ Gündoğdu, *İslam'da Çocuk Terbiyesi*, s.82-85

²¹¹ Fethi El Neklavi, “Mesnevi'nin Tanımladığı Mevlana'da Ahlak”, *Selçuk Üniversitesi II. Milletlerarası Mevlana Kongresi (Tebliğler)*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 3-4 Mayıs 1990, s.91

²¹² Ülkü Pınar Avcı, “Tasavvuf ve İnsan Eğitimi”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 27, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 2003, s.3-4

eğitimi ifade eden bir terim olarak anılan kavram dinî hayata dair müspet manada yaşanan terakkîyi ifade eden bir anlam örgüsüne sahip iken, tarikatların teşekkülü ile birlikte sufilerin adeta manevî miracı olarak anlaşılması; bu çerçevede sâlikin kendi varlığından Hakk'a yaptığı manevî seyr, kişinin Hakk'a vuslat yolunda geçirmiş olduğu terbiye süreci, bir mürşide ya da mürebbîye gönül veren bireyin belirli bir metod ve âdâb çerçevesinde Allah'a ulaşmayı hedef alarak yaptığı yolculuk şeklinde değerlendirilmiştir. Tasavvufta öngörülen bu eğitim sürecinin, nefis ile mücadele yollarının insanların huy, mizaç, istidat ve deneyimlerindeki farklılıklar nedeniyle her insana göre çeşitlilik arz ettiği kabul edilir. Bu nedendir ki tasavvufî eğitim ferdîdir. Zaman zaman grup eğitime yer verilse de ağırlıklı olarak ferdî eğitim öne çıkmaktadır.²¹³

Günümüzdeki modern eğitim de fertlerin kabiliyet, ihtiyaç, ilgi ve tecrübeleri bakımından birbirlerinden farklı olduklarını kabul eder. Bu da öğrenciyi tanımayı zorunlu hale getirir. İşte tasavvufî eğitim bireysel farklılıkları, kişilerin ahlaki ve manevi gelişimlerine odaklanarak, tamamıyla bireysel bir eğitim uygulamaktadır. Bu eğitim aynı zamanda tedricîdir. Basitten mürekkebe doğru belirli yerlere varmayı hedeflemektedir. Tasavvufî eğitimde bu yolculuktaki duraklama ya da konaklama yerlerine "makam" adı verilir. Sufiler ahlakî kemâle ulaşmak için bu makamları kat etmek durumunda olan sâliki, hac niyetiyle yola çıkan yolcuya benzetir. Şöyle ki bu hacca niyet eden kişi öncelikle Allah'ın rızasını gözeterek bu yola koyulacak ve sevdiklerini, masıvayı geride bırakmak durumunda kalacaktır. Bu bakımdan eğitim bilimde yaparak ve yaşayarak öğrenme, yani "aktif metod" tasavvufî eğitimin en önemli unsuru olmaktadır. Tasavvufun bir kal ilmi değil hal ilmi olarak tanımlanması da bu hususu ifade eder.²¹⁴

İnsanın fitratında, başkasını örnek alma, onunla özdeşleşme yeteneği mevcuttur. Örnek seçilen kimse ideal bir tip olmalıdır. Tasavvuf önderlerine göre bu hususta en mükemmel örnek Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'dir. Mutlak manada insan-ı kâmil O'dur. Mürşid de Hz. Peygamber'in yolunu takip eden, nefsi kemâle ermiş bir kılavuzdur. Mürşidin bu konumu Hz. Peygamber'i taklit etmesinden kaynaklanmaktadır. Aslında özdeşleşmek, ideal alınan şahıs gibi düşünerek, duyumsayarak ve davranarak onunla aynileşmektir. Yalnızca hissi ve duyumsayarak

²¹³ Ali Bolat, "Değerler Eğitiminde Tasavvuf", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:40, 2016, s.39-41

²¹⁴ Bolat, Değerler Eğitiminde Tasavvuf, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.42

değil, tutum ve davranışlardan giyim kuşama kadar o kişiyle benzeşmektir. Bu örnek alınan modelin vesilesi ile kişi arzu edilen bir karaktere sahip olur.²¹⁵

Râbîta, salih ve sadık insanlarla kurulan bir sevgi bağı sayesinde oluşan manevî beraberliği ifade eder. “Aynîleşme” ya da “grup psikolojisi” de denilen bu süreçte birlikte, bireylerin tutum ve davranışları değişime uğrar. Tasavvufî eğitim yollarından biri olan râbîta da, bu amaca hizmet etmektedir.²¹⁶ İnsanlar arasında karakter transferinin doğal bir durum olduğunu, bu nedenle kişinin birlikte bulunduğu insanlardan ister istemez müsbet veya menfî bir şekilde etkilendiğini Hz. Peygamber şu teşbihle ifade etmiştir: “İyi arkadaşla kötü arkadaş misk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir. Misk taşıyan ya sana onu ikram eder yahut sen ondan (miski) satın alırsın ya da ondan güzel bir koku duyarsın. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın!”²¹⁷

Tasavvufî eğitimde talebe ile birebir diyalog söz konusudur. Şayet talebe, bir Hak Dostunun eğitimine tabi olursa, o kişinin güzel ahlâk ve ilmini örnek alır ve böylece eğitim ve öğrenme gerçekleşmiş olur. Talebenin eğitim süresi kesin olmamakla birlikte, talebenin kendi arzusu ve hocasına olan teslimiyeti ölçüsünde kısılır, yani talebenin durumuna göre bu süre uzayıp kısalsın. Eğitim, sohbet ortamlarındaki konuşmalarla olur. Derviş olan kişilerin tavrı, insanların kendisini takdir etmesi ya da kötülmesi karşısında değişmez ve aynı zamanda azla yetinmeyi bilen ve sabır ehli kişiler olurlar. Tasavvufun, insanı, tevekkül, çile, riyâzât ve sabır ile ilâhî vuslat kavramı içinde yoğuran ve şekillendiren bir sistem olması hasebiyle her mutasavvıf, aynı zamanda bir terbiyeci yani eğitimidir denilebilir.²¹⁸

3.2.1. Çocuğun Dinî ve Ahlâkî Gelişim ve Eğitimine Tasavvufî Yaklaşım

Bu bölümde, çocuğun dinî ve ahlâkî gelişimi ve eğitiminde önemli rol oynayan birtakım ahlâkî öğelere değinilerek, bu ahlâkî kavramların tasavvufî literatürdeki karşılıklarına yer verilecektir. Böylece, çocuğun ahlâkî gelişim ve eğitimine, tasavvufî bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılacaktır.

²¹⁵ Bolat, Değerler Eğitiminde Tasavvuf, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.44

²¹⁶ Bolat, *a.g.e.*, s.45

²¹⁷ Müslim, *Birr*, 146

²¹⁸ Avcı, “Tasavvuf ve İnsan Eğitimi”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, s.5

3.2.1.1.Sabır

Sabır, “engellemek, hapsetmek; güçlü ve dirençli olmak” gibi anlamlara gelir. Ahlâkî bir terim olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi anlamlara gelir. Zıt kavramı ise, ceza‘, yani telâş, kaygı, yakınma gibi anlamlara geldiği ifade edilmektedir. Bu ifadeler Yüce Kitabımız’da zıt anlamlarda kullanılmıştır.²¹⁹ Sabır akıllı olmanın, ceza‘ aczin sembolüdür. Örneğin, akıllı insan, Allah’ın azabına sabretmek yerine, haramlardan sakınarak sabreder. Sabır, “nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah’tan başkasına şikâyette bulunmama” olarak da ifade edilmiştir.²²⁰

Kur’an-ı Kerim’de Rabbimizin insanları türlü türlü musibetlerle imtihan ettiği ifade edilmiştir. Bu noktada sabır erdemini gösterebilenler ve Rabbimize tam anlamıyla teslim olanların Allah’ın rahmetine, merhametine ve lütfuna mazhar olacakları belirtilir.²²¹ Sabırlı olmak çok erdemli ve hayırlı bir tutumdur.²²² Peygamberler de Allah’ın vahyini tebliğ ederlerken sabır ve sebat göstermişlerdir. Dolayısıyla sabır, peygamberlerin de özelliklerindedir.²²³ Başa gelen zulüm karşısında adaleti istemek ve o şekilde hükmetmek de doğrudur, fakat sabretmek Allah katında daha hayırlı ve makbul olan davranış biçimidir. Rabbimizin ihsanı ile sabretmek mümkün olabilir.²²⁴ Hz. Lokmân’ın oğluna verdiği öğütlerden biri de şudur: “Namazı özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar kararlılık gerektiren işlerdir.”²²⁵ Yüce Kitabımızda insanların dünya hayatında bir takım musibetlerle imtihan edildiğini bildirilir. Ancak sabırlı olanlar bu imtihanı kazanabilir.²²⁶ Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın sabredenlerle beraber olduğu,²²⁷ onları sevdiği,²²⁸ Allah’ın rızasını

²¹⁹ İbrahim, 21

²²⁰ Mustafa Çağrı, “Sabır”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2008, Cilt 35, s.337

²²¹ Bakara, 2/155-157

²²² Nahl, 16/126

²²³ Ahkaf, 35

²²⁴ Nahl, 16/127

²²⁵ Lokman, 31/17

²²⁶ Furkan, 25/20

²²⁷ Bakara, 2/153

²²⁸ Al-i İmran, 3/146

kazanmak için sabredilirse meleklerin bu kimseleri takdir ve tebrik edeceği²²⁹beyan edilmektedir.²³⁰

Hadis-i şeriflerde de sabır hususuna sık sık değinilmiştir. Efendimiz bir hadisinde sabrın ışık olduğunu, insanı kaygı ve endişeden kurtarıcı bir özelliği olduğunu ifade etmiştir.²³¹ Yine Efendimiz (s.a.v.) devamlı olarak bir şeyler isteyen, yardım bekleyen insanlara karşı da sabırlı olmayı nasihat etmiş, böyle davranırlarsa Allah'ın kendilerini mükâfatlandıracağını, o kimseleri de muhtaç durumda olmaktan kurtaracağını bildirmiştir ve “Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve geniş bir nimet verilmedi” buyurmuştur.²³²

Sabır, yeri geldiğinde eğitim ve öğretimden bile daha mühim olan temel bir kaidedir. Sabır eğitim ve öğretimde var olması arzulanan bir kaidedir. Genel olarak da yaşamın içinde ve tüm açılardan gerekli olan bir erdemdir. Sabırla ilgili ayetlerde, nasihat ve öneriler oldukça fazladır. Bunlar arasında çocukların eğitiminden sorumlu yetişkinleri kasteden bir ayeti kerimede "Ailene namazı emret, kendin de onun güçlüklerine dayan"²³³ buyurulmaktadır. Hz. Yakup'un oğlunu kaybettiğinde duyduğu acıyı "Sabır güzeldir"²³⁴ diyerek karşıladığı hatırlatılmaktadır. Kehf suresinde Hızır (a.s.)'ın Hz. Musa'ya "Benimle birlikte sabretmeye gücün yetmez"²³⁵ sözleri, sabır erdeminin eğitim-öğretimde ne denli gerekli olduğunu ortaya koyar niteliktedir.²³⁶

Diğer taraftan, öz denetim ile sabır arasındaki alâka şu şeklide açıklanmıştır: “Dışardan gelen etkilere açık olmak ancak benliğin denetimini haricî etkilere bırakmamak, bizzat kişiliğin ulvî ve yüce hedeflere yönelmesi ancak özdenetim ile sağlanabilir. Haricî etkiler ve uyarılar var olmayan bir yeteneği harekete geçiremez. Benlikte zaten var olan meyil ve yönelişlerin harekete geçirilmesinde veya engellenmesinde haricî etkilerin rolü olabilir; benliğin özdenetimi de dış yardımlarda açığa çıkar, gelişir. Dışarıdan yapılan müdahaleye verilecek tepki bazen kişiliğin gelişimini menfî yönde etkileyebilir. Hariçten gelen tazyik, baskı gibi engelleyici

²²⁹ Rad, 13/20-24

²³⁰ Çağrıcı,”Sabır”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.337-338

²³¹ Müslim, Taharet, 1; Tirmizi, Da'avat, 86

²³² Buhari, Zekat, 50; Müslim, Zekat, 124

²³³ Taha, 20/123

²³⁴ Yusuf, 12/13,83

²³⁵ Kehf, 18/67

²³⁶ Celal Kırca, “Kur'an'a Göre Çocukların Talim ve Terbiyesinde Takip Edilecek Esaslar”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dersisi*, Sayı:9, Kayseri, 1996, , s.47

güçlük ve zorluklara karşı kazanılması gereken ahlâkî erdem “sabırdır”. Kişinin kendi benliğinden kaynaklanan ve müspet kişilik gelişimini engelleyici güdülere karşı öz denetim vasıtaları ise, murâkabe, benlik sorgulaması, uyanıklık gibi ruhi hallerdir. Öz denetimin bir adı sabırdır.²³⁷

Sabır hususunda tasavvufî bakış açısı geliştirirken Ebu Tâlib El Mekkî'nin (ö.996) görüşü zikredilmiştir ve konu şu şekilde açıklanmıştır: Ebu Tâlib el-Mekkî'ye göre, sabredenler takva sahipleridirler. Sabır, sıdkın içinde bir makamdır, ancak kişi sabrederse, sadıkların da üstünde bir makamda yer alacaktır. Mekkî'ye göre sabır, nefesine uymaktan kendini korumak, ibadetler hususunda nefse söz geçirmek, Allah rızası için nefsi ile mücadele ve mücadele etmektir. Yine Mekkî'ye göre sabır kişinin silahıdır. Kul, bu haslete hayatın her safhasında ihtiyaç duyacaktır. Sabır erdemine sahip olan kişi, hayatta karşılaştığı bütün sıkıntıları aşacak, başarıya ulaşacaktır. Başarı için sabırlı olmayı temel şart olarak gören Mekkî, ilim öğrenmenin tek başına yeterli olmadığını ifade etmektedir.²³⁸ Sabır, tasavvufî eğitimin anahtarı mesabesinde olup, modern ruh bilimi bakımından da inancın temeli ve özüdür. Sabır, davranış olarak dışarıya sessizlik olarak yansır. İnsanın hem içi, hem de dışı sessiz olursa, bu şahsiyetinin sabırla yoğrulduğunun göstergesidir. Sûfiler zarar verici ve olumsuz hislerle baş etmede hep sabrı ön plana çıkarırlar. Hem içte ve hem dışta huzur ve sessizlik bu şekilde sağlanmış olur. İnsan, sabra psikolojik açıdan ihtiyaç duyan bir varlıktır. Çünkü insanın kendisiyle barışık olması, iç ahenge kavuşması hep sabırla olan bir şeydir. Sabır erdemini alışkanlık haline getirmiş kimse, kendisiyle barışık olduğu kadar, etrafıyla da barışıktır.²³⁹

Sabır konusuna, tasavvuf kaynaklarında oldukça geniş bir yer verilmiştir. Şimdi onlardan bazılarına değineceğiz.

Tasavvufî terim ve ıstılahların neredeyse en başında gelen sabır: “Birini bir şeyden alıkoymak, hapsedmek, tutmak, dayanmak, sabretmek vs.” gibi anlamlara gelir. İnsanın Allah'a ibadet etmeye devam edip O'na isyandan kaçınmasına, başına gelen musibet ve olumsuzluklara dayanmasına sabır denir. Belayla karşılaşıldığı ilk anda

²³⁷ Osman Bilen, “Mevlana ve Ahlaki Kişilik”, *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s.63

²³⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulüb (Kalplerin Azığı)*, çev. Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi, cilt 2, Semerkand Yay., İstanbul, 2016, s.239-41

²³⁹ İhsan Soysaldı, “Ebu Talib el-Mekki (ö.386/996)'nin Kutu'l-Kulub Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufî Kavramlar”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 9, Ankara, 2002, s.295-7

sabretmek çok önemlidir. Sabrın türlü dereceleri mevcuttur: Birincisinde, insan sonunda kavuşacağı nimetleri düşünerek musibetlere tahammül eder. İkincisinde insan, gûnahtan ve Allah'ın azabından korkarak sabreder. Üçüncüsünde ibadetler hususunda nefsine söz geçirerek sabreder.²⁴⁰ Yüce Kitabımızda insanların çeşitli imtihanlara tabi tutulduğu ile ilgili bir çok ayet vardır. Bunlardan birinde şöyle buyrulur: “Andolsun ki sizi biraz korku, açlık mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azalma (fakirlik) ile imtihan eder, deneriz. Sen, sabredenleri müjdele.”²⁴¹

Yusuf Suresinde belirtildiği üzere Hz. Yakub, şikâyet ve üzüntüsünü halka yani kullara değil de, yalnızca Hakk Teâla'ya arzemiş, insanlara şikâyetlenmemiştir. Bu tür sabra, sabr-ı cemîl denilmektedir. Tasavvuf büyüklerine göre kullara dert yanmak, sızlanmak, Rabbimizi şikâyet etmek anlamına gelmektedir. Çünkü belâ Allah'tan gelmiştir. Ayrıca iradesini Allah'ın iradesine bırakan bir kul, Râdiye ve mardıyye mertebelerine erişmiş demektir. Böyle bir kul Rabbinden gelen iyi ya da kötü her şeyi "el-hayru fimahtârahullâh" (Hayır, Allah'ın seçtiği şeydedir) mantığı çerçevesinde değerlendirir.²⁴²

Güzel olan ahlakın başında sabır gelir. Sabır kişilerin toplum hayatında, uyum ve düzeni bakımından çok mühimdir. Kur'ân-ı Kerim'de 103 yerde sabırla alakalı ayetler geçmektedir. Es-Sabûr da, Rabbimizin güzel isimlerinden biridir.²⁴³

Sehl Tüsteri'ye göre sabır, Allah'tan bir kapı açmasını beklemektir. O'na göre en erdemli ve en yüksek haslet sabırdır.²⁴⁴

Sabır, sabırda sabretmektir. Buna göre sabır, sabır gösterirken bir çıkış yolunun açılmasını ummamak anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile, sabretmeye sabrederek gayenin sabır haline gelmesidir.²⁴⁵

İnsanların bazıları öyle sabırlıdırlar ki, başa gelen musibetler ve hatta sabrın bizzat kendisi bile böyle kimselere sabredemez. “Namaz ve sabırla yardım isteyiniz”²⁴⁶

²⁴⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 222

²⁴¹ Bakara, 2/155

²⁴² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, çev. Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi, cilt 2, Semerkand Yay., İstanbul, 2016, s.255

²⁴³ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 222-223

²⁴⁴ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 2003, s. 157

²⁴⁵ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s.157

ayetini, Sehl Tüsteri, “Allah’tan yardım isteyiniz, Allah’ın emrine sabrediniz” olarak açıklamıştır. Yine Sehl; “Sabır bir temizleyicidir, eşya onunla temizlenir. Belâ ve musibete sabreden insan günah kirinden temizlenir” buyurmuştur.²⁴⁷

“Hak katında makbul olan ve sevap getiren sabır, musibetle ilk karşılaşma anında gösteriken sabırdır.”²⁴⁸

Kuşeyri Risale’sinde zikredildiğine göre, sabrın bölümleri vardır:

1. Kul, kendi eliyle başına gelen şeylere sabreder.
2. Kul, kendi elinde olmadan başına gelen şeylere sabreder.

Kulun kendi eliyle başına gelenlere karşı sabretmesi de iki çeşittir:

1. Rabbimizin emrettiklerini yerine getirmeye sabretmek.
2. Rabbimizin bizi men ettiği şeylere düşmemeye sabretmek.

Kulun kendi eli ve iradesinde olmayan şeylere sabretmesi, onun Allah’ın takdir ettiği (hastalık, yıkım, ölüm gibi) içinde sıkıntı bulunan şeylerden başa gelen musibetlerin acılığına sabretmesidir.²⁴⁹

Cüneyd-i Bağdadi’ye göre sabır, başa gelen acıları yüzünü ekşitmeden yudumlamaktır. Hz. Ali (r.a), “Ceset için başın yeri ne ise, iman için de sabrın yeri odur” demiştir. Sabır, Allah’ın emrettiklerine zıt düşen her şeyden kaçınmak, fakirlikte feryat etmemek, bela başa gelince şikâyet etmemek, kalben de bedenlen de her daim sükûneti muhafaza etmektir. Sabır, başa gelen musibetler karşısında güzel edebini korumaktır. Yine sabır, musibetler içinde kaybolduğunda bile kuldun bir şikâyetin ortaya çıkmamasıdır.²⁵⁰

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Biz sabredenlere, yapmakta olduklarının en güzeli ile karşılık vereceğiz.”²⁵¹

²⁴⁶ Bakara, 2/45

²⁴⁷ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 157-158

²⁴⁸ Buhari, Cenaiz, 32, 43, Müslim, Cenaiz, 14-15

²⁴⁹ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul, 2009, s.222

²⁵⁰ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.222

²⁵¹ Nahl, 16/96

Sabır, Allah Teâlâ ile (O'nun zikrinde ve emirlerine itaatte) sebat etmek, O'ndan gelen sıkıntıyı rahatlık ve kalben hoşnutlukla selamlamaktır. Sabır, şikâyeti terk etmektir. Sabır, ismi gibi acı birşeydir. Adına sabır denen ve ilâç olarak kullanılan ödağacı gibi, sabır da acıdır.²⁵²

Sabredenler üç kısımdır: Kendisini sabra zorlayan (mütesabbır), normal şekilde sabreden (sâbir), çok fazla sabırlı olan (sabbâr). Yine Kuşeyrî Risâlesi'nde zikredildiğine göre, asıl sabır, nimetle sıkıntıyı birbirinden ayırmamak, her ikisinde de kalbi sükûnet içinde bulunmaktır: Tasabbur (kendini sabretmeye zorlama hali) ise, sıkıntının ağırlığını hissetmekle birlikte belâ anında kalbin sakin olup feryat etmemesidir. Allah için sabır meşakkatlidir. Allah ile sabır O'ndan bir yardımdır. Allah yolunda sabır bir imtihandır. Allah ile birlikte olmaya sabır vefâdır. Allah'tan ayrı kalmaya sabır, kalp için cefâdır.²⁵³

“Güzel bir sabırla sabret”²⁵⁴ ayetinin tefsirinde ise şöyle denmiştir: “Güzel sabır, musibete uğrayan kimsenin toplum içinde tanınmayacak şekilde halini gizlemesidir.”²⁵⁵

Ebu Tâlib el-Mekkî de sabır makamının, yakîn makamlarının ikincisi olduğunu belirtmiştir. Allahu Teâlâ sabır ehlini, muttakîlerin imamı/önderi yapmış ve dinde onlara vadettiği güzel ihsanlarını tam olarak kendilerine ulaştırmıştır. Bu durumlar ayet-i kerimelerde şöyle anlatılmıştır:

“Onlardan bir kısmını, sabrettiklerinde, emrimizle doğru yola ileten imamlar (önderler) yaptık.”²⁵⁶

“Sabırlarına karşılık, Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz (ve vaadler) eksiksiz yerine geldi.”²⁵⁷

Yine Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hoşlanmadığın şeye sabretmende büyük hayır vardır.”²⁵⁸

²⁵² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufîlerin İnanç ve Ahlakı*, s.223

²⁵³ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.223-4

²⁵⁴ Mearic, 70/5

²⁵⁵ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.226

²⁵⁶ Secde, 32/24

²⁵⁷ Araf, 7/137

²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 307

Diğer bir ayette: “Ancak sabredenlere, mükafatları hesapsız verilecektir” buyurulmuştur.²⁵⁹

“Allahu Teâlâ, sabredenlerin ecrini bütün amellerin ecrinden fazla olarak kat kat yapmış; sonra sabrın mükâfatını bütün mükâfatların üstüne çıkarıp ona bir sınır ve hesap koymamıştır. Bu da sabrın, makamların en yükseği olduğunu gösterir.”²⁶⁰

Allahu Teâlâ, ayetinde sabredenlerle beraber olduğunu bildirmiştir. Şüphe yoktur ki, Rabbimizle beraber olan her daim kazanır ve yücelir. Ayeti kerimede şöyle buyrulur: “Sabredin; şüphesiz Allah sabredenlerle beraberdir.”²⁶¹

Rabbimiz, Yüce Kitabımızda belâya ve sıkıntıya sabreden kimseden başkasını methetmemiştir. Sıkıntıya sabreden kimseyi ise sabrı sebebiyle övmüştür. Ayrıca, mü'minler içinde salih olanlar oldukça azdır, salihler içinde sadıklar azdır, sadıklar içinde ise sabredenler azdır. Sabır, sıdka ait bir hususiyettir ve sabır ehli de siddıkların havassı/en seçkinleri olarak görülmüştür. Sözlerin en doğrusunu söyleyen Allahu Teâlâ da aynı şekilde, sabır ehlini makam itibariyle sadıklardan üste zikretmiş, sabrı, sıdka bir makam yapmıştır.²⁶²

Sabır iki kısma ayrılmaktadır. Birisi, insanın dinini düzeltmek için gerekenleri yapması, diğeri de, dini bozan şeyleri terk etmesidir. Bunlar içinde de sabır çeşitli derecelere ve çeşitlere ayrılır. İnsan, dinini düzelten şeylere karşı sabredince kâmil bir imana sahip olur. Dinini bozan şeylere karşı sabredince de yakîni artar. Kadere razı olmak ve Rabbimizin hükmüne sabretmek, imanın en olgun noktalarını teşkil eden esaslardır.²⁶³

Allahu Teâlâihlâs sahibi kullarının mükâfatı hakkında: “Onlara belirlenmiş bir rızık (mükâfat) vardır.”²⁶⁴ buyururken, sabredenlerin mükâfatı hakkında: “Ancak sabredenlere mükâfatları, hesapsız ödenecektir”²⁶⁵ buyurmuştur. Yani bir miktar belirtilmemiş, ölçsüz derecede çok mükâfattan söz edilmiştir. Nedeni ise, sabır nefsin

²⁵⁹ Zümer, 39/10

²⁶⁰ Mekki, *Kûtü'l Kulûb (Kalplerin Azığı)*, c.2, s.241

²⁶¹ Enfal, 8/46

²⁶² Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.242

²⁶³ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.243

²⁶⁴ Saffat, 37/41

²⁶⁵ Zümer, 39/10

hiç hoşlanmadığı ve ona en ağır gelen durumdur. İnsanın tabiatına en zor gelen şey sabırdır. Sabır, nefsi acı içinde bırakır. İnsanın nefesine söz geçirmesi, yumuşak huyluluğu elde etmesi, öfke zamanında kendini zapt etmesi, mütevazi olması, güzel bir ahlaka ve edebe sahip olması, insanlara zulmetmemesi, insanlardan gelen sıkıntılara katlanması hep sabırla mümkün olur. Bu sayılanlar çoğu insanın zorluk çektiği konulardır. Nefisleri bu hasletlere muhalefet eder, hep zorluk çıkarır.²⁶⁶

Kur'an'da zikredilen sabır üç çeşittir: Birincisi, Allah Teâlâ'nın farz kıldığı şeyleri yerine getirmeye sabırdır. İkincisi, Allah Teâlâ'nın haram kıldığı şeylere düşmemeye sabırdır. Üçüncüsü ise musibetle karşılaşıldığı anda sabırdır. Kim, Allah Teâlâ'nın farz kıldığı şeyleri yerine getirmeye sabrederse, ona üç yüz derece verilir. Haramlara karşı sabredene, altı yüz derece verilir. Bir kişi başına gelen belaya ilk anda sabırla karşılık verirse, o kişiye dokuz yüz derece verilir.²⁶⁷

Sûfilere göre sabrın üç kısmı vardır ve her birinde üç makama işaret edilmiştir:

1. Şikâyeti terk. Bu tövbe edenlerin derecesidir.
2. Kadere rızâ. Bu zâhidlerin derecesidir.
3. Mevlâ'nın yaptığı her şeye muhabbet. Bu da, sadıkların derecesidir.²⁶⁸

Şükür sabra dâhildir ve sabır, şükürü de içine almaktadır. Bir kimse Rabbimize O'nun verdiği nimetle isyana düşmeye sabrederse, o nimete şükretmiş olur. Bir kimse Rabbimize itaat eder ve nefesine taat ve ibadette sabrettirirse, o da Allah'ın nimetine şükretmiş olur.²⁶⁹

Dertler insana aciziyetini hatırlatır, onu olgunlaştırır ve kulluk makamına doğru iter. İnsan başına gelen musibetler ile acizliğini idrak eder ve bu durum nefsinin terbiyesine vesiledir. Buna karşılık nimetler karşısında insanın nefsi azgınlaşır. Tıpkı ateş üstünde pişen bir yemeğin lezzet kazanması gibi, insan da karşılaştığı dert ve çilelere sabır ve dayanıklılık gösterirse, olgunlaşır ve gönlü güzelleşir. Gül de, dikene tahammül etti ve sabretti. Böylece bahçede en güzel kokuyu veren, bütün çiçeklerin en

²⁶⁶ Mekki, *Kütü'l Kulüb (Kalplerin Azığı)*, c.2, s.246

²⁶⁷ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.255

²⁶⁸ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.259

²⁶⁹ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.268

özeli ve en güzeli haline geldi. Dikene karşı gösterdiği sabır ve tahammül, onu eşsiz bir çiçek haline dönüştürdü.²⁷⁰

Sabır, çocuklara öğretilmesi gereken bir haslettir. Çocuklar, yaşları ve gelişimleri bağlamında sabır testine tabi tutulabilirler. Örneğin Ramazan ayında tutulan tekne oruçları bunun için ideal bir zamanlamadır. Bilindiği üzere çocuklar için açlık, çok zor katlanılabilen bir durumdur. Ancak bunu ibadete dönüştürerek, çocuğa bu manevi atmosferin içinde sabrı yaşatarak, sonrasında Rabbimizin rahmeti ve karşılığında alacağımız sevaplardan bahsedilebilir. Ayrıca yalnızca oruçluların gireceği cennet kapısından söz edilip, çocuklara somut bir örnek verilebilir. Böylelikle çocuklar hem sabretmeyi öğrenir, hem de orucu severler. Ayrıca çocuklar, arzu ve isteklerini erteleyebilmeyi, zaman zaman bunlardan vazgeçebilmeyi ya da yerine başka bir şey koyabilmeyi öğrenmelidirler. Çocuklara zamanında verilen sabır eğitimi, ileride onu ahlâklı, vicdanlı ve her anlamda başarılı bir birey yapar.

3.2.1.2.Edep

Toplum içinde kaide olarak yerleşmiş olumlu davranış ve tutumlara edep denir. Edep tanımı ve terimi ile ilgili tasavvufun ilk yıllarından bu yana çokça yorumlar yapılmış ve mühim bir husus olarak ele alınmıştır. Edep aynı zamanda “Esas, kural, âyin, hüküm, şart, ahlâk, saygı, terbiye ve nezaket” gibi anlamlara gelir ve tasavvufta ayrı bir önemi vardır.²⁷¹

Tasavvuf insanı eğitme sanatıdır. Tasavvuf edep ve ahlaktan oluşur. İdeal insanı yetiştirmek tasavvufun gayesidir. Kısacası tasavvuf, Allah’ın varlığından haberdar olma, insanın ve evrenin yaratılış nedenini idrak etme yani insanı mükemmel bir varlığa dönüştürme anlayışıdır.²⁷²

²⁷⁰ Osman Nuri Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, Erkam Yay., İstanbul, 2007, s. 181-182

²⁷¹ Süleyman Uludağ, “Edeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, Cilt 10, s.414

²⁷² Avcı, “Tasavvuf ve İnsan Eğitimi”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, s.3

Serrac'ın (ö.500) edep tanımına baktığımızda, “din ehlinin edebinin riyâzetle nefsi terbiye etmek ve şehvî arzuları terk etmek olduğunu söylemektedir.”²⁷³

Edeb, güzel ahlak, hayâ, terbiye, uslu olmak, zarif olmak ve insanlara karşı güzel davranışlar sergilemek anlamlarına gelir. Tasavvufta edeb iki çeşit olur. İlki zahiri edeptir. Bu çeşit edeb, ameli riyadan münafıklıktan vs. kurtarmaktır. Diğeri ise bâtinî edeptir. İnsanın gönlündeki olumsuz duygulardan arınmasına denir. Sünneti kuvvetlendirmek edep ile olur. Sünnetler vacipleri, vacipler de farzları kuvvetli kılar. Farzlar da imanın korunması açısından çok büyük önem arzederler.²⁷⁴

“Edeb, zâhir ve bâtin terbiyesidir. Kul, zâhiren ve bâtinen terbiye edilince müeddeb olur.”²⁷⁵Edeb, var olan bir gücün harekete geçirilmesi demektir. Bu da insanın mayasında güzel bir seciye bulunması sayesinde olur. Çünkü seciye, Allah'ın fiili olduğundan beşerin onu meydana getirmeye gücü yoktur. Çakmakta ateşin oluşması da buna benzer. Ateş, mahzâ Allah'ın fiilidir, insanların kesbi onu meydana çıkarmaktır. Edebin menbaı, Allah vergisi olan iyi seciyedir. Allah Teâlâ, seciyeleri kemâle erdirmek suretiyle sûfilerin iç dünyasını hazırlayınca onlar, Allah'ın nefslerine yerleştirdiği kabiliyetlerini kuvve'den fiile çıkarmak üzere mümârese ve riyâzat yolunu tutarak edeb ve terbiye kazanırlar.”²⁷⁶

Tasavvuf büyükleri edebi dört kısma ayırmışlardır: hakikat, hizmet, Hak ve şeriat. Şeriat edebi Allah'ın Peygamberine vahiyle öğrettiği edeptir. Peygamberler de ümmetlerini bu edeple eğitirler. “İlâhî edep”, Allah'ın Peygamber'ine öğrettiğidir. “Muhammedî edep” ise Peygamber'in ümmetine öğrettiğidir. Bu edep, şeriat hükümlerinin incelikle tatbik edilmesinden oluşur. Hizmet edebi, şeriat edebinin altında bir bölümdür. Hizmet edebi hükümdarların yanında gösterilir. Tasavvufta gerçek hükümdar Rabbimiz olduğu için devlet adamlarına gösterilen edeb, aslında Allah'a karşı edep gibidir. Üçüncü olarak, Allah'a her daim boyun eğmek, O'nun hükmüne rıza göstermek, O'ndan gelene burun kıvırmamak, Hakk'a karşı gösterilen edeptir. Hakikat

²⁷³ Vahit Göktaş, “Ahilik ve Tasavvuftaki Bazı Müşterek Ahlaki Öğeler”, *Ahilik Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri, 2011, s.117

²⁷⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.69

²⁷⁵ Ebu Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları (Avarifu'l-Maarif)* (Çev. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz), Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990, s.342

²⁷⁶ Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları (Avarifu'l-Maarif)*, s.343

edebinde kişi Hak'ta kendini bulmuş, kendisi de edebi de yok olmuştur. Bu noktada edepten söz etmek dahi edebe aykırıdır.²⁷⁷

Tasavvufta edebın çok önemli bir yeri vardır. Tasavvufta canlı cansız bütün varlıklara edeble davranmak esastır. Eşyaya, dağa, taşa dahi edeple yaklaşmak gerekir. Tasavvufî edeblerden bazıları şu şekildedir: Kapıdan içeri girerken insanın arkasını çevirmediği gibi, çıkarken de arkasını çevirmemesi için, ayakkabılar daima içeriye bakacak şekilde hatta mümkünse uçları kibleye doğru bakacak şekilde yerleştirilir. Yine örnek olarak bir kimseyi uyandırırken yastığına yavaşça vurulur ve sessizce "agâh ol erenler" denilir. Yiyecekler sessizce yenilir. İçecekler gürültüyle içilmez. Tabaklar ya da bardaklar bir yere konurken sertçe vurularak değil, yavaşça bırakılarak konur. Yine gülerken kesinlikle kahkaha ile gülünmez. Tasavvuf insanı edepli ve kibardır. "Allah'ın her an her yerde beraberinde olduğu ve kendisini kesintisiz olarak gözetlediği (ihسان)" şuuruyla hareket eder. Yüce Kitabımızda da belirtildiği üzere: "Her nerede olursanız olunuz, O, sizinle beraberdir."²⁷⁸ Bu şuuru bir insan özümserse, artık o kişi her daim bir hükümdarın huzurunda imiş gibi davranışlarına çeki düzen verir. Bir insan her Allah ile beraber olma bilincine erişmişse, onda edeb zuhur eder. Tasavvufta bu bilinç çok önemli bir mevzudur ve yine bu okulda uygulamalar ve icraatlar ağır basar. Tasavvufta amaç, Rabbimiz sevmek ve O'nun rızasını kazanmaktır. Dolayısıyla cennet ve cehennem kişi için bir motivasyon kaynağı değildir. Maksat O'nun rızasını ve sevgisini kazanmak, müttakilerden olmaktır. O yüzden tekkelerde herkesin görebileceği bir yere şu ifadeler levhalarla asılarak, müridlere bu bilinç daimi surette hatırlatılırdı: "Edeb yâ Hû."²⁷⁹ Allah Teâlâ buyurmuştur ki: "Ey iman edenler; kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun!"²⁸⁰

Kim Allah Teâlâ'nın kendisi üzerindeki hakkını bilmezse, O'nun emir ve yasaklarına göre kendini edeplendirmezse, o kimse edepten uzaktır. Edebin hakikati, bütün hayırlı sıfatların bir arada bulunmasıdır. Edep, bütün hayırlı niteliklerin kişide toplanmış olması anlamına gelir. "Tevhid, imanı gerekli kılar; imanı olmayan kimsenin tevhid inancı yoktur. İman da dine uymayı gerekli kılar; dine uymayan kimsenin gerçek

²⁷⁷ Uludağ, "Edeb", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.415

²⁷⁸ Hadid, 4

²⁷⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.70

²⁸⁰ Tahrim, 66/6

bir iman ve tevhid inancı yoktur. Din de edebi gerekli kılar; edebi olmayan kimsenin gerçek manada bir dini, iman ve tevhid inancı yoktur.”²⁸¹

Kim Allah Teâlâ'nın edebiyatı ile edebilenirse, Allah Teâlâ'nın muhabbetine ehil bir kul olur. İnsanlar edeb konusunda çok şey söylemişlerdir. Edeb, aslen nefsin tanımasıdır ve insanlar çok ilimden ziyade az da olsa edebe muhtaçtırlar.²⁸²

Edeb, edepsiz kimselerin arasında edebini ve İslâmî anlamda ahlâkını muhafaza edebilmektir. Edeb, edepsiz kimselerin edepsizliğine tahammül etmek ve sabretmektir. Edeb, tıpkı çamurun içinde dahi özünü muhafaza eden bir altın gibi olabilmektir.²⁸³

İnsanlar bir hükümdarın ya da devlet büyüğünün yanında davranışlarına çeki düzen verir, buldukları yere uyan davranışlar göstermeye çaba gösterirler. Önemli bir kişinin huzurunda olmak bile belli bir edebi gerektirir. Allah dostları da her daim Allah'ın huzurunda oldukları şuurıyla hareket ederler ve edebi elden hiçbir vakit bırakmazlar. O yüzden de edeb, onların tüm yaşantılarına sirayet etmiştir. Her yerde ve her zaman Rabbimizin huzurunda olduklarını idrak eder ve ona göre yaşarlar. Bir takım insanlar bu edebi yalnızca namazlarda gösterirler. Allah dostları ise her zaman namaz kılıyor gibidirler.²⁸⁴

Mevlânâ terbiye ve eğitim için "Edeb" kavramlarını kullanmaktadır. Mevlânâ edebi uygun olmayan davranışlara sabır ve hoşgörü ile yaklaşmak olarak tanımlamıştır. Ona göre edeb, göreceli bir kavramdır. Şöyle ki edeb, herkesin değer anlayışına göre değişebilir. Örneğin edebi görünüşle, kılık kıyafetle değerlendirenler olabileceği gibi, onu “içi gözetmedir” diye tanımlayan gönül ehli insanlar da olabilir. Mevlânâ'ya göre edebın tarifi çok zordur. O yüzden edebın zıttını anlatmakla konuya kolaylık kazandırmaya çaba göstermiştir. Mevlana'ya göre edeb, edepsizlerin davranışlarına bakarak öğrenilebilir. Kendisi, olumsuz tutumlara karşı kartı bir cevap vermenin aksine yumuşak davranmanın eğitime getireceği olumlu, verimli ve toplayıcı ürünlerini bize hatırlatmıştır. Bu konuda Mevlânâ, Âl-i İmran Süresinin 109. ayetine telmihte bulunmuş ve ayetin desteğini kazanmıştır. O ayette, Allah, olumsuz ve yanlış tutumlara karşı yumuşak cevaplar vermenin Rabbimizin bize verdiği bir nimet olduğunu ve bu tür davranışın ne kadar toplayıcı ve insanların kalplerini fetih edici bir niteliğe sahip

²⁸¹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.312-313

²⁸² Kuşeyri, *a.g.e.*, s.315

²⁸³ Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, s. 187

²⁸⁴ Osman Nuri Topbaş, *İmandan İhsana Tasavvuf*, Erkam Yay., İstanbul, 2002, s.474

olduğunu Peygamberimize bildirmiştir. İşte bu düzeyde Mevlânâ, edebi, hoşgörü, yumuşak tavır ve sabır olarak açıklamıştır.²⁸⁵

Sûfiler tasavvufun "edepten ibaret" olduğunu söylemiş, onu güzel ahlâkın özü olarak nitelendirmişlerdir. Edep, tasavvufi eğitimdeki ana kaidelerden bir tanesidir. Mevlânâ'ya göre Kur'an ve sünnet tasavvufun özüdür. O, "Gözünü aç da baştan başa Allah'ın kelamı olan Kur'ân-ı Kerîm'e bak! Kur'ân'ın bütün ayetleri edep talim eder, edep öğretir" diyerek, edebîn İslâm'ın tamamını oluşturduğunu belirtir. Mevlânâ'ya göre edepsizlik yüzünden insanın başına keder ve zorluklar gelir. Edepsiz kişi, sadece kendisine zarar vermekle kalmaz, etrafına da zararı dokunur. Mevlânâ'ya göre şeytan edepsizliği yüzünden Rabbimizin huzurundan kovulmuş, Hz. Adem ise edebi sayesinde Rabbimizin affına mazhar olmuştur. Nimetlere ulaşmak için edebi elden bırakmamak şarttır. O'na göre edepsiz olmak, Allah'ın lanetinin ve insanın mahrumiyetinin nedenidir. İsrailoğulları edepsizlikleri neticesinde ellerinde olan birçok nimetlerden mahrum bırakılmışlardır.²⁸⁶

Edebtten uzaklaşan kişi, toplumsal yaşamda hoşgörü ve müsamahayı terk eder, sorumsuzca davranmaya başlar. Sonra da soyu ile övünme gibi, şöhret, makam, mal, mülk peşinde koşma gibi davranışları edinmeye başlar. Bu tarz davranışlardan uzak kalmanın çaresi, her daim ne olursa olsun edebi terk etmemektir.²⁸⁷ Edebi olmayan kişinin bütün toplumu etkilediğini şu sözlerle anlatır: "Edebi olmayan yalnız kendisine kötülük etmiş olmaz, belki edepsizliği yüzünden bütün dünyayı ateşe vermiş olur."²⁸⁸

Tasavvufta her makam, hal ve vaktin gerektirdiği bir edeb mevcuttur ve bu edebe riayet edilmesi icap eder. Bu edeblere riayet edip gözetenler, gayelerine kavuşurlar. Bu edeblere riayet etmeyenler ise bu davranışlarının sonucu olarak gayelerine erişemezler. Bu edepi gözetenler hedeflerine ulaşırlar, gözetmeyenler ise tam ulaştık dedikleri sırada bile edepsizlikleri yüzünden hedeften uzaklaştırılırlar. Peygamber Efendimiz (s.a.v) "Beni Rabbim terbiye etti, ne güzel terbiye etti."²⁸⁹ buyurmuştur. Burada, bizzat Hakk Teâla tarafından edep ve ahlâk terbiyesinin tamamlandığını ifade etmiştir. Edeb, Peygamber Efendimiz'in yaşantısında çok mühim bir yere sahiptir. Mevlânâ; "Gözünü aç da baştan başa Allah kelamı olan Kur'ân-ı

²⁸⁵ Bayraktar Bayraklı, "Mevlana'nın Eğitim Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi 4. Milli Mevlana Kongresi (Tebliğler)*, Konya, Aralık 1989, s.123-124

²⁸⁶ Vahit Göktaş, "Mevlana ve Edep", *Feyz Dergisi*, Sayı: 279, Eylül 2014, s. 11

²⁸⁷ Göktaş, *a.g.e.*, s.13

²⁸⁸ Mevlânâ. *Mesnevi*, çev. Şefik Can, İstanbul 1997, c.1. 80

²⁸⁹ Kudâî, *Müsnedü's-şihâb*, 504.

Kerîm'e bak! Kur'an-ı Kerîm'in bütün ayetleri edep talim eder, edep öğretir" demiş ve edebî İslam'ın bütününü teşkil ettiğine gönderme yapmıştır. Yine Mevlânâ, "Aklım, kalbime: 'İman nedir?' diye sordu. Kalbim ise aklımın kulağına eğilerek: 'İman, edepten ibarettir.' dedi"²⁹⁰ ifadeleriyle de Efendimizin imanla edep arasında belirttiği alakaya atıfta bulunmuştur.²⁹¹

Çocuklara da öncelikle edebî öğretimi zarûridir. Nitekim edep, güzel ahlâkî temelini oluşturur. Güzel ahlâk tasavvufun temelini ve tasavvuf da dinin temelini oluşturur. Çocuklara konuşmayı değil susmayı, yerli yerince oturup kalkmayı, konuşurken nezaket sözcüklerini kullanmayı, küfür içeren sözlerden uzak durmayı öğretmek gerekir. Çocuklardaki edeb, haya ve utanma duygusu muhafaza edilmelidir. Çocukları gereksiz yere şımartıp nefislerini kabartmamak gerekir. Onları özgüven sahibi bireyler olarak yetiştirmek isterken, edepsizleştirmekten sakınılmalıdır.

3.2.1.3. Merhamet

Kelime manası olarak "acımak, şefkat göstermek" anlamına gelen merhamet, "acıma duygusu, bu duygunun etkisiyle yapılan iyilik, lütuf" manasında isim olarak kullanılır. "Rahmet" kelimesi de aynı anlam ile Allah'ın tüm yaratılmışlara karşı ihsan ve lütfunu içermektedir. Aynı zamanda merhamet, insanların, diğer kişilerin ya da diğer canlıların yaşadığı zorluklara karşı duyarlı olması, yardım etmesi ve acıma hissi ile yaklaşmasıdır. İslâmî literatürde genel olarak rahmet ve merhamet birlikte zikredilir. Fakat dilimizde rahmet, özellikle Allah'a atfedilir. İnsanın içinde varolan merhamet duygusu, Rabbimizin bize bir ihsanı ve lütfudur. Merhamet, anne babanın evlada duyduğu sevgide, ebeveyne duyulan saygı ve itaatte, akraba ziyaretinde, yaşlı, hasta, fakir ve engellilere yardım etme gibi davranışların bütününde gözlemlenen bir fazilettir. Merhamet kişilerin birbirleriyle olan paylaşım, dayanışma ve duygudaşlığının sembolüdür. Merhametli insan acıma duygusu gelişmiş, yumuşak huylu, ilgili ve şefkatli bir insandır.²⁹²

Merhamet, toplumsal bağları kuvvetlendirmektedir. Araştırmalara göre, merhamet duygusu gelişmiş insanların başkalarına kıyasla birçok hastalığa ya da

²⁹⁰ Mesnevi, I/78-79

²⁹¹ Gökteş, "Mevlana ve Edep", *Feyz Dergisi*, s.13

²⁹² Mustafa Çağrı, "Merhamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, Cilt 29, s.184

rahatsızlığa yakalanma ihtimalinin daha az olduğu görülmektedir. Merhametli olmak, maddî hayata olduğu kadar manevî ve sosyal hayata da katkı sağlamaktadır. Örneğin, merhametli bir birey etrafıyla olan ilişkisinde daha başarılı olup, sağlam bir temel oluşturmaktadır. Bunun "Yerdekilere merhamet edin ki, gökte olan (Allah) da size merhamet etsin"²⁹³ buyruğuna tıpatıp uyduğu söylenebilir. Buradan hareketle insanımızave özellikle de çocuklarımıza mutlaka merhamet eğitime yer vermeliyiz. Batıdaki araştırmacılar, şefkat ve merhamet duygusunun, insanın ruh yapısı üzerindeki yararlarına dikkat çekmişlerdir. Çocuklara merhamet eğitimi verilmesini tavsiye ederek, bu eğitimin verilmesi durumunda, modern çağda yaşadığımız öfke ve şiddet olaylarının çözümü noktasında büyük yol kat edileceğini belirtmişlerdir. Biliyoruz ki merhamet eğitimi denince en güzel örnek Hz. Peygamber'dir.²⁹⁴

Çocuğu sevmek, okşamak, onlara dokunmak da bir merhamet göstergesidir. Aziz Peygamberimiz (s.a.v.) böylece sevgi ve şefkatle davranılmazsa çocuklar da sevgi ve merhameti hayatına geçiremez, kimseye karşı merhametli olamazlar demek istemiştir. Öpmenin, okşamanın, fiziki temasın çocuğun bedeni ve duygusal gelişimini, onun çevre ile iletişimini olumlu yönde etkilediği bilinmektedir. Biliyoruz ki dokunma duygusu çocuğun gelişmesi için yeme ve içme kadar önemlidir. Merhamet empati kurmaktır, duyarlı olmaktır. Başka bir varlığın üzüntüsünü, gamını, gönlünde duymak, onun için üzülme, ona acımak, katı yürekli olmamak, merhamet duygusuyla dolmaktır. Merhamet kimseyi kırmamak, incitmek, affedici olmak, yardımsever olmak, paylaşmak, infak etmek, sevmek, kaba davranmamak, ince, kibar ve nazik olmak, yumuşak huylu olmaktır.²⁹⁵

Çevreye merhamet de Peygamberimizin hayatında ve davranışlarında gözlemlenen bir husustur. Bilinmelidir ki insan ve diğer canlılar için dünyayı yaşanılır halde tutmak ancak merhametle mümkündür. Bu bağlamda Sevgili Peygamberimiz, "Biz Uhud'u severiz, Uhud da bizi sever."²⁹⁶ buyurarak insanla birlikte dağların, taşların, ağaçların, çiçeklerin, böceklerin bile sevilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.

²⁹³ Ebu Davud, Edeb, 66; Tirmizi, Birr, 16

²⁹⁴ Faruk Bayraktar, "Şiddeti Önlemede Bir Tedbir: Çocuklara Merhamet Eğitimi", *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet*, İstanbul, 2012, s.124-5

²⁹⁵ Bayraktar, "Şiddeti Önlemede Bir Tedbir: Çocuklara Merhamet Eğitimi", *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet*, s.125-6

²⁹⁶ Buhari, Cihad, 71

Yine merhamet, yardım etmektir. Merhamet, muhtaç olan kimselere gönül hoşluğu içerisinde verebilmek, infak etmektir. Asr-ı saadette bir kişi, Efendimizin yanına gelerek yüreğinin katı olduğunu ve bundan kurtulmak istediğini söyler. Peygamber Efendimiz ona şöyle söyler: “Yetimin başını okşa, fakiri doyur.”²⁹⁷ Kalbi yumuşatan şey, ölümü ve ahireti hatırlatan eylemlerdir. Fakiri doyurarak onlara iyilik, ikram ve ihsanda bulunmak, yetimlerin başını okşamak da bu eylemlerin başında gelir. İşte bunu çocuklarımıza iyi öğretmeli ve onları elindekini paylaşmaya ve vermeye alıştırmalıyız. Son olarak merhamet, affetmek, affedebilmektir.²⁹⁸

Tasavvufî ıstılahta merhamet kelimesiyle eşdeğer sayılabilecek terimlerden biri olan “isar” kelimesinin anlamına bakacak olursak; üstün saymak ve seçmek demektir. Diğerkamlik da denilen, başkalarının yararını ve iyiliğini kendinden üstün tutmak demektir. Bu, da ancak merhametle mümkün olmaktadır.²⁹⁹ Yine “şefkat” kelimesi de, “halka gerek duyduğu şeyi vermek, gücünün üzerinde onlara bir şey yüklememek, anlamayacakları tarzda hitab etmemek” anlamındadır.³⁰⁰

Merhamet, imanın ilk ürünüdür. Merhametten uzak bir kalp canlı bile sayılmaz, ölü hükmündedir. İmanın ilk meyvesi merhamettir. Besmele ve Fatiha Suresi de, Rabbimizin Rahmân ve Rahîm, yani merhamet adları ile başlamaktadır. Peygamberlerin ve velîlerin yaşamlarında da merhamet ile alakalı türlü menkîbeler mevcuttur. Rabbimizin ahlakı ile ahlaklanmanın sonucu olarak, insan merhametle dolup taşan yumuşacık ve engin bir denize benzeyen bir kalbe vakıf olacaktır.³⁰¹

İnsanlara karşı merhametin ne denli sevap dolu bir haslet olduğunu belirtmek için şu hâdise nakledilir: “Abdullah b. Mübarek Merv şehrinden Bağdad'a geldi. Bir yere indi. Atını salıverdi. Namaza durdu. Atgayet pahalı değerde olduğu halde bıraktı gitti. Bir yıl hacca gidip Hacdan fariğ oldu. Uykusu geldi. Rüyasında gökten iki melek indiğini gördü. Birbirleriyle: ‘Bu yıl hacda üçyüz bin kişi vardı. Fakat hiçbirinin haccı kabul olmadı’ diye konuşuyorlardı. Abdullah uyku halinde: ‘Bu kadar uzak yerlerden gelen bunca kimselerin emekleri zayi mi oldu?’ Dediler: ‘Şam içinde bir eskici vardı ona Ali bin El-Muvaffak derler, bu yıl hacca gelecekti gelemedi. Fakat mücerret

²⁹⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, II, 263.

²⁹⁸ Bayraktar, *a.g.e.*, s.127-8

²⁹⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.136-7

³⁰⁰ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s.250

³⁰¹ Osman Nuri Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden Bir Testi Su*, Erkam Yay., İstanbul, 2008, s. 73

niyetiyle haccı kabul olundu. Ve cümle hacıları da ona bağışladılar.’ Abdullah anlatıyor. Uyandıktan sonra ‘Bu zatı gidip göreyim’ dedim. Şam’a gelip aradım, buldum. ‘Adın nedir?’ dedim. ‘Ali bin El-Muvaffak’tır’ dedi. İşini sordum. ‘Eskiciyim’ dedi. Rüyamı söyleyince, Ali bin el Muvaffak nârâ vurdu. Düştü. Bayıldı. Aklı başından gitti. Kendine geldiği zaman: ‘Bu ne haldir?’ diye sordum. Dedi ki: ‘Ya şeyh, üç yıldır hacca niyet ederim. Paramın kifâyetsizliğinden gidemedim. Bu sene 500 akçeye iblağ ettim. Hareket edeceğim sırada komşudan bir et kokusunu duyan ve hamile olan refikam çocuğu düşürmesin diye, bana biraz olsun istemem için ısrar etti. Gittim. Eti pişiren evden biraz talep ettim. Vermediler. Esbabını izah eden zat, üç gündür çocuklarının aç olduğundan bahsile, ölmüş bir eşek etinden kestiği ve alıp getirdiği, çömlekte kaynayan etin bu olduğunu anlattı. ‘Zaruret halinde biz yiyeceğiz, fakat size haramdır nasıl vereyim ki’ dedi ve ağladı. Çıkardım 500 akçeyi sadaka verdim. Bu yıl benim haccım bu olsun dedim.”³⁰²

Bu olay, Rabbimizin merhametinin bereketidir. Rüyadaki hac ile örneklendirilmesi, ibadet yaşamında da merhametin ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır.³⁰³

“Bayezid-i Bestâmi (k.s.), bir yolculuk esnasında bir ağacın altında biraz istirahat ettikten sonra yolculuğa devam ederler. Yolda torbaların üzerinde, dinlendikleri yerden geçen birkaç karıncanın gezindiğini görürler. Onları yurtlarından mahrum etmemek ve onlara gurbet hayatı yaşatmamak için geri dönerler. Dinlendikleri yere gelir, karıncaları eski yerlerine bırakırlar. İşte Yaradandan ötürü yaradılana muhabbetin kâmil bir tezahürüdür.”³⁰⁴

Merhamet ve şefkat göstermek, insanı mutlu kılmaktadır. Merhamet hissi, ruhsal birçok hastalığın tedavisinde önemli rol oynamaktadır. Bizim sorumluluğumuz, merhamet hissini çocukluktan itibaren toplumun tüm katmanlarında geliştirmektir. Hz. Peygamber onbeşasır önce "Merhamet etmeyene merhamet olunmaz"³⁰⁵ buyurarak bu kurala işaret etmiştir. Çocuklara, kendilerinden daha kötü şartlarda yaşayan çocukları göstermek, onlara fakirleri sevdirmek gerekir. Çocuklara sadaka verdirilebilir, böylece

³⁰² Feridüddin-I Attar, *Teziret'ul Evliya*, çev. Mehmet Zahit Kotku, <http://www.semazen.net/download/tezkiretulevliya.pdf>, Erişim Tarihi 31 Mart 2017, s.26

³⁰³ Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden Bir Testi Su*, s. 77-78

³⁰⁴ Topbaş, *a.g.e.*, s.79-80

³⁰⁵ Buhari, *Tevhid*, 2, Edeb, 27; Müslim, *Fedail*, 66

çocuklar vermeyi, infak etmeyi öğrenir ve severler. Ayrıca canlı cansız tüm eşyaya, hayvanlara, börtü böceklere karşı da merhametli davranarak örnek olmalı, Rabbimizin yarattığı herşeyi sevmeyi ve merhamet etmeyi öğretmeliyiz. Çocukların ahlak ve vicdan gelişiminde merhametin yeri ve önemi çok büyüktür. Yaşadığımız çağda merhamet, en çok ihtiyacımız olan hasletlerin başında gelmektedir.

3.2.1.4.Korku (Havf)

“Korkmak, kaygılanmak, endişe duymak” gibi anlamlara gelen havf kelimesi, genelde “hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku” olarak tanımlanmıştır. Rehbet, haşyet, işfak, vecel ve takvâ kelimeleri Kur’an’da ve hadislerde havf ile aynı ya da yakın anlamları ifade eden kavramlar olarak geçmektedir.³⁰⁶

İnsanı belli başlı davranışlardan men etmek için, insanın içinde var olan korku duygusu harekete geçirilir. Mevcut hukuk, din ve ahlâk kaideleri bu duyguyu harekete geçmesine ve uyanmasına sebep olur. Dinî ve ahlâkî kaideler din eğitiminde oldukça geniş bir yer tutar. İnsanı kanun ve kaideleri çiğnemekten, kötülük yapmaktan alıkoyan en büyük etken, dünyada ve ahirette cezalandırılma korkusudur. Allah korkusu kötülöklere mâni olucu ve caydırıcı niteliktedir ve Allah korkusu ise bütün korkulardan üstündür. İçinde Allah korkusu olan bir insan, kati surette suç işleyemez ve kötülük yapamaz. Din eğitiminin amacı vicdanlara Allahkorkusunu yerleştirmektir ve tüm mesele aslında budur. Fakat Allah inancı olmayan birinin Allah’tan korkması mümkün değildir. Bunun için önce Allah’a inanmak şarttır. Ancak Allah’a inanan kişiler için korkutma metodu etkili olabilir ve onları kötülöklere alı koymada önemli bir rol oynar. Allah korkusunun yanı sıra ahirette azaba uğrama korkusu da bu hususta mühim bir etkindir.³⁰⁷

Korkutma, bazen maalesef uygulamada tolerans göstermek ve affedici olmaktan daha çok kullanılmakta ve bu durum da ifrata varmaktadır. Korkutma prensibinde aşırılığa kaçılırsa, insanlar karamsarlığa itilmektedir. Ölçülü ve yerinde kullanıldığı zaman olumlu sonuçlar verebilir. Ayette de belirtildiği üzere, ancak bilenler Allah’tan

³⁰⁶ Mustafa Kara, “Havf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, Cilt 16, s.528

³⁰⁷ Kırca, “Kur’an’a Göre Çocukların Talim ve Terbiyesinde Takip Edilecek Esaslar”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.46

hakkıyla korkabilir ve namaz kılanlar ile Allah'tan korkanlar bu korku ile uyarılabilir. Keza buna göre, inanan ve inandığı gibi yaşayan insanlar ikazlardan ders almaktadır. İnanmayanlar ve bu hal üzere yaşamayanlar uyarılardan etkilenmemektedirler. Dolayısıyla korku ve ümit arasında bir denge oluşması gerekir. İslam âlimleri bu konuyu korkuyla ümit arası şeklinde nitelendirmişlerdir. İnsanların ölçülü davranabilmesi için ümidin içinde biraz korku, korkunun içinde de biraz ümit olmalıdır. Bunlar insanın motivasyonunu artıran etkenlerdir. Sosyal yaşamda yöneticiler de sevgi ve korku unsurunu sıklıkla kullanmaktadırlar. Yine de sevgi, korkudan daha sık ve çok kullanılmaktadır. Rabbimiz de, Kur'an'da cennet ve cennet nimetlerinden bahsederken, cehennem ve içindekilerden de bahsetmektedir. Allah'ın rahmeti, sevgisi, aynı zamanda intikam ve gazabı gibi sıfatlar ile günah ve sevap kavramlarının bir araya getirilmesi ve bunların korku ve ümit ile olan ilişkisi ortadadır. Sevgi duygusu imanın temelini oluşturur. İnsanın başka kişi ya da fikirlere karşı duyduğu ilgi, zamanla sevgiye dönüşmektedir. Aynı şekilde, inkarın zeminini oluşturan nefret de, insanların başka kişi ya da fikirlere duyduğu antipati ile zaman içinde oluşmaktadır. Dolayısıyla eğitimin temel prensibi sevgidir. Fakat yine de birtakım kişiler sevgiden ziyade korkudan daha çok etkilenmektedirler. Bu tarz kişiler için korku prensibi gerektiğinde kullanılabilir. Keza edinilen tecrübeler bu durumu doğrulamaktadır.³⁰⁸

“Bu durumdan hareketle diyebiliriz ki dinî öğretiler; çocuğun gelişimine uygun gelişimi destekleyici yönde sunulmalıdır. Çünkü çocuk, Allah'ı; önce süper bir insan gibi, daha sonra sevimli bir hayalet gibi, daha sonra da görülemeyen yüce bir varlık olarak algılar. Onun için çocuğun gelişim özellikleri bilinmeli ve bu doğrultuda eğitim vermeye çalışılmalıdır. Zira çocuğun kafasındaki Allah tasavvuru yetişkinlerinkine uygun hale getirmeye çalışmak ne kadar yanlışsa, onu köreltmeye çalışmak da o kadar yanlış bir tutum olarak karşımıza çıkar. Onun için, çocuklara soyut kavramları anlayacakları yaşa gelinceye kadar, din ile ilgili inançlar, duygu boyutları ile sunulmalıdır. Diğer duygu ve düşüncelerin eğitiminde olduğu gibi, dinî duygu ve düşüncelerin eğitiminde de çocukları yetiştirenlerin yaklaşım ve tutumları oldukça önemlidir. Bu noktada diyebiliriz ki yetişkinler, her konuda çocuklara sevgi ve hoşgörülle yaklaşmalı, iyi model olmalı ve yaşayışlarıyla çocuklara örnek teşkil etmelidirler. Öncelikle çocukların duygularına hitap edilerek din öğretimi vermeli ve sevgi esas alınmalıdır. Çocukları baskı altına almak için, Allah'tan korkutma yönteminin

³⁰⁸ Kırcı, “Kur'an'a Göre Çocukların Talim ve Terbiyesinde Takip Edilecek Esaslar”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 43, 46-47

kullanılması, sağlıklı bireye ve sağlıklı topluma giden yolun önünü kapatmaktadır. Bu yöntemin, dinî ve ahlâkî gelişime engel olacağı da unutulmamalıdır.”³⁰⁹

Görüşlerinde İbn Miskeveyh'in izlerini hissettiren Gazali öğretmenlere eğitimlerini daha çok korkutmaya dayalı disiplin ağırlıklı, dayak ve cezaya ise çok az yer veren bir metodla yapmalarını tavsiye ederek, kendine özgü görüşünü ortaya koymuştur.³¹⁰

Tasavvufî manada havf, korku anlamına gelir. Allah korkusunu hatırdan çıkarmayarak dinde sebat etmektir. Bu kavramın karşıtı ümittir. Başka bir ifadeyle havf, günahlardan utanmak ve bundan dolayı hüzünlenmek anlamına gelmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ben, Allah'tan en çok korkanınızım. Allah, Hz. Davud'a, yırtıcı hayvandan korkar gibi Ben'den kork, diye vahyetmiştir". Başka bir hadiste ise şöyle buyrulur: "Allah'tan korkandan, herkes korkar, Allah'tan başka şeylerden korkan, her şeyden korkar". Sûfilere göre korku haşyet ve rahbet olarak iki çeşittir: Kişide rahbet olursa, korktuğu zaman şaşkınlıktan Allah'tan başkasına sığınmaya kalkışır. Fakat kişide haşyet olursa, korktuğu vakit ancak ve ancak Allah'a sığınır.³¹¹

Sûfilere göre korkan (haif, haşi'), düşmanından korktuğundan çok nefsinden korkan kişidir. Zira en büyük düşman nefistir. Ayrıca korkan, bütün mahlûkatın kendisinden emin olduğu kimsedir. Korkan, Allah'tan başkasından korkmaz, denilmiştir. Bunun manası şudur: O, Allah'tan nefsi için değil, sırf Allah'ın azameti için korkar. Nefs için korkmak, akıbet (cehennem) korkusudur. Korku erkek, ümit ise dişidir. Bu, şu demektir: Bu ikisinin birleşmesinden imanın hakikatleri doğar. (Beyne'l-havf ve'r-reca). Kul, Allah'tan başkasından da korkar fakat Allah Teâlâ'dan ümitli olursa, Hakk Teâlâ onu korktuğundan (cehennemden) emin kılar. Bu durumda “o kul ile Allah arasında bir korku perdesi (hicâbı) var,” demektir.³¹²

³⁰⁹ Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV, Sayı:1, 2004, s.220

³¹⁰ Mehmet Emin Ay, “İslam Eğitimeilerine Göre Disiplin”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, İslami Araştırmalar Vakfı Tartışmalı İlimler Dizisi: 18, s.239

³¹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 107

³¹² Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, s.161-2

Allah Teâlâ kendilerine cennetlerde sonsuz nimetler hazırladığı mü'minlerin sıfatlarını anlatırken şöyle buyurmuştur: “Onlar azabından korkarak ve rahmetini ümit ederek Rablerine dua (ve ibadet) ederler.”³¹³

Korku, geleceğe dair hissedilen endişedir. İnsan sevdiği bir şeyi ya da birini kaybetmekten korkabileceği gibi, karşılaşılabileceği olumsuz bir durumdan dolayı da korkar. Yani gelecekte olabilecek şeylerden korkar. Kulun dünyada ve ahirette azaba uğrama korkusu, Allah korkusudur. Allah Teâlâ kullarına kendisinden korkmalarını farz kılarak şöyle buyurmuştur: “Eğer mü'minseniz benden korkun.”³¹⁴ Diğer bir ayette şöyle buyurmuştur: “Ancak benden korkun.”³¹⁵ Allah müminlerin kendisinden korkmalarını överek şöyle buyurmuştur: “Onlar üstlerindeki Rablerinden korkarlar”³¹⁶

Sûfilere göre korku, kalbin ışığıdır; onunla içindeki hayrı ve şerri görür.³¹⁷ Gerçekten Allah'tan korkan kişi, sadece O'ndan korkup gönlünü O'na bağlayarak diğerlerinin korktuğu her şeyden emin olur. Allah korkusu yalnızca ağlamak ve gözyaşı dökmek anlamına gelmez. Allah'tan gerçekten korkan kişi haramları, yani azap görmekten korku duyduğu her şeyi terk eden kişidir. Kişi korktuğu şeyden kaçır. Allah'tan korkan ise yine O'na kaçır. Gerçek korku sahibi, Rabbinden yine Rabbine kaçır.³¹⁸

Allah'tan samimi olarak korkmak, açıkta ve gizlide tüm günahlardan kaçınmayı zorunlu kılar. İlahî korkudan ayrı kalan bir kalp harap olur. İlahî korku sayesinde insanlar doğru yoldan ayrılmazlar. İçinden korku duygusu silinen kişi doğru yoldan çıkmaya başlar. İlahî korku, ibadetin süsüdür. İlahî korkunun alâmeti, kısa emeldir. İlahî korku halini harekete geçiren ve onun kalbe yerleşmesini sağlayan şey, gizli açık bütün hallerde murâkabeye (Yüce Allah'ın seni görüp gözettiği düşüncesine) devam etmektir.³¹⁹

Çocukların yüreğine Allah korkusu yerleştirilirken son derece dikkatli olunmalıdır. Çocuğa önce Allah sevgisi aşılanmalıdır. Rabbimizin bizi çok sevdiği,

³¹³ Secde, 32/16

³¹⁴ Al-i İmran, 3/175

³¹⁵ Nahl, 16/51

³¹⁶ Nahl, 16/50

³¹⁷ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.173

³¹⁸ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.174

³¹⁹ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.175

sürekli bir şekilde vurgulanmalıdır. Çocuklar, kendisini seveni severler. Dolayısıyla Allah sevgisi de kalbinde vuku bulduğu zaman çocuğa, Allah'ın sevgisini kaybetme korkusundan bahsedilmelidir. Çocuklar asla ateşle, cehennem ile korkutulup tehdit edilmemelidir. Çocukların kalbine yerleştirilecek olan Havf'ın temelinde, Rabbimizin sevgisini kaybetme korkusu olmalıdır. Bu korku, çocuğun dinî konulardaki motivasyonunu artırır, salt korku gibi ahlâk gelişimine zarar verici değildir. Çocuğun kalbine yerleştirilecek bu türden bir korku, ilerde Rabbimizin rızâsını ve muhabbetini kaybetmek istemeyen, O'ndan lâıykıyla korkan ve günahlardan sakınıp, O'nun rızâsını herşeyin üstünde tutan bireyler olmalarını sağlayacaktır.

3.2.1.5. Ümit (Recâ)

Recâ, “ümit, emel, beklenti, istek” gibi manalara gelir. Tasavvufi olarak bu kavram, kulun Rabbine cemal gözüyle bakması, Rabbinin lütuf ve ihsanına kendisini yakın bulması ve bu yolculuğun neticesinin güzel olacağını düşünerek mutlu olmasıdır. Allah'tan rahmetini ummak, Kur'an'da recâ kelimesiyle ve türevleriyle belirtilmiştir.³²⁰ Kur'an'da, bu dünyada hazırlığını Allah'a kavuşmayı umarak yapanlar övülmüştür. Kötü davranışlarda ısrar edip Allah'a kavuşmayı beklemeyenler kötülenmiştir.³²¹ Recâ hadislerde de Kur'an'daki anlamıyla kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in, “Allahım! Rahmetini ümit ediyorum” diye dua ettiği,³²² can çekişen biri hakkında, “Allah ona umduğunu verir, korktuğundan emin kılar”³²³ dediği rivayet edilmektedir.³²⁴

Çocuklarda dinî duyguların oluşumunda “ümit” duygusunun çok önemli bir yeri vardır. Şöyle ki, insan özellikle zor zamanlarda kendinden kuvvetli bulunduğu kutsal bir varlığa sığınmaya muhtaç hisseder. Kişi kendisinden üstün bulunduğu, varlığını benliğine sindirdiği ve inandığı Yüce Allah'a karşı, ümit ve saygı hissiyle dolar ve onunla iletişim halinde olmayı arzu eder.³²⁵

³²⁰ Bakara, 2/218; İsrâ, 17/57

³²¹ Kehf, 18/110; Ankebut, 29/5

³²² Ebu Davud, Edeb, 101

³²³ İbn Mace, Zühd, 31

³²⁴ Süleyman Uludağ, “Reca”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2007, Cilt 34, s.502

³²⁵ Türk, “Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, s.448

İnsanlar sıkıntılı durumlarından kurtulmak için bir çıkış kapısı ararlar. Bulamadıklarında ise ruhsal dengelerini yitirme tehlikesi baş gösterir. Ümitsizlik ve çaresizlik hisleri genel olarak mânevî çöküntülere ve depresyon gibi rahatsızlıklara kapı aralar. Böyle hisseden kişiler bu tarz hastalıklara yatkın hale gelirler. Halbuki Allah inancı çaresizlik, ümitsizlik, sıkıntı, korku ve endişe durumlarında insanın destek bulacağı kudretli bir güçtür. Yine ayrıca sevinç ve mutluluk anlarında da insanı şükran ve sevgi hislerine boğan ilahî bir güçtür. Allah inancı sayesinde insan dengesiz duygusal iniş çıkışlardan kurtularak menevi anlamda huzur ve dengeye kavuşur.³²⁶

Çocukların karamsarlık ve ümitsizlik gibi hislerden sıyrılıp güzel hislere yönelik bir mizaca sahip olmasında, kendisine destek olabilecek üstün ve güçlü bir varlığa inanması, çok önemli bir rol oynamaktadır. Çocukların içlerinde biriken öfke, düşmanlık gibi kötü hislerle baş edebilmeleri için, her şeyin karşılığını âdil bir şekilde veren Allah inancına sahip olmaları gerekmektedir. Karşılaştıkları zorluklardan ve sorunlardan Allahu Teâla'nın yardımını ve desteği ile kurtulabilecekleri inancının oluşması ve kuvvetlenmesi, olumsuz hislerinden dolayı oluşan maddi manevi etkileri ve sıkıntıları azaltır.³²⁷

Tasavvufî manada ise recâ, ümit etmek, ummak anlamına gelir. Recâ, Hakk Teâlâ'dan ümit kesmemektir. Rabbimiz "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz"³²⁸ buyurmuştur. Buna göre Hakk'tan ümidini kesmek günahdır. İnsan bu duygu ile beraber, başına gelecek hoş bir şeyi bekleyerek ferahlık ve mutluluk hisseder. Reca duygusu, Allah'ın lütfuna erişme düşüncesi ile birlikte doğar. Aksi yöndeki düşünce ile de kişide havf duygusu hâsıl olur. İnsanlar bu iki duyguyu dengede tutmalıdırlar. Temenni etmek ile recâ aynı şey değillerdir. İkisi arasında fark vardır. İnsan temenni sahibi olunca boş bir şekilde oyalanır. Recâda ise çabalamak ve çalışmak vardır. O yüzden temenni etmek yetmez. "Şeytan, insanı ümniyye yani temennilerle oyalır"³²⁹ ayeti de bu hususu doğrular niteliktedir. Recâ, ibadet ve taatta güzellikle ortaya çıkar. Kimilerine göre

³²⁶ Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, s.453

³²⁷ Türk, *a.g.e.*, s.455

³²⁸ Zümer, 39/53

³²⁹ Hacc,22/2

Rabbinden dünyalık istemek olarak yorumlanmış, kimilerine göre de Allah'ın cemâlini müşahede etmeyi arzulamak olarak yorumlanmıştır.³³⁰

Enes b. Malik'in (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ kıyamet günü şöyle buyurur: 'Kalbinde bir arpa ağırlığınca iman bulunan kimseyi cehennemden çıkarın.' Sonra tekrar şöyle buyurur: 'Kalbinde bir zerre ağırlığınca iman bulunan kimseyi cehennemden çıkarın.'"³³¹

Korku, ileride olacak bir şey için olurken, ümit de ileride olması beklenen bir şey için olur. Recâ, yani ümit, gönlün ileride olacak ya da olmasını arzu ettiği hoş ve güzel bir şeye bağlanmasıdır. Recâ, yani İlahi rahmeti ümitle birlikte gönüller mutluluk duyar ve ahiret nimetlerine bağlanır ve yönelir. Temenni ve ümit aynı şey değildir. Ümit sahibi insan ulaşmak istediği şey için gayret ve çaba gösterir. Boş temenni sahibi kişi ise tembel davranarak, ulaşmak istediği şey için gayret sarfetmez. Bu yüzden recâ övülmüştür ve boş temenni ise hoş görülmemiştir. Recâ Allahu Teâla'nın celâline, yani azamet ve gazabına cemâl gözüyle bakmaktır. Recâ kullarını seven ve çokça cömert olan Rabbimize güvenmektir. Ahirette kavuşmayı umduğu İlahi ikramları düşünüp gönlün mutluluk duymasıdır. Kulun, Allahu Teâla'nın ihsan ve lütuflarına bakıp gönlünü O'na yakınlaştırmasıdır. Recâ Allah Teâlâ'nın engin rahmetine sığınmaktır.³³²

Sûfiler korku ve ümiti bir kuşun iki kanadına benzetmişlerdir. Kuşun kanatları dengede olursa, uçuşu da güzel olur. Birisi eksik olursa uçması güzel olmaz. İki kanadı da olmazsa, bu kuşun ölmek üzere olduğu anlamına gelir. Kendisini sürekli ümide yönelten kimse amelde ibadetlerde tembelleşir. Devamlı olarak korkan kişi de İlâhî rahmetten ümidini kesmeye başlar. En doğrusu ve güzeli, bazen ümit bazen de korku hissi içerisinde olmaktır.³³³

"Bir Mecusi (ateşe tapan biri) Hz. İbrahim'den (a.s) kendisini misafir etmesini istedi. Hz. İbrahim, 'Eğer Müslüman olursan seni misafir ederim' dedi. Mecusi, 'Ben Müslüman olduktan sonra senin bana yapacağın iyiliğin ne kıymeti var ki?' deyip gitti. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hz. İbrahim'e: 'Ey İbrahim, ona niçin yiyecek vermedin ve vereceğin şey için dinini değiştirmesini şart koştun? O bizi inkâr ettiği halde yetmiş

³³⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.216

³³¹ Buhari, *Tevhid*, 19; Müslim, *İman*, 33

³³² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.179

³³³ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.180

senedir kendisine rızık veririz. Sen de bir gecelik onu misafir etseydin ne olurdu?’ diye vahyederek kendisini uyardı. O zaman Hz. İbrahim (a.s) hemen Mecusi’nin peşinden koştu, onu geri çevirdi ve misafir etti. Mecusi, ‘Bunu yapmana sebep ne oldu?’ diye sordu; Hz. İbrahim (a.s) durumu anlattı. Mecusi şaşırarak, ‘Gerçekten Allah benim için sana böyle mi muamele etti?’ dedi ve, ‘Bana İslâm’ı (sana gelen hak dini) arzet’ deyip Müslüman oldu.”³³⁴

Çocukları dini anlamda motive edecek olan ümit duygusu, Allah’la irtibatlarını kuvvetlendirecektir. Allah’ın rızasını, muhabbetini ve nimetlerini ümit etmek, onları tasavvufi anlamda Rablerine yakınlaştıracaktır. Ümit, insanın yaşam mücadelesindeki en büyük motivasyonudur. Çocuklar için, bu duyguyu kulluk mücadelesinde de bir motivasyon kaynağı haline getirmek gerekir. Ümit duygusunun temelinde Rabbimize karşı hissedilen sevgi vardır. Rabbinden ümit kesmeyen aciz kullar ve ebeveynlerin, çocukların ruhuna bu sevgi ve ümidi en güzel şekilde aktarması gerekir.

3.2.1.6.Dua

Dua, “çağırarak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek” anlamında fiildir. Aynı zamanda “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” manasında isimdir. Dua insan ile kul arasındaki iletişim ve diyalogdur. Duada amaç insanın halini Rabbine arz etmesi ve O’na niyazda bulunmasıdır. Allah Teâlâ ilk önce insanı kendi varlığından haberdar etmiştir. Daha sonra da insan, varlığına inandığı Allah’a karşı ümit ve saygı hisleriyle dolarak, kendinden üstünolan bu varlıkla irtibat kurmayı arzulamıştır. Dua ile insan mükemmel olana ulaşmayı amaçlar. Diğer yandan da bu iletişim sayesinde kendi eksiklerini ve ihtiyaçlarını gidermiş olur. Geçmişten bu yana insanoğlu hiçbir zaman duadan ayrı kalmamıştır. Çünkü dua âciz, sınırlı ve fani bir varlığın baki ve sonsuz kudret sahibi ile bir araya geldiği platformdur. Dua, Yüce Yaratıcı ile kulları arasındaki özel bir bağıdır.³³⁵

İnsan eğitimi, herhangi bir canlının terbiyesine benzememektedir. Çünkü insan yavrusunun bir kelime söyleyip bir adım atabilmesi için bile bir yıla yakın süre geçmesi gerekmektedir. Öte yandan kişi, kendisine öğretilmeye uğraşılan birçok şeye tepkiyle

³³⁴ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.181

³³⁵ Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Dyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, Cilt 9, s.529

karşılık verir. Bu yönden bakıldığında onun eğitimi güçleşmekte, hatta anne baba aciz kalmakta ve devreye duayı sokarak ilahî yardımı istemek durumunda kalmaktadır. İşte, Batının eğitim prensip ve sisteminde olmayan, fakat İslâmî ve Rabbanî eğitimde doğumdan önce ve sonra varlığını sürdüren en mühim prensip duadır.³³⁶

İlk peygamberlerden itibaren birçok peygamberlerde bu metot görülmektedir. Mesela Hz Havva gebe kalınca, beraberce Allah'a hayırlı ve sağlıklı bir çocuk vermesi için dua etmişlerdir. "Nihayet gebeliği ağırlaşınca, her ikisi Rableri olan Allah'a şöyle dua ettiler: Eğer bize bedenen ve manen sağlıklı bir çocuk verirsen, yernin ederiz ki, sana şükredenlerden olacağız"³³⁷Burada salih bir çocuk istemeleri, onların böyle bir sıfatta çocuk yetiştirmekten âciz olduklarını hissetmelerindedir. Aslında Hz. Âdem'in ailesinin dışında çocuğu doğrudan etkileyebilecek insanlar bulunmamasına rağmen, böyle bir duada bulunmaları dikkat çekicidir. Öyle ise bir anne hamile kaldığında, ebeveynin çocuklarının salih olmaları için dua etmeleri gerekmektedir. Salih evladın manası, hayırlı, güzel amel üzere bir nesil anlamı taşıyabileceği gibi, sağlık açısından tam ve eksiksiz anlamına da gelebilir.³³⁸ Bu duygunun bir başka çeşidi Hz. Zekeriyya'da görülmektedir. Hz. Zekeriyya, kendisinden sonra yerini alacakların yeterliliğinden endişe ederek bir evlat istemektedir. "Doğrusu ben arkamdan işbaşına geçecek yakınlarımdan endişe ediyorum. Karım da kısırdır. Tarafından bana bir oğul ver"³³⁹. Görüldüğü gibi insan daima gelecek neslin yetişmesinden endişe duymaktadır. Bu endişe de onu dua etmeye ve İlahî yardımın müdahalesini istemeye yöneltmektedir. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in duasıda bu endişeyi göstermektedir:"Ey Rabbimiz! Bizi sana teslim olan kuleyle ve bizim neslimizden sana teslim olan bir ümmet meydana getir", "Ey Rabbimiz! Soyumuzdan gelen müslümanların içinden, onlara ayetleri okuyan, kitabı ve hikmeti öğreten ve onları günahlardan temizleyen bir peygamber gönder."³⁴⁰

Bu ayetler, peygamberlerin bile insan olarak bir noktadan sonra kendisini yeterli hissetmediğini, çocuğu terbiye etmeye ne kadar büyük bir ehemmiyet verildiğini ve bu zorlu görevi başarmakta Allah'a duanın büyüklüğünü göstermektedir. Güçlü bir neslin

³³⁶ Betül Tunç, "Kur'an-ı Kerim'de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 211 (1998 M.Ü. Yüksek Lisans Tezi)

³³⁷ A'raf, 7/189

³³⁸ Tunç, *a.g.e.*, s.212

³³⁹ Meryem, 19/5; Al-i İmran, 3/38

³⁴⁰ Bakara, 2/128-9

sahip olduğu kültür ve değerleri bir sonraki nesle aktarması, hem Kur'an'ın hem de tüm eğitim sistemlerinin hedefidir. Bu sebeple anne babalar, böyle bir nesle sahip olmak için Allah'ın yardımını talep etmelidir.³⁴¹

Dinî eğitimin ve uygulamaların esasları çoğunlukla çocukluk döneminde oluşturulmaktadır. Dua eğitimine çocukluktan itibaren çocuğa kazandırılmalı, bu şuur kazandırılmalıdır. Bu şekilde insan dua etme ihtiyacını sağlıklı bir şekilde kazanmış olur. Dua eğitimi ideal bir din eğitimi temelini teşkil etmektedir. Dinî duygunun geliştirilmesinde ve uyanmasında çok önemli bir rolü olan dua, aynı zamanda Allah'la kurulan gerçek bir diyalogun başlangıcıdır. Duanın önemi ve kişi üzerindeki etkileri yadsınamaz. Bu yüzden kişinin çocuklukta dua eğitimi alması, sağlıklı temeller oluşturmak bakımından oldukça mühimdir. Dua sayesinde çocuk, küçüklükten bu yana kademe kademe Allah ile arasında kimse olmaksızın diyalog kurar. Bu durum, onun Allah'ın varlığını duyumsamasını ve O'na yakınlaşmasını sağlar. Dua, insanın ruhen yücelmesine, beden ve zihin olarak kuvvetlenmesine, korku ve zorlukları aşmasına, daha azimli olmasına ve kendini ifade edebilmesine olanak sağlar. Bu nedenle insanın tam manasıyla fonksiyonel olabilmesi için, çocuklukta dua eğitimine yer verilmeli, bu eğitim sistematik ve şuurlu bir şekilde tatbik edilmelidir.³⁴²

Duanın, küçüklükte dini duygunun ve ahlaki kişiliğin gelişmesi açısından önemli bir rolü vardır. Duanın ritüele dönüşmesi için çocukların yaşayarak duanın anlamını idrak edebilmelerini sağlamak ve bu eğitime küçük yaşlardan itibaren başlamak gerekir. Çocuklar ilk başta sadece ihtiyaç duyduğu şeyleri karşılamak için dua eder. Ancak ilerleyen yaşlarda dua, daha samimî ve içtenlikle yapılan bir ibadet haline gelir. Allah ile kulu arasında hakiki bir diyalog haline gelir. Kısacası dua, çocuğun din ve duygu eğitiminde vazgeçilmez bir unsurdur.

Çocukların küçük yaşlardan başlayarak yetişkinlerle birlikte dua etmekten hoşlanırlar. Bu sebepten dolayı çocukların dua eğitimine erken yaşlarda başlanmalıdır. Çocuklarla birlikte, onların dil gelişimlerine paralel olacak şekilde Kelime-i Tevhîd, Kelime-i Şehâdet ve Allah lafzı tekrarlanabilir. Yine çocukların bebeklikten başlayarak “Maşallah”, “Allah korusun” gibi günlük dua kalıplarına aşina olması, dinî kavramlarla

³⁴¹ Tunç, ,“Kur'an-ı Kerim'de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.212-3

³⁴² Türk, “Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, s. 447, 453

erkenden tanışmalarına neden olur. Keza ufak çocuklara telkin edilecek ilk lafzın “Lâ İlâhe İllallah” olması gerektiği yönünde rivayetler vardır. Çocukların, kendilerine yavaş yavaş öğretilen bu küçük duaların, şükür cümlelerinin, ilâhilerin sayesinde, dinî duyguları beslenip gelişir, zihinlerinde Allah inancı ve dine dair pek çok kavram belirmeye başlar. Çocuklar bu konularda etraflarına sorular sorabilir ve ikna edici yanıtlar almak isterler. Tüm bu nedenlerden ötürü, dini terbiyeye başlamak için çocukların bu tertemiz zihin ve kalplerinin her şeyi almaya müsait olduğu zaman dilimleri tercih edilmeli ve bu durum bir fırsat olarak değerlendirilmelidir.³⁴³

Dua uygulaması, çocuğun duygularının eğitilmesine, mizacının olgunlaşmasına, kendini gerçekleştirmesine, üstün bir kudrete sığınarak birçok sıkıntının üstesinden gelebileceğini öğrenmesine ve din duygusunu bizzat hayata geçirerek yaşamasına imkân sağlar. Çocuklar Allah’la iletişim kurmak isterler, dua etmekten hoşlanırlar. Dua yoluyla çocukta dine, Allah’a karşı bir ilgi oluşur. Böylece çocuk, her türlü dinî telkine de hazır hale gelir ve din eğitimi için zemin oluşturulmuş olur. Dua eğitimi ilkökul çağında gereklilik arzeden bir uygulamadır. Bu yaşlarda çocuklar gelişim özelliklerine uygun bir biçimde dua bilincine erişmiş olmalıdırlar. Dua, zaman içinde gelişen, ailenin çocuğa örnek olması ve doğru tutumlarıyla şekillenecek olan bir anlayıştır. Dua eğitiminin amacı, çocuğun belli başlı dua metinleri ya da spontan olarak gelişen cümleler vasıtasıyla Allah’a yönelmesini ve yaklaşmasını sağlamaktır. Çocuğun Allah’a sevgi ile yaklaşması çok mühimdir. Bunun için de çocuğa sevginin hakim olduğu bir dini yaşantı sunulmalıdır. Netice itibariyle dua taliminde çocuğa sevgi, sabır, merhamet, hoşgörü ve anlayışla yaklaşılması son derece önem arz etmektedir.³⁴⁴

Duanın çocuğun din eğitimindeki yerine değindikten sonra şimdi de tasavvufi anlamda “dua” kavramını ele alacağız.

Duanın niyaz, yalvarma, isteme gibi anlamları vardır. Dua ile ihtiyaç sahiplerinin Rabbine sığınır, ihtiyacını giderir, sıkıntıda olanlar rahatlar. Dil ile olan değil de, hal ile olan duanın kabul olması daha olasıdır diye söylenmiştir. Bu düşünceye göre, rızâ ve sükût en üstün duadır. Bu gruptaki sûfiler, Allah'ın takdir ettiğine rıza gösterip sükût etmenin daha evlâ olduğu görüşündedirler. Bazı tasavvuf büyükleri ise "Dua, ibadetin özüdür" hadisinden hareketle ibadetlerin bizzat dua yerine geçtiğini söylemişlerdir. O yüzden fiili olarak yani dil ile dua etmek de gerekir. Dua için, Hakk'ın

³⁴³ Türk, “Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi”, s.456, 461

³⁴⁴ Türk, *a.g.e.*, s.466

hakkıdır şeklinde de tanım yaparlar. Çünkü dua, kul olarak acziyetin bir ifadesidir. Sonuç olarak, halk duasını dille yapar, arifler ise gönülle yapar.³⁴⁵

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:“Rabbimize yalvararak gizlice dua edin.”³⁴⁶

“Rabbimiz buyurdu ki: Bana dua edin, duanıza karşılık vereyim.”³⁴⁷

Enes b. Malik’in (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Dua, ibadetin özüdür.”³⁴⁸

Dua, ihtiyacın anahtarıdır. Dua, sıkıntıda olanların rahatlama mahallidir. Darda kalanların sığınağıdır. İhtiyaç sahiplerinin nefes alma alanıdır. Allah Teâlâ, duayı terkeden bir grubu kötüleyerek şöyle buyurmuştur: “Onlar ellerini kapalı tutuyorlar.”³⁴⁹

Sûfilere göre, kabul edilmeye en yakın dua, hal ile yapılan duadır. Hal ile dua, kulun darda kalıp duadan başka bir çıkar yolunun bulunmamasıdır.³⁵⁰

Dua bir ibadettir. İbadeti yerine getirmek, terk etmekten daha evladır. Sonra, dua edilmesi Allah Teâlâ’nın hakkıdır. O kula bir karşılık vermese, kul istediği şeyi elde edemese bile, yaptığı dua ile Rabbinin hakkını yerine getirmiş olur; çünkü dua, kulluk ihtiyacını göstermektedir.³⁵¹

Duanın faydası, Allah Teâlâ’nın huzurunda fakirliğini (O’na muhtaç olduğunu) ortaya koymaktır; yoksa Allah Teâlâ istediğini yapar. Duanın en hayırlısı, (Mevlâ’ya karşı kusurlarına) hüznülenip coşarak yapılan duadır. Dua, Allah ile kul arasında bir haberleşme ve dertleşmedir; bu devam ettiği sürece işin sonu güzeldir. İşin başında olan müridlerin dili sürekli dua edip durur. Hakikate ulaşmış âriflerin dili ise (Hakkın tecellileri karşısında hayranlıktan tutulmuş, O’ndan başka) bir şey isteyemez

³⁴⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.66

³⁴⁶ A’raf, 7/55

³⁴⁷ Mü’min, 40/60

³⁴⁸ Tirmizi, Dua, 1; İbn Mace, Dua, 1

³⁴⁹ Tevbe, 9/67

³⁵⁰ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnaç ve Ahlakı*, s.293-4

³⁵¹ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.294

olmuştur.Bu sebepten halkın duası dili iledir. Zâhidlerin duası fiilleri iledir. Âriflerin duası halleri iledir.³⁵²

Dua etmesi için kula (sürekli) izin verilmesi, ona bir ihsanda bulunulmasından daha hayırlıdır. Çünkü Allah Teâlâ bir kula kusurlarını dile getirme ve O'ndan affını dileme fırsatını tanırsa, ona muhakkak mağfîret kapısını da açar. Dua, ilahî huzurda bulunmayı gerektirir. Kula verilen ihsanlar ise, onu bu huzurdan uzaklaştırır. Allah'ın kapısında beklemek, aldığı sevap ile yetinip oradan uzaklaşmaktan daha hayırlı ve faziletlidir. Dua, hayâ duygusu ile niyaz etmektir. Dua Allah Teâlâ ile yüz yüze gelmek, kendinle yüzleşmektir. Dua ettikten sonra Allah Teâlâ nasıl hükmederse, ona razı olmak duanın şartı ve edebidir.³⁵³

Dua, Allah ile kurulan en özel iletişim şeklidir. Dua, insan için ihtiyaçtır. Yüce Yararıcıya halini arz etme, konuşma ve yakarmadır. Dua kulun kapıyı çalmasıdır. Rabbimizle kurduğumuz çözülmesini istemediğimiz bağıdır. Çocuklara dua eğitimi vermek bu açıdan çok önemlidir. Dua eğitimi, tasavvufi anlamda çocuğun ahlak gelişimini destekleyecek, çocuğa kul olmanın lezzetini tattıracaaktır. Aciz kaldığı durumlarda yalnız olmadığını, Rabbinin her an yanında olduğunu hissedecektir.

3.2.1.7.Murâkabe

Tasavvufî terim olarak kulun, devamlı surette Allah Teâlâ'nın gözetimi altında bulunduğunu idrak etmesi ve bu şuurla yaşaması anlamına gelir.³⁵⁴ Murâkabe; kontrol, dikkatini belli bir noktaya toplama, gözetleme, Allah'ı gönülle ve gönülden düşünme gibi anlamları barındırır.³⁵⁵

Ebu Tâlib el-Mekkî'ye göre murâkabe yedi makama ayrılmaktadır.³⁵⁶ Birinci makamda kişi dünyadayken işlediği amellerle kıyamette karşılaşacağını idrak eder ve boş hayallerden sıyrılmaya çalışır. Dünyada iken içinde bulunduğu zamanın gerektirdiği

³⁵² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.299

³⁵³ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.299-300

³⁵⁴ Süleyman Uludağ, "Murakabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, Cilt 31, s.204

³⁵⁵ Soysaldı, "Ebu Talib el-Mekki (ö.386/996)'nin Kutu'l-Kulub Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufi Kavramlar", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, s.298

³⁵⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, cilt 1, s.430

amellerin ölçüsünde sevaba ve mükâfata nail olacaktır. İnsan mes'ul olduğu kimseler için ayrıca sorguya çekileceği gibi, asıl kendisinden sorumlu olduğu için bizzat kendi yaptıklarından ötürü hesaba çekilecektir. İkinci makamda kişi, cennette nimetlere erişmek, kabirde rahat ve geniş kavuşmak için salih amellerin gerektiğini bilir. Yine çirkin ve kötü amellerin de ahirette azaba neden olduğunun idrakindedir. Bu sebepten dolayı yaşamını buna göre tanzim eder. İnsanın imtihanı şu şekilde olur: Rabbimiz dünyadayken insanlara hayır ve şer olan amelleri sunmuş ve kulunu da dilediği ameli seçmeye yetkin bir şekilde yaratmıştır. Kul dilediği ameli seçer ve bu onun imtihanıdır. Üçüncü makamda, kişide korku hâsıl olur. Öyle ki, kıyametin dehşetinden korkar, işlediği amellerin yetersiz kalacağını idrak ederek güzel amellere çok daha fazla yönelir. Güzel amellerin hepsi, kulların kurtuluşu olan Rabbimizin rahmetinden kaynaklanmaktadır, hatta güzel amellerin karşılığını kul, dünyada iken almaya başlar. Dördüncü makamda kişi, alıp verdiği tüm nefeslerden, tutum ve hareketlerinden dolayı sorguya çekileceğini idrak ettiği için yaşamının bütün anlarını değerlendirmeye gayret sarf eder. Kul, kulluk görevini ifa ettikten sonra, geriye dönüp bakarak yapıp ettiklerine güvenmemesi icap eder. Tüm bu yaptıklarının Allah'ın bir lütfu ve keremi olduğunu idrak etmesi, Allah'a tevekkül etmesi gerekir. Kulluk bunu gerektirir. Beşinci makamda kişi, hayattayken edemediği güzel ameller ve boş geçirdiği zamanlardan ötürü pişmanlık hissedeceğini farkeder. Bundan dolayı da azami olarak güzel amel işlemeye gayret eder. Ameller hususunda birtakım mubah ve ruhsatlara tevessül etmez. Ameller adil bir şekilde ölçülüp tartılacaktır. Rabbimiz, düşmanlarına adaletiyle davranacağına ve dostlarına da ihsan edeceğine dair hüküm vermiştir. Altıncı makamda, kişi boş işlerden, oyun ve eğlenceden uzak durur. Çünkü tüm hayırların iman, salih amel ve yakînden meydana geldiğini bilir. Heva sahibi kişi Hakk Teâla'ya karşı kör olur. Şehvet sahibi kişi ise nasihate karşı sağır olur. Kişi Rabbini severse O'ndan gayrısının emirlerine kulak asmaz. Yedinci makamda, kişi sürekli bir biçimde kendisini kontrol eder. Düşüncelerini toplarlar. Her an Rabb'inin huzurunda olmaya gayret eder. Bu makamda kul bilir ki geçen zaman bir daha geri gelmez. Kul, içinde bulunduğu zaman dilimine uygun düşen, kendisini Rabb'ine yaklaştıracak ameller seçmeli ve ayırt etmelidir. El-Mekki'ye göre, kul işlediği her işin karşılığını görecektir, boş geçen vakitlerin pişmanlık ve üzüntüsünü duyacaktır. Kul, sürekli bir biçimde Allah'ın gözetimi altında olduğunun bilincinde olmalıdır.³⁵⁷

³⁵⁷ Soysaldı, "Ebu Talib el-Mekki (ö.386/996)'nin Kutu'l-Kulub Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufî Kavramlar", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, s.299-300

Murakabe bilincine göre, Allah Teala, her zaman, her yerde ve her daim hâzır ve nâzır bir şekilde bizleri görüp işitmektedir. Murakabe, tasavvuf geleneğinde gece yarısı dizüstü oturulup, hiç kıılmadan, gözlerini kapatarak gerçekleştirilir. Derviş, yalnızca Allah'ı düşünür, böylece kendisine manen türlü feyzler verilir. Bu hal, on beş dakikadan üç saate kadar sürer. Başka bir tanıma göre murakabe, Rabbimizi görüyormuş gibi ibadet etmektir. Sıradan insanlar, Rabbimizden korkarak kendini murakabe haline tevdi eder. Arifler ise Rabbimizden ümit ederek murakabe ederler. Yine ariflerin murakabesi, açıkta ve gizlide Hakk için ihlaslı olmaktır. Bazı sufilere göre en faziletli ibadet her zaman Allah'a murâkabeye devam etmektir. Murâkabe, Allah'ın seçtiğini seçmek, O'nun yücelttiğini yüceltip, küçülttüğünü de küçültmektir.³⁵⁸

Allah Teâlâ buyurmuştur ki: “Allah herşeyi kontrol edip gözetlemektedir.”³⁵⁹

Murâkabe, kulun yüce Rabbinin her an kendisinin halini bildiğini ve gördüğünü bilmesidir. Bu bilgi ve şuurun devam etmesi, Rabbini murâkabe etmektir. İşte bu ilim ve irfan, bütün hayırların aslıdır.

Kul, muhasebe halini bitirmeden (o makamı geçmeden) murâkabe haline ulaşması neredeyse imkansızdır. Kul, nefsinin geçmiş halini iyice muhasebe edip içinde bulunduğu vakitte halini ıslah ettiğinde, hak yola sınımsız sarıldığında, kendisi ile Rabbi arasındaki kalbi edebini güzel yaptığında, nefeslerini Allah Teâlâ ile beraber olduğunu bilerek gafletten koruduğunda, bütün hallerinde Allah Teâlâ'nın rızasını gözettiğinde kesin olarak bilir ki; Yüce Allah her an kendisini kontrol etmektedir, kalbine çok yakındır, her halini bilmektedir, bütün işlerini bilmektedir, sözlerini işitmektedir. Kim bunlardan gafil olursa o, vuslat yolunun başından uzakta bulunmaktadır. Artık o kimsenin gerçek manada ilahî yakınlığa ulaşması mümkün olmaz.³⁶⁰

“Bir şeyhin pek çok talebesi vardı. İçlerinden birine diğerlerinden daha fazla ilgi gösteriyor, itibar ediyordu. Bu durum kendisine söylendiğinde, ‘Size bunun sebebini açıklayacağım’ dedi. Bir gün hepsinin eline birer tane tavuk vererek, ‘Bunu hiç kimsenin görmediği bir yerde kesip bana getirin’ dedi. Aynı şekilde o talebeye de bir tavuk verdi. Hepsi verilen tavuğu kesmek için gittiler. Biraz sonra her biri verilen tavuğu kesmiş olarak geri döndü. O talebe ise canlı tavukla geldi. Şeyhi ona, ‘Sen niçin

³⁵⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.186

³⁵⁹ Ahzab, 33/52

³⁶⁰ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.228

kesmedin?’ diye sorunca talebe, ‘Efendim, siz bana bu tavuğu hiç kimsenin görmediği bir yerde kesmemi emrettiniz. Ben O’nun bulunmadığı bir yer bulamadım (Allah’ı her yerde hâzır ve nâzır gördüm)’ dedi. O zaman şeyh, ‘İşte bunun için ben ona özel muamele ediyorum’ dedi.”³⁶¹

Sûfilere göre, kişi Hakk Teâlâ’nın kalbine baktığını düşünerek gönlüne düşen düşünceleri denetlerse, Allah o kişiyi uzuvlarıyla günaha girmekten alıkoyar. Murâkabenin alameti şunlardır: Allah Teâlâ’nın tercih ettiğini tercih etmek, O’nun büyüttüğü şeyleri (gözünde ve gönlünde) büyütmek, O’nun küçülttüğü şeyleri de küçük görmek. Recâ (Allah’ın rahmetinden ümitlenmek) insanı taatlere sevkeder. Allah’tan korkmak insanı günahlardan uzaklaştırır. Murâkabe ise, insanı hakikat yollarına götürür. En faziletli ibadetin, tüm zamanlarda devamlı olarak Allah’ı murâkabe etmek, yani hep Yüce Allah’a yönelmek olduğu söylenmiştir.³⁶²

İnsan yaratılış gayesine uygun olarak yaşamalı, Bezm-i Elest’te Rabbine verdiği ahde sadık kalmalı ve kendisini Yaratan Yüce Allah’ı bir an olsun kalbinden ve hatırından çıkarmamalıdır. İnsan fitrî olarak nisyandadır. Bu nisyanı bertaraf edebilmek için Rabbini ve O’na kul olduğunu aklından çıkarmamalı ve bu maksatla da zikri hayatının merkezine almalıdır. Zikir, bu anlamda kul için bir ihtiyaçtır. Tekrar edilen şey insanın idrakinde ve iz’ânında kuvvetli bir yer edinir. Rabbimiz bizim suretimize değil, gönlümüze bakar. Kalp, İlâhî nazarın tecelligâhıdır. Bu bakımdan kalbi gafletten muhafaza edip, onu zikir ile meşgul etmek gerekir. Kulluk anlamındaki önemine binaen zikir kelimesi Yüce Kitabımızda iki yüz elliden fazla yerde geçmektedir. Zikrin, kalpte kazandığı derinliği ölçüsünde Cenâb-ı Hakk’a hakiki manada kul olabilmek ve bu suretle marifetullahı ulaşmak mümkün olacaktır. Marifetullah, Rabbimizin hakikatine kalben vasıl olmaktır ve ilmin en faziletlisi budur. İnsana asıl lazım olan bilgi de budur.³⁶³

Bir hadis-i şerifte şöyle buyurulmuştur: “Allah’ı unutarak lüzumsuz konuşmalara dalmayın. Çünkü Allah’ı unutarak yapılan çok konuşmalar, kalbi

³⁶¹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.229

³⁶² Kuşeyri, *a.g.e.p.*, s.230

³⁶³ Topbaş, *İmandan İhsana Tasavvuf*, s.193

katılaştırır. Allah'tan en uzak olan kimse ise kalbi katı olandır.” Buna göre her daim murakabe bilincini elden bırakmamak gereklidir.³⁶⁴

Sevenler muhabbetlerinin ölçüsü oranında sevdiklerini yâd etmek isterler. Öte yandan bu anma eylemi de, sevilene duyulan sevgiyi fazlalaştırır. Bizler dünyada Rabbimizi çokça sever ve O’nu çokça yâd edersek, ahirette de O’na kavuşur ve türlü nimetlerine nail oluruz. Maddi ve nefisten gelen arzularla manevi ve ruhani arzular arasında tatmin olmak bakımından ayırım vardır. Nefsani arzular tatmin olunca azalırken, ruhani arzular tatmin oldukça çoğalıp artar. İmanın lezzetini tatmış olanlar bu yönde Rablerini andıkça, Hakk’a olan aşkları ve yâdları da artar, çoğalır. Böylelikle her daim ve halde yad ve zikir halinde olup, kainatın yaratılışındaki hikmetlere dalarak: “Ya Rabbi! Sen bunları boşu boşuna ve abes yaratmadın; Sen’i tesbih ederiz. Bizleri cehennem azabından koru!”³⁶⁵ diye tefekkür ve niyazda bulunurlar.³⁶⁶

Tasavvufî eğitimin başlangıcı olarak çocukların tüm hallerde Rabbimizin gözetimi altında oldukları konusunda eğitmek ve bilgilendirmek gereklidir. Allah her şeyi görüp gözetir. Her şeyin gizli ve açığını bilir. Hain gözleri, kalplerin gizlediklerini de bilir. Bu gerçekleri çocuğa öğretmek gerekir. Çocuğu ilahi murakabeyi araç edinerek terbiye etmek gerekir. Eğitimcinin gayesi, çocuğa bu şuuru kazandırmak olmalıdır.³⁶⁷

Terbiyecinin sorumluluğu, çocuğa, Allah’ın rızasına uymayan amelleri kabul etmeyeceğini anlatmaktır. Rabbimizin sadece kendisi için yapılan ibadet ve amelleri kabul edeceğini çocuğa anlatmalı, bu konuda onu bilinçlendirmelidir. Çocuğu, İlahî murâkabe altında bulunduğu hususunda eğitip düşünmesini sağlamaya gelince; çocuk kendisini o en büyük Yaratan’ına yaklaştıracak düşünceleri öğrenmeli, kendisine yarar verecek fikirleri benimsemeli, insanlara yararlı olacak görüşleri paylaşmalıdır. Aynı zamanda terbiyecisi, çocuğa nefis muhasebesi yaptırmalı, onu bu düzeye getirecek ölçüde yetiştirmeli, öyle ki, çocuk hatırına gelen kötülüklerden, dağınık düşüncelerden dolayı kendi kendini denetleyip hesaba çekmeli. Ayrıca ona Bakara Sûresi’nin sonunu belletip ezberletmeli, ondaki irşad, davet ve ilahî murakabeyle ilgili hususları açıklamalı, nefis

³⁶⁴ Tirmizi, Zühd, 62

³⁶⁵ Al-i İmran, 191

³⁶⁶ Topbaş, *İmandan İhsana Tasavvuf*, s.199

³⁶⁷ Abdullah Nasih Ulvan, *İslam’da Aile Eğitimi*, Cilt 1, Uysal Kitabevi, Konya, 1981, s.184

muhasibesini, göklerin ve yerin Yaradan'ına sığınmayı, O'na el açıp yalvarmayı, dilekleri O'nun dergâhına sunmayı öğretmelidir.³⁶⁸

Bu hususta İmam Gazâlî'nin naklettiği şu kıssa çok değerli ve yol gösterici niteliktedir: “Tüster’li Abdullah’ın oğlu Sehl dedi: Ben üç yaşında idim, geceleri kalkar dayımın namaz kılışını seyredirdim. Bir gün dayım bana: ‘Sen seni yaratan kimseyi anmaz mısın?’ ‘O’nu nasıl anayım bilmiyorum’ dedim. Dayım: ‘Her yatağa girdiğin vakit dilini oynatmadan üç defa (Allah benimle, Allah beni görüyor) de’ dedi. Ben de buna devam ettim. Bir müddet sonra yedi, sonra on bir defa demeye başladım. Dayım bana ‘Sana öğrettiğime devam et kabir azabından kurtulursun’ dedi. Ben de dayımdan bana ölmez bir hatıra olsun diye devam ettim. Bir gün dayım bana ‘Ya Sehl, Allah kendisi ile beraber olan kimse hiç isyan eder mi? Sakın ha sen de isyan edeyim deme’ dedi. Bu sözler bana içten çok işlemişti. Bir müddet sonra babamlar beni okula gönderdi. Mektepte okurken dayımın o sözleri hiç kulağımdan çıkmadı. Altı yaşında iken Kur’ân-ı Kerîm’i ezberledim. Devamlı olarak orucumu tutardım. Sahurda yediğimiz şeyler ise arpa unuydu. On ikiyaşındayken tahsil merakım arttı. On üç yaşındayken Busra’ya gittim. İlim tahsil etmek için bir âlim aradım. Sonra Abadan’a gittim. Orada Abdullah oğlu Hamza’nın yanına vardım, onun yüksek ilminden istifade ettim. Tekrar Busra’ya dönünce iktisat etmeye başladım. Bir okka arpa alıyor, öğüttürüyor, katıksız olarak yiyordum. Sonra üç günde, sonra beş günde bir yemeye başladım. Böylece yirmi sene devam ettim. Bir müddet sonra seyahate çıktım. Dönünce geceleri hep ibadet etmeye başladım. Deniliyor ki, Sehl, ilahi vuslata erinceye kadar böyle devam etti. Allah’ın rahmeti ona olsun. Evet, küçüklükte alınan temiz, sağlam bir terbiye hayat boyunca tesirini gösterir. Küçük yaşta dayısının faziletiyle kalbine ektiği murâkabe ve iman tohumları sayesinde Sehl Hazretleri ârifler arasında yer alarak Allah’ın salih kulları arasına girmiştir.”³⁶⁹

Çocuklar göz ardı edilmemeli, davranışları daima kontrol edilmelidir. Birtakım işleri, kabahatlerini gizli saklı yerlerde yapmalarına müsaade edilmemelidir. Bu duruma mahal verilirse, gizli gizli günah işlemeye meylederler. Sonra da mizaçları bozular ve çift karakterli olmaya başlarlar. Yalan ve riya başgösterir. Yani anne babalarına riya ve gösteriş yaparlar, kendilerini saklar ve sevimli gösterirler, yalan söylerler. Yalan söylemek kalbin hastalığını çoğaltır. Bunun için çocuklara yaptıkları hata, yumuşak bir

³⁶⁸ Ulvan, *İslam’da Aile Eğitimi*, s.184-5

³⁶⁹ Muhammed Gazali, *İmam-ı Gazali’de Ahlak Düşüncesi*, Bursa, Seriyeye Yay., 1998, s.97-98

biçimde, misallendirilerek anlatılmalı, yine sert olmayacak bir biçimde uyarılmalıdırlar. Çocuklarımız yalanı bir alışkanlık haline getirmemeli, yalan söylemek zorunda kalmamalıdırlar. Çocukların yaptıkları güzel işleri ödüllendirmek gerekirken, hataları da görmezden gelinmemelidir. Ödül vasıtasıyla olumlu davranışlar çocuğun karakterinde kalıcı bir yere sahip olur. Buna karşılık, vaktinde îkaz edilmeyen, görmezden gelinen kusurlar da tekrarlanarak, karakterinin bir parçası haline gelirler.³⁷⁰

Çocuk, iman üzerine yetiştirilip geliştirilirse, Allah'tan saygı ile korkma terbiyesi ile büyütülürse, İlahî murâkabe altında olduğu telkin edilerek yönlendirilirse, her işte Allah'a güvenip dayanma, O'ndan yardım dileme, yöneldiği, korktuğu her işte Hakk'a teslimiyet şuuruyla beslenirse, o takdirde fitratındaki meleke ve mayaya göre sabahlar, her fazilet ve iyiliği kabul etmeye başlar; fazilet ölçüsündeki her huy ve ahlâkı benimser; çünkü kalbinde dinin ıslah edici kudreti kökleşmiş, ilâhî murakabe duygusu vicdanının derinliğine inmiştir. Aynı zamanda kendi kendini kontrol edip hesaba çekme saltanatı onun düşünce ve duygularını buyruğu altına almıştır.³⁷¹

Yine çocuğun Allah'ı zikretmesi, anması da onun tasavvufî ve ahlâkî yönünü geliştirmesinde basamak vazifesi görür. Şöyle ki, çocuk Allah'ı anmak suretiyle nefesine asalet kazandırır ve kalbine İlahî murakabeyi indirirse, o zaman kendini Allah'a veren, ibadet eden, salih amelde bulunan, yüksek ahlâk sahibi bir kimse olur.³⁷²

Yine çocuğun bir mürşide bağlanması ve onun ihlâs ve esenliğinden feyz alması gerektiği şöyle izah edilir: Çocuk İslâm'ı gerçek yönüyle ve anlamıyla anlayan böyle bir zat ile ilgi kurar, onun Allah yolunda cihat azmini görür, İlahî sınırlara ve hükümlere uyduğuna şahit olur, dinî emirler ve yasaklara tam riayet ettiğini fark eder ve Hak yolunda hizmetini sürdürürken hiçbir kınayanın kınamasından endişe duymadığına muttali olursa, bu çocuk iman ve ahlâk yönünden mükemmel yetişir, akıl ve bilgi bakımından parlak bir gelişme kaydeder, sarsılmayan bir inanç üzere genel ölçüleriyle terbiye edilip eğitilir, kâmil anlamda İslâmiyet'i benliğine sindirir.³⁷³

³⁷⁰ Osman Nuri Topbaş (26 Eylül 2014), *Çocuk Terbiyesinde Dikkat Edilecek Hususlar*, <http://www.osmannuritopbas.com/cocuk-terbiyesinde-dikkat-edilecek-hususlar.html> , Erişim Tarihi 17 Mart 2017

³⁷¹ Ulvan, *İslam'da Aile Eğitimi*, c.1, s.193

³⁷² Ulvan, *a.g.e.*, c.2, s.269

³⁷³ Ulvan, *a.g.e.*, c.2, s.290

Sonuç olarak, nefsi muhasebe ve murâkabe şuuru kazandırılan bir çocuk, hep Allah'ın rızâsına uygun hareket eder ve büyüyünce de nefs-i emarenin tuzaklarına kolay kolay düşmez, iffet, ihlâs ve takva sahibi bir mü'mine dönüşür. Zira küçüklüğünden itibaren kalbine İlahî murâkabeyi yerleştirmiş ve Allah'ın her zaman kendisiyle beraberinde bulunduğu, her şeyi işitip gördüğü gerçeğini kalbine yerleştirmiştir.

3.2.1.8. Şükür

Şükür, “yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek; minnettarlık” anlamına gelir. Aynı zamanda “Allah'tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah'a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma” anlamlarına da gelir.³⁷⁴

Ailedeki dinî eğitimin vakti ve ölçüsü, çocuğun ihtiyacına ve yaşına göre biçimlenmelidir. Buna göre din eğitimi zamanından önce lüzumundan fazla ya da ihtiyaç duyulandan daha az olmamalıdır. Din eğitimi, çocuğa ihtiyaç duyduğu anda verilmelidir. Çocuğu ibadete, duaya alıştırmak ve bu alışkanlığı kazandırmak da önemli bir husustur. Okul öncesi çağdaki çocuğun eğitiminde dua, önemli bir yere sahiptir. Çocuklara birtakım dualar ve ilahiler öğretilmelidir. Bu dualar ile onlar Allah'a yaklaşacaklardır.³⁷⁵

Çocukların duası, bir çeşit Allah ile konuşmaktır. Onların çoğu vakit Allah'la konuşuyor ya da derdini paylaşıyor gibi dua ettikleri görülmektedir. Çocuklar bu konuşmalarda, arzu ve isteklerine kavuştularsa, sevinçlerini ifade edebilirler ya da Allah'a teşekkür ederler. Bazen de bu konuşmalarda bir dilek ve arzuya kavuşma temennisi mevcuttur. Çocuklara yavaş yavaş, yaş ve gelişim özelliklerine göre küçük dualar, şükür cümleleri ve ilahiler öğretilirse, dinî hisleri beslenip gelişir, zihinlerinde Allah inancı ve dinle alakalı pek çok kavram belirmeye başlar.³⁷⁶ Çocuklara her zaman ve her yerde dua edebileceklerini öğretmek gerekir. Sadece zor ve sıkıntılı durumlarda

³⁷⁴ Mustafa Çağrıncı, “Şükür”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2010, Cilt 39, s.259

³⁷⁵ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber'in Çocuklarla Olan İlişkisinde Eğitim-Öğretim Açısından Ön Plana Çıkan Hususlar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt:43, Sayı:1, 2007, s.19

³⁷⁶ Türk, “Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, s.457, 461

ya da zamanlarda değil de, mutluluk içindeyken de dua edebileceklerini idrak etmeleri sağlanmalıdır³⁷⁷

Kur'an, hikmetin insanlara şükretmeleri ve temiz olmaları için verildiğini belirtir. "Biz Lokmana hikmeti verdik ki Allaha şükret (sin)"³⁷⁸. Hikmetin sonucu Allah'a şükür olmalıdır. Çünkü onunla insanlar doğruya, olayların gerisindeki gerçeğe ulaşırlar.³⁷⁹

Çocuktaki şükür duygusunun ailede verilecek iyi bir İslâmî eğitimle oluşacağını söylemek de mümkündür. İslâmî bir ailede ana-baba her zaman merhamet hissiyle dolu olacak, çocuk ise onların bu fedakârlıklarının hatırında tutarak iyi davranmayı öğrenecek, anne babasına karşıyanlışığa düşmekten çekinecek, ebeveynine karşı üslubuna dikkat edecek, hizmetlerinde bulunacak, infak ve vasiyette onları düşünecek ve ahirete intikal etmişlerse de onların mağfireti için dua edecektir. Bütün bunları yaparken anne baba rızâsının ehemmiyetini daima zihninde tutacaktır. Bunlardan dolayıdır ki çocuğa küçüklüğü, zayıflığı, herşeye muhtaç oluşu, büyük sıkıntı ve zahmetlerle büyütüldüğü öğretilip, şuur altına yerleştirilmelidir. Bu sayede çocuğun vicdanı eğitilmiş olup, takdir ve şükür duygusu geliştirilmiş olur. Anne babasına teşekkür eden, başkalarına da teşekkür edecek, en önemlisi bütün nimetlerin yaratıcısı olan Yüce Allah'ı tanıyıp şükredecektir. Başkalarıyla olan ilişkilerini bu sevgi ve takdir boyutu içinde geliştiren çocuk, cemiyet içinde uyumlu ve faydalı bir birey olabilecektir.³⁸⁰

AllahTeâlâ buyurmuştur ki: "Eğer şükrederseniz muhakkak size nimetimi artırırım."³⁸¹

Şükür, yapılan iyiliği övme manasına gelir. Şükür, amel, hal ve ilim olarak üç çeşittir. Dil ile olan şükürü âlimler, amel ile yapılan şükürü âbidler, hal ile yapılan şükürü ise arifler eda ederler. Sufilere göre nimetin Allah'tan olduğunu idrak ederek, onu insanlardan bilmemek dil ile yapılan şükürdür. Nimetlerin, lezzetlerin, menfaatlerin

³⁷⁷ Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", s.463

³⁷⁸ Lokman, 31/12

³⁷⁹ Rifat Oral, "Kur'an'da Lokman (A.S.) ve Çocuk Eğitimi", *Mehir*, İlkbahar, 1999, s.63

³⁸⁰ Tunç, "Kur'an-ı Kerim'de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.235-6

³⁸¹ İbrahim, 14/7

tamamının ancak Allah'tan olduğuna, devamlı olarak ve sağlam bir şekilde inanmak, kalple şükürdür.³⁸²

Kendisine nimet bahşedildiği vakit şükredene şâkir, verilmediği vakit de şükredene şekûr denir. Şekûr, kalbi şükür duygusuyla dolup taşan, hakiki anlamda Allah'a şükretmekten âciz olduğunu idrak eden kişiye denir. Bu farkındalığa erişen bir insan, tüm varıyla, yani tüm varlığı ve organları ile şükür halindedir. Kalbin şükürü inanç ile olur. Dilin şükürü, dille ifade etmekle olur. Vücut organlarının şükürü ise, güzel ameller işlemek suretiyle gerçekleşir.³⁸³

Tahkik ehli alimlere göre şükürnimet sahibine boyun eğerek (teslimiyet içinde) ona ait nimetini itiraf etmektir. Bu manada Allah Teâlâ'ya da “şekûr” denir. Bu, mecazî bir kullanımdır. Manası, “Şükreden kuluna karşılığını verir” demektir. Denilmiştir ki: Allah Teâlâ'nın şükürü, kulun az amelini karşılık çok sevap vermesidir. Şöyle de söylenebilir: Şükürün hakikati, iyilik sahibini iyililiği ile övmektir. Buna göre kulun Yüce Allah'a şükürü, O'nun kendisine yaptığı iyilikleri zikrederek O'nu övüp yüceltmesidir. Allah Teâlâ'nın kuluna şükürü ise, kulun iyiliklerini zikrederek onu övmesidir. Cenâb-ı Hakkın kuluna iyiliği, kendisine şükretmesi için ona tevfiğini (özel yardım ve desteğini) ikram etmesidir. Hakîkatte kulun şükürü, Rabbinin nimetlerini kalp ile tasdik ve dil ile ifade etmesidir.³⁸⁴

Şükür birkaç kısma ayrılır. Birincisi dille şükürdür. Bu, kulun tevazu ve boyun büküklüğü içinde kendisine verilen nimeti zikretmesidir. İkincisi, beden ve azalar ile şükürdür. Bu, nimet sahibine vefa gösterip hizmet etmektir. Üçüncüsü ise kalp ile şükürdür. Bu, nimet verene karşı hürmeti muhafaza ederek kalbi (nimete değil) sürekli onu vereni müşahedeye bağlamaktır.³⁸⁵

Sûfilere göre nimetin şükürü, kulun nimeti vereni görmesi ve ona karşı hürmetini muhafaza etmesidir. Ayrıca, o nimetin elde edilmesinde kendini aciz bir çocuk gibi görüp nimeti kendine mal etmemendir. Şükür ise kulun gerçek manada şükürden âciz olduğunu bilmesidir. Şükre karşı şükür, nimete şükürden daha üstündür. Bu, şöyle olur: Kul, nimete karşı yaptığın şükürün Allah'ın yardımı ile olduğunu görür. Bu ilahî yardım

³⁸² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.255

³⁸³ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s.251

³⁸⁴ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.214

³⁸⁵ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.215

kendisine verilen nimetten daha üstündür. İşte kul da bunu anlayınca, şükre karşı şükreder. Bu şükürün şükürüne de şükreder. Bu böyle sonsuza kadar gider. Çünkü Yüce Allah'ın nimetlerinin sonu olmadığı için şükürün sonu da yoktur. Şükür nimeti değil, onu vereni görmektir. Eldeki nimete şükreden kimseye “şâkir” (şükreden) denir. Elinden çıkan nimete şükreden kimseye ise “şekûr” (çok fazla şükreden) denir. Şâkir, bir ihsana şükreden kimsedir. Şekûr ise, mahrumiyete karşı şükredendir. Şâkir, elde ettiği bir menfaate karşı şükreden kimsedir. Şekûr ise, kendisine verilmeyen şeye karşı şükredendir. Şâkir, ihsana şükreden kimsedir. Şekûr ise belaya karşı şükredendir. Şâkir, kendisine bolca ihsan edikince şükreden kimsedir. Şekûr ise, nimetin gecikmesine karşı şükredendir.³⁸⁶

Hz. Davud (a.s.) şöyle demiştir: “İlâhî! Sana hakkı ile nasıl şükredebilirim ki? Benim sana şükretmem de senin tarafından verilmiş bir nimettir.” Bunun üzerine Allah Teâlâ ona şöyle vahyetti: “İşte böyle olduğunu anladığında bana şükretmiş oldun!” Hz. Musa (a.s.), Cenâb-ı Hakk'a yaptığı bir yakarışında, “İlâhî! Adem'i elinle yarattın. Ona şunları şunları yaptın. Bütün bunlara karşı o sana nasıl şükretti?” diye sordu. Allah Teâlâ ona şöyle vahyetti: “O bütün bunları benden bildi. İşte onun bu marifeti bana karşı şükürü oldu.”³⁸⁷

Bir hadiste şöyle buyurulmuştur: “Cennete ilk çağrılacak olanlar, (darlık-genişlik, hastalık-sihhat, fakirlik-zenginlik) bütün hallerinde Allah'a hamdedenlerdir.”³⁸⁸

Sûfilere göre şükür, şükreden kuluna Allah'ın fazladan nimetidir. Şöyle ki, kul şükrettiğçe Allah onu muvaffak eder. Başarısı artınca kul, daha da şükreder.³⁸⁹ Şükür, Allah'a teşekkür etmek, nimet ve lütuflarını dile getirmek ve nimetin kaynağını tanımaktır. Esas şükür dil ile değil, kalp, hal ve fiille yapılır. Nimeti verenin büyüklüğünü idrak etmeyenler nimetin önemini anlayamazlar.³⁹⁰

³⁸⁶ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.215

³⁸⁷ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.216

³⁸⁸ Hakim, Müstedrek, 1/502; Taberani, el-Kebir, nr. 12345

³⁸⁹ Kelabazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, s.164

³⁹⁰ Kuşeyri, *a.g.e.*, s.165

Şükür makamı, yakîn makamların üçüncüsüdür.³⁹¹ Allahu Teâlâ buyurmuştur ki: “Siz şükreder ve iman ederseniz, Allah size niçin azap etsin Allah şükredenlerin karşılığını veren ve her şeyi bilendir.”³⁹² Allah (c.c.) bu ayette şükürle imanı bir arada zikretmiş ve ikisi bulunduğu anda azabı kaldıracağını bildirmiştir. Diğer bir ayet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur: “Biz şükredenlerin (şükürünün) karşılığını vereceğiz.”³⁹³

Şükür imanın yarısıdır.³⁹⁴ Allahu Teâlâ, şükürü emretmiş ve onu zikirle birlikte zikrederek şöyle buyurmuştur: “Öyle ise siz beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin, nankörlük etmeyin.”³⁹⁵

Öncelikli olarak şükür, bütün nimetlerin Yüce Mevlâ’dan geldiğini bilmektir.³⁹⁶ Hakk Teâlâ, bütün nimetleri kendisine atfedip, onları tamamıyla şu şekilde açıklamıştır: “O göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendi katından (bir lütuf olmak üzere) sizin emrinize (hizmetinize) vermiştir.”³⁹⁷ Başka bir ayette bu, şöyle beyan edilmiştir: “O size, nimetlerini gizli ve açık olarak bolca akıttı (verdi).”³⁹⁸

Görülüyor ki, nimetlerin bize ulaşması için vasıta yapılan ve kabul etmek zorunda olduğumuz bütün sebep ve şartlar ancak Allah’ın hükmüdür. Nimetlerin oluşması ve kula ulaşması için ortaya konan şartlarla, bu nimete ulaşmaları için insanların gösterdikleri gayret ve çabalar, nimeti Allah’a ait olmaktan çıkarmaz. Bütün bunlar da ilâhî bir hüküm ve hesaplama olmaktadır. Kul bunlara tabi olmak zorundadır. Başka türlü olmaz. Bütün bunları tayin ve tespit eden, hükmünde hiçbir ortağı olmayan, yegâne hâkim Allahu Teâlâ’dır.³⁹⁹

Yakînen Allah’a inanan bir kulun, genişlik ve ihsan anında şükrettiği gibi, sıkıntı ve her isteğinin verilmemesi durumunda da şükretmesi gerekir. Sonra şükreden yakînen müşahade eder ve bilir ki kendisi kuldur, üzerinde kulluk ahkamı cereyan etmektedir ve her zaman Rububiyetin hükümlerine mahkûmdur. Hem kendisi Allah’a karşı hiçbir hakka sahip değildir. Allahu Teâlâ ise her şeyi ile onda hak sahibidir. Kul, O’nun

³⁹¹ Mekki, *Kutü’l Kulub (Kalplerin Azığı)*, c.2, s.275

³⁹² Nisa, 4/147

³⁹³ Al-i İmran, 3/145

³⁹⁴ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.275

³⁹⁵ Bakara, 2/152

³⁹⁶ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.278

³⁹⁷ Casiye, 45/13

³⁹⁸ Lokman, 31/20

³⁹⁹ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.279

mahluku ve sanatıdır. Rabbi ise onun yaratıcısı ve sahibidir. Kul bu hakikati müşahede edince, her şeyin AllahuTeâlâ'ya ait olduğunu görür ve O'ndan gelen azıcık şeye de râzı olur. Kendisi için, Allahu Teâlâ üzerine hiçbirşeyin vacip olmadığını anlar ve kendisinin hiçbir şeyinin Allahu Teâlâ'yı râzı edecek nitelikte olmadığını kabul eder, artık Mevlâ'sından daha (başka) bir şey talep etmez.⁴⁰⁰

Nimet sahibini çokça zikretmek güzel senada bulunmak, nimet ve ihsanları sayıp anlatmak dilin şükrüdür: Çünkü sözlükte şükür manası, açmak ve ortaya koymaktır. Bazen, şükürün kalpte zuhuru ve galebesi kalbin şükürü olur.⁴⁰¹

Sonra, Allahu Teâlâ başka bir ayet-i kerîmede, gerçek şükür kendisinden korkmak (takva sahibi olmak) şeklinde tarif etmiş, takvanın esasen şükür olduğunu belirterek şöyle buyurmuştur:⁴⁰² “Allah'tan korkun ki, şükretmiş olasınız.”⁴⁰³

Şükürde iki farklı makam vardır. Şekûr (çok şükredici) olanların makamı, en yüksek olanıdır. Şekûr olan kişi yalnızca nimete değil, keder, bela, elem ve sıkıntılar karşısında da şükredebilen kişidir. Bu makam, insanın ancak yakîne ulaşıp, bütün bu sıkıntıların şükürü gerektirecek birer nimet olduğunu müşahede etmesinden sonra meydana gelir. Bu hal, Hakk'a olan sevgiden kaynaklanır ve rızada bir makamdır.⁴⁰⁴ İkinci makamda, kul kendinden daha aşağıda olana bakar. Allah'ın kendisine verdiği din ve dünya selameti için ve de başkalarının düçar olduğu şeylerden afiyette ve emin olma nimeti için Allah'a sınıp O'na şükreder. Sonra iman ilmi ve güzel yakîniyle dinî konuda kendisinden üstün olana bakar; nefesine kızıp kınar ve o kimsenin güzel hallerine imrenip onun gibi olmaya çalışır. O hallere ulaştığı zaman da şükredenlerden olur ve hamedenlerin sınıfına girer.⁴⁰⁵

Kul, hangi vasıfta Rabbine şükredici oluyorsa; o halde şükür kul için bir makam olur. Hiç şüphesiz nimeti inkar etmek insanı şükürün zıttı olan duruma götürür. Bu durum nankörlüktür. Nimete nankörlük şükürün zıttıdır.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Mekki, *Kutü'l Kulub*, c.2, s.282

⁴⁰¹ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s. 282-3

⁴⁰² Mekki, *a.g.e.*, c.2, s. 286

⁴⁰³ Al-i İmran, 3/123

⁴⁰⁴ Mekki, *a.g.e.*, c.2, s.286-7

⁴⁰⁵ Mekki, *a.g.e.*, s.287

⁴⁰⁶ Mekki, *a.g.e.*, c.2., s.288

Şükretmenin önemi, tasavvufî diğer hal ve makamlarla olan ilişkisi yadsınamaz bir gerçektir. Tasavvufî eğitimin başlangıcında, çocuklara, verilen nimetlere şükretmek, nankörlük etmemek, kendisinden daha çok nimet verilenlere değil de, daha mağdur ve muhtaç durumda olanlara bakmak ve hem kula, hem de Rabbimize “teşekkür etmeyi” öğretmek gerekir. Böylelikle “kulluk” bilinci çocuğun kalbine yerleşir ve “Rızâ-i İlâhî”ye bir adım daha yaklaşmış olur.

3.2.1.9. Sevgi

Sevgi, muhabbet kelimesinin karşılığıdır. Muhannet kelimesi hubb kökünden türemiştir ve “buğzun zıddı” anlamına gelmektedir. Yine muhabbet ve meveddet “sevgi” manasına gelmektedir. Aşk ise, sevginin coşkun ve aşırı halidir. Sevgi, hem Allah’a, hem de insana karşı olur. “Allah onları, onlar da Allah’ı severler”⁴⁰⁷ ayeti ile kul ile Allah arasındaki karşılıklı muhabbet vurgulanmıştır. Rabbimiz Hz. Peygamber’e uyanları, tevekkül edenleri, temiz olanları, sabırlı olanları, iyilik edenleri ve adaletli olanları sever. Ancak hainleri, günahlarda ısrar edenleri, kendiyle övünenleri, kibirlenerek inkâr edenleri, nankörleri, zalimleri, aşırılığa gidenleri ve şımarıkça davrananları sevmez. Allah sevgisi, müminlerin birbirlerini sevmesi, iman sevgisi gibi sevginin çeşitleri güzeldir ve Allah katında makbuldür. Fakat kişinin dünyaya, geçici hazlara, mala ve mülke, övülmeye, insanların ayıplarını araştırmaya ve nahoş şeyleri açıklamaya olan sevgi ve düşkünlüğü Allah katında makbul değildir, bu durum Kur’an’da da eleştirilmiştir. Allah sevgisi başka bütün sevgilerden üstün olmalıdır.⁴⁰⁸ Ayrıca Peygamber’e olan bağlılığın ve onun yolundan yürümenin de, Allah’a olan sevginin işaretleri olduğu⁴⁰⁹ bildirilmektedir.⁴¹⁰

Çocuk eğitiminde ise sevgi kavramı, çok büyük önem arz etmektedir. Çocuk, Yüce Allah tarafından balışedilen bir emanettir ve bir armağandır. Akıl ve balığ oluncaya kadar da çocuk masumdur. Onların hukuki statüleri farklıdır. Peygamberimiz (s.a.v.) bu durumu şöyle açıklamıştır: "Üçkişiden kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır. Uyuyandan uyanıncaya kadar, çocuktan balığoluncaya kadar ve deliden akli başına

⁴⁰⁷ Maide, 5/54

⁴⁰⁸ Bakara, 2/165

⁴⁰⁹ Al-i İmran, 3/31

⁴¹⁰ Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2005, Cilt 30, s.386

gelineye kadar."⁴¹¹ Çocukluğun bu hususiyetini gözden kaçırmamak gerekir, aksi takdirde hatalı davranılabilir. Çocuğa yaklaşırken maddi manevi niteliklerini göz önünde bulundurmak gereklidir. Dini sorumluluk döneminde olmadığı unutulmamalı, yanlış davranışlarını düzeltirken olumsuz bir tavır takınmaktan uzak durulmalıdır. Hem İslami eğitim metodunda, hem de modern eğitim metodunda çocuğu yıpratıcı, korkutucu, sindirici tavırlar tavsiye edilmez. Ayrıca İslami eğitimde ikna, sevgi ve tedricilik gibi prensipler esas alınmaktadır. Sevgi, şefkat ve olumlu tutumlar, çocuğun ihtiyaç duyduğu temel davranış biçimleridir. Çocuklara ancak bu şekilde yaklaşırsak dini ve ahlaki gelişimlerine katkıda bulunmamız mümkün olabilir.⁴¹²

Hz. Peygamber'in hayatını incelediğimizde görürüz ki, onun yaşadığı aile ortamında sevgi, saygı, ilgi, alâka, güven ve güzellikler vardır. Çocuklarda kuvvetli ve yıkılmaz bir karakterin gelişmesinde ve temel güven hissinin oluşmasında sevginin yeri ve önemi çok büyüktür. Sevgiyi yeterince göremeyen bir çocuğun bu özelliklere sahip olabilmesi pek de mümkün değildir. Çocuklar sevgiye çok ihtiyaç duyarlar. Hz. Peygamber kadar çocukları daha fazla seven, ilgi ve alâka gösteren, değer ve önem veren başka bir insan yoktur. Çocuk için en temel ihtiyaç sevgidir. Fakat bu noktada ifrat ve tefritten uzak durulmalıdır. Çocuğa ihtiyacı olmayan sevgiyi göstermemek de, aşırı derecede sevgi gösterisinde bulunmak da zararlıdır. Örneğin, bir çiçeği hiç sulamazsanız kurur, suyunu fazla vererseniz bu sefer de çürür. Sevgi de bunun gibidir, dozunu/miktarını iyi ayarlamak gerekir. Sevgi görmemiş bir çocuk, ileride çevresine yeterince sevgi göstermeyecektir. Çocuklar ve gençlerde muhabbeti, sevgiyi artırmak gerekir. Yine onların arasında düşmanlık ve öfke gibi duyguların yerleşmesine mahal verilmemelidir. Kur'ân-ı Kerîm, çocuklara karşı duyulan sevginin fitrî bir duygu olduğunu belirtir. En temel ihtiyacı sevgi olan insan, bu ihtiyacı karşılanmayınca hem kendisi hem de etrafındakiler için olumsuz ve yıkıcı olacak bir karaktere bürünür. Sevmek, sevilmek, korunmak ve güvenmek, çocuğun ruh dünyasının gıdasıdır. Çünkü sevgi, çocuğun büyümesi, gelişmesi, hem kişisel hem de toplumsal gelişimi, yaşama uygun ve sağlam bir şekilde intibakı için gereklidir. Sevgiyle süslenmeyen bir eğitim; boşuna bir gayrettir. Öğretmen-öğrenci münasebetlerini düzenleyen en önemli unsur,

⁴¹¹ Buhari, Talak, 11, Hudud, 22; İbn Mace, Talak, 15

⁴¹² Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çocuklarla Olan İlişkisinde Eğitim-Öğretim Açısından Ön Plana Çıkan Hususlar", *Diyanet İlmî Dergi*, s.10

sevgi ve saygıdır. Öğretmen, öğrencilerini o kadar candan sevmeli ve sevgiyi aralarında o derece yaymalı ki, her bir öğrenci, "Öğretmen en çok beni seviyor." diyebilmelidir.⁴¹³

Bebeklik döneminde çocuklar hem fiziksel açıdan gelişirler, hem de sosyal anlamda içinde buldukları dünyaya açılmaya ve alışmaya başlarlar. Çocuklar çevrelerinde olup biteni gözlemleyerek birtakım davranış şekilleri geliştirir ve böylelikle çevrelerini özümsemeye başlarlar. Çocuğun ilk iletişim kurduğu kişi olan annesiyle olan ilişkisi, karakterinin oluşmasında önemli bir yer teşkil eder. Çocuk kendisiyle ilgilenilmesini, kucağa alınmayı, dokunulmayı ister ve bunlara ihtiyaç duyar. Bu açıdan çocuk, hayatının ilk yıllarında annesiyle anlamlı ve kaliteli bir biçimde ilişki kurabilmişse, onun sevgisini ve sıcaklığını duyumsamışsa, kendisini güvende hissedecektir.⁴¹⁴

Ailede sevgiye dayalı bir din anlayışı hâkim olursa, çocuğun Allah'ı sevmesi kaçınılmaz olur.⁴¹⁵ Ebeveynler çocuklarının Allah ile olan ilişkilerini sevgi ile oluşturmalıdır. Çocuk, Allah'ın kendisini sevdiğini bilecek ve inanacak, kendisi de Allah'ı sevecektir. Rabbini güvenilecek ve sığınılacak bir liman olarak görecektir. İlaveten, çocuğa Rabbimizin güzel sıfat ve isimleri tanıtılmalıdır. Böylece çocuk O'nu tanıdikça daha da çok sevecektir.⁴¹⁶

Yetişkinler iyi birer rol model olmalı, yaşantılarıyla onlar için örnek teşkil etmelidirler. Ayrıca, her hususta çocuklara sevgi, şefkat ve hoşgörü ile muamele etmelidirler. Din öğretiminde sevgi temel olarak alınmalı ve ilk olarak çocukların kalbine hitap edilmelidir. Çocuklar, Allah'tan korkutularak baskı altına alınmamalıdır. Bu yöntem, sağlıklı fert ve topluma giden yolun önünü tıkayacak, çocuklarda dinî ve ahlâkî gelişime de engel olacaktır.⁴¹⁷

Kur'an'da korku kavramından çok, sevgi kavramı vurgulanmıştır. İnsan yaratılış olarak, ilgi ve hoşlanma duyduğu kişi veya düşüncelere karşı önce bir sıcaklık geliştirir, bu sıcaklık zaman içinde sevgiye dönüşür. Böylece imanın ana kaynağı oluşmuş olur. Öte yandan insan ilgi duymadığı ya da hoşlanmadığı kişi ya da düşüncelere karşı

⁴¹³ Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çocuklarla Olan İlişkinde Eğitim-Öğretim Açısından Ön Plana Çıkan Hususlar", *Diyanet İlmî Dergi*, s.20

⁴¹⁴ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV*, s.208

⁴¹⁵ Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, s.466

⁴¹⁶ Şimşek, *a.g.e.*, s.216

⁴¹⁷ Şimşek, *a.g.e.*, s.220

soğukluk geliştirir ve bu da zaman içinde nefrete dönüşür. Nefret ise, insanı inkâra sürükler. Dolayısıyla sevgi, eğitimde ana prensiptir. Sevginin temellendirdiği imanın gücü ise tartışmasız olarak çok büyüktür.⁴¹⁸

Ödül vermek de, sevgiyi çoğaltan, gönülleri hoş eden, kin ve nefreti bitiren bir prensiptir. Ayrıca elimizdekileri paylaşma ve infak etme de sevgiyi filizlendirir ve çoğaltır. İnsan, kendisini seveni sever. Değer vereni, değer verdiklerini paylaşanları sever. Sevgi ise, paylaşılacak ve verilecek en güzel, en anlamlı şeydir.⁴¹⁹

Bebeğin ruhsal gereksinimini tek sözle, sevgi sözcüğü ile özetleyebiliriz. Daha ilk günlerde bebek sevilip sevilmediğini, istenip istenmediğini anlar. Bu yüzden anne ve babaya büyük görev düşmektedir. Ailede ruhî yönden eğitim görevini üstlenecek birinci derecede sorumlular, anne babalardır ve bu görevi yaparken ellerinden hiç düşürmemeleri gereken sihirli değnek, sevgidir. İnsan her gelişim aşamasında sevildiğini hissetmek ihtiyacı duyar. Özellikle yaşamın ilk yıllarında çocuğun beklediği sevgi, koruyucu sevgi olarak adlandırılan sevgi türüdür. Bu, sağlıklı büyümesi, sağlam bir kişilik geliştirmesi için çocuğa verilen karşılıksız sevgidir. Bu yüzden çocuğun ebeveynleriyle olan ilişkisinde en temel etken sevgidir. Ailede gerekli sevgi ve şefkat gösterilmeyen çocuğun gelişimi olumsuz yönde etkilenir, tıpkı su verilmeyen bir çiçek gibi o da gün geçtikçe solar durur. Çocuğun hem duygusal hem de sosyal gelişim açısından sağlıklı bir birey olarak yetişebilmesi için ailede güven, saygı, anlayış ve en önemlisi de bolca sevgi olmalıdır. Çocuğun daha sonraki hayatında önce ufak çapta, sonra daha önemli işlerde sorumluluk sahibi olabilmesi için de köklü bir iyilik ve sevgi duygusuna sahip olması gerekir. Küçük çocuklar devamlı surette sevgi ve şefkat ortamında bakılarak büyütülürlerse, güven hissini en güzel bir biçimde geliştirirler. Çocuk sevilip korunduğuna inandığı zaman daha rahat serpilip gelişir. İş böyle olunca ebeveynleri de onları kolaylıkla eğitebilirler.⁴²⁰

Çocuklar bebeklik döneminde iken zamanında emzirilmelidir. sevgiye ihtiyaç hissettiği zaman bu ihtiyacı giderilmelidir. Aksi takdirde çocuk sevgisiz kalacaktır. Neticede böyle bir çocuk büyüdüğü vakit sevgi ve şefkat göstermesi gereken durumlarda, ya çok acımasızca tutumlar gösterir ya da marazi derecede merhametli olur.

⁴¹⁸ Kırca, “Kur’an’a Göre Çocukların Talim ve Terbiyesinde Takip Edilecek Esaslar”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.43

⁴¹⁹ Kırca, *a.g.e.*, s.44-45

⁴²⁰ Tunç, “Kur’an-ı Kerim’de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.223-4

Şu bir gerçektir ki, insan ancak ve ancak sevildikten sonra sevebilir. Çocukluğunda ihtiyaç duyduğu ölçüde sevgi göremeyen insanlar, başkalarını sevmekte de çok zorluk çekeceklerdir.⁴²¹

Çocuğa yeterli bakım ve sevgiyi sağlayabilmek önemli olmakla birlikte, annenin çocukla kurmuş olduğu ilişki de çok önemlidir. Çok erken bebeklik deneyimlerinden oluşan güvenin toplamı, verilen yiyeceklerin ya da sevgi gösterilerinin niceliğine değil, anne ile kurulan ilişkinin niteliğine bağlıdır. Bu sebeple bebeğin maddî,manevîher türlü ihtiyacının duyarlı bir şekilde karşılanması ve çocuğa değerli olduğuna dair güçlü bir duygunun verilmesi suretiyle temel güven duygusu oluşturulur. Ailesinde sevgi içerisinde büyümeyen, ya da bu konuda süreklilik göremeyen çocuklarda, temel güven duygusu sağlıklı gelişemez. Bu tür çocuklarda şizoid ya da depresif türde bir kapanma görülebilir; alkolya da uyuşturucu madde alışkanlığı daha kolay gelişebilir, daha şüphelice alıngan olabilirler. Bu ihtiyacı yeterince karşılanmamış çocuklar,korku halindedir. Bu korku haline şahsiyetin dayanamaması halinde ise, savunma mekanizmaları devreye girer. Güvensizlik ve korku yaşarlar ve bu korkuyu yenmek için bazen saldırganlığa, bazen geri çekilmelere sebep olan mekanizmalar kullanırlar. Kendine güvenen çocuk ise bağımsız olmayı öğrenir, ataktır, cesurdur. Karşılaştığı güçlüklerle başa çıkabileceği inancındadır, hem dış dünyaya güvenir, hem de çevresi tarafından her an aldatılacakmış hissi olmadan kendini güvenilir bulur.⁴²²

Çocuk sevgisi, Allah Teâlâ'nınnezdinden bir lütufdur. Öyle ki: "Ey Musa, sevilmen ve benim nezdimde yetiştirilmen için sana kendimden sevgi verdim"⁴²³ âyet-i kerîmesi, çocuk sevgisinin Allah sevgisinin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Cennet hayatında da, çocukların varlığından bahsedilmekte ve bu çocuklar "saçılmış incilere" benzetilmektedir.⁴²⁴ Erikson'un düşüncesine göre din kavramı, temel güven duygusuyla iç içedir. Anne baba kucağını cennete benzeten Erikson'a göre, hangi koşullarda yetişirse yetişsin, yetişkinlerin, bebeklik ve çocukluk dönemlerindeki cenneti bulma arzusu ve özlemi her daim içlerinde saklı durur. Bu cennetiyeniden bulma özlemi, dinle, Allah arayışı ile bağdaştırılmıştır. Çocuk için anne babasının varlığı, bir güven oluşturur. Çünkü çocuklar birinin himayesi altında olmaya muhtaçtırlar. Bu

⁴²¹ Tunç, "Kur'an-ı Kerim'de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi",*Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.225

⁴²² Tunç, *a.g.e.*, s.227-8

⁴²³ Taha, 20/49

⁴²⁴ Al-i İmran, 3/14

fitridir. Yani, güven, ilgi görme, sevgi ve himaye altında bulunma gibi duygular insanda yaratılıştandır, içgüdüselidir. Çocukluktaki himaye altında bulunmaya duyulan razı ve ihtiyaç, yetişkinlikte "Allah'ın yardımına sığınma ve O'na bağlanma" duygusuna dönüşür. Böylece en başta ebeveynin varlığı ile oluşan temel güven duygusu, Rabbanî eğitim, bilgi ve inancın artması ve gelişmesiyle birlikte kuvvet ve devamlılık kazanır. Demek ki bağlanma ihtiyacının dengeli bir şekilde beslenmesi, ileride sağlıklı bir Allah'a bağlılık şeklini alabiliyor. Öyleyse Allah'ın mahiyetini anlamayı teşkil eden duygular, ilk olarak ana kucağında gelişeceğinden, anne, çocuğa verilecek dinî eğitimde daha dikkatli olmalıdır.⁴²⁵

Çocuğun terbiyesindeki en büyük hata sevgisizlik ve ilgisizliktir. Çocukken ilgisiz ve sevgisiz bir ortamda yetişen bireyler, yetişkin olduklarında pek çok ruhsal sıkıntıyla yüz yüze gelirler. Biriyle alakadar olmak, onu sevmenin gerektirdiği bir eylemdir. Ebeveynler ve öğretmenler de, talebesine gösterdiği alaka ile sevgisini ortaya koymuş olur. Çocuğun terbiyesinde başarılı olmanın sırrı, sevgiye ve ilgiye dayalı bir diyalogda saklıdır.⁴²⁶

Çocuğu sevmek, okşamak, onlara dokunmak da bir merhamet göstergesidir. Konuyla ilgili hadiste, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) torunu Hasan'ı öperken gören Akra b. Habis "Benim 10 çocuğum var, ancak şimdiye kadar hiçbirini öpmedim" deyince sevgili Peygamberimiz; "Merhamet etmeyen, merhamet görmez" buyurur.⁴²⁷ Çocuklara sevgi ve merhametle yaklaşılmazsa, çocuklar bu duyguyu öğrenemedikleri için, başkalarına da bu duyguları yansıtamazlar, diğer insanlara karşı sevgi ve merhametle yaklaşamazlar.⁴²⁸ Çocuk, yerine göre sevgi ile dolacağı en büyük şefkat kaynağından yudum yudum maneviyat dolmalıdır.⁴²⁹

Çocuk ilk terbiyeyi okulundan, sosyal çevresinden evvel, annesinden alır. Çocuğa doğru yolu gösteren, Rabbini tanıtan, Kur'an'ı öğreten, Peygamber'ini anlatan,

⁴²⁵ Tunç, "Kur'an-ı Kerim'de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.225, 228

⁴²⁶ Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çocuklarla Olan İlişkisinde Eğitim-Öğretim Açısından Ön Plana Çıkan Hususlar" *Diyanet İlmî Dergi*, s.21

⁴²⁷ Buhari, Edeb, 18

⁴²⁸ Bayraktar, "Şiddeti Önlemede Bir Tedbir: Çocuklara Merhamet Eğitimi", *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet*, s.125

⁴²⁹ Nurten Çevikoğlu, "İslam'a Göre Çocuk Terbiyesinde Annenin Yeri", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*, Ensar Neşriyat, 2005, s.205

İslâmiyet’i sevdiren annesidir. İlk vicdan, ilk sevgi, ilk acıma hislerini ona annesi verir.⁴³⁰

Çocuklara sevgiyi anne ve babanın öğretmesi gerekir. Bazı insanlar sevginin nasıl bir şey olduğunu hiç bilmez. Sevgi çok önemlidir. Çocuk sevgiyi öğrenerek büyümeli, sevgi ile büyümelidir. Bu sevgi onu ileride Allah’ı sevmeye götürecektir. Sevmeyi ilkönce anne çocuğuna öğretir, severek öğretir. Bebek sevgiden anlar. Bu ona ileride iyi bir insan olması için bir öğretimdir. O çocuk ileride dindar bir çocuk olacaktır. Annesi çok sevgi gösterdiği için, sevmeyi bilecek, öğrenecektir. O çocuk Allah’ı sevmeyi de öğrenecektir; annesini sevmekten Allah’ı sevmeyi öğrenecektir.”⁴³¹

Çocuklar sevmeye oldukça muhtaçtırlar ve sevgi onlar için hava su kadar gereklidir. Resulullah (S.A.V.) bizzat kendisi de çocuklara cömertçe sevgisini sunmuştur.⁴³² Hz. Peygamber (sav), çocuklara karşı gösterilecek merhamet ve müsamahayı, “Küçüklerimize sevgi şefkat göstermeyen bizden değildir”⁴³³ şeklinde vurgulamıştır.⁴³⁴

Tasavvuf, aşk ve sevgi odaklı bir gönül eğitimini esas alır. İnsan gönlünü aşkla dolduran ve onu gerçek sevgiliye, yani Allah'a götüren eğitimidir. Eğitimin gücü insana sağladığı değişim ve olgunlukla ortaya çıkmaktadır. Eğitimden istifade edebilmesi ya da eğitimin gücünü gösterebilmesi için öğrencinin teslim olması şarttır. Eğitimde aranan ilk ve en önemli, hatta o olmazsa eğitim de olmaz diyebileceğimiz özellik kuşkusuz sevgi ve aşktır. Sevgi ve aşk insanı insanayaklaştırır, insanı inceltir, yanlış davranıştan uzaklaştırır. Bu şekilde kalpler arasında bir bağ kurularak eğitimci ile öğrenci arasına giren benlik engeli ortadan kalkar. Bu da eğitimin etkili ve kaliteli olmasını sağlar.

⁴³⁰ Çevikoğlu, “İslam’a Göre Çocuk Terbiyesinde Annenin Yeri”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*, s.202

⁴³¹ Mahmud Esad Coşan, *Sevgi ve Kaynaşma Günleri*, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/kitap/tasavyolu/kaynasma.html> , Erişim Tarihi: 17 Mart 2017

⁴³² Mustafa Öcal, “Bir Hadis-i Şerif’in Işığında Çocuk Terbiyesi ve Peygamberimizin Eğitim Metodu”, *Diyanet Dergisi*, Cilt:25, Sayı:4, 1989, s.77

⁴³³ Ebu Davud, Edeb, 66

⁴³⁴ Yusuf Acar, “Çocukluk Dönemi Eğitiminde Hz. Peygamber’in Ortaya Koyduğu İlkeler”, http://isamveri.org/pdfdr/1999_4_ACARY, Erişim Tarihi: 23 Kasım 2017, s.23

Tasavvuf sistemi, bütün bu unsurları ihtiva eden yapısıyla, geçmişte olduğu gibigünümüzde de eğitimin vazgeçilmez bir parçası olmalıdır.⁴³⁵

Mevlânâ, Yunus Emre ve diğer gönül sultanları insanlığın yücelmesinin en doğru ve en kestirme yolunu sevgide bulmuşlar, ahlâkî prensipleri halka bir sevgi yumağıyla takdim etmişler; sevgiyi taş gönülleri yumuşatan, kuru ağaçları yeşerten her türlü hastalığın hekimi olan bir kavram olarak kabul etmişlerdir. Sevgi, insanların içindeki olumsuz duygulardan arınması için bir ilaç niteliğinde olup, İlahi aşk, kalplerin aydınlanmasına vesile olur.⁴³⁶

Tabiatı sevmek, tabiat ve çevreyi asla hor kullanmamak da bizi biz yapan değerlerimizdendir. Nakış sevilmeden nakkaş sevilmez, dolayısıyla Allah sevgisinin yolu öncelikle yarattıklarını sevmek, sevebilmektir, onlarla bütünleşebilmektir. Çocukları bu amaçla yetiştirmek gerekir. Peygamberimizin merhametle ilgili uygulamalarını öğrenmeli, uygulamalı ve çocuklarımızı öğretmeliyiz. Biliyoruz ki sevmek öğrenilir ve öğretilir. Merhamet de öğrenilir ve öğretilir. Bu konuda sevgi güneşi Mevlânâ şöyle der:

"Sen sevmesini öğrendinse,

Şimdi artık öğretmelisin."⁴³⁷

3.2.2.Mutasavvıfların Hayatlarından Örnekler

Tezimizin bu kısmında mutasavvıfların hayatlarından birtakım örneklere yer vererek, çocuğun ahlâk gelişimi ve eğitimi ile ilgili tezimizin ikinci bölümündeki mühim hususların, teorik bilgilerin, tasavvufî hayata nasıl yansıdığını göstermeye gayret edeceğiz.

⁴³⁵ İhsan Kara, "Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Tasavvuf", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt:42, Sayı:2, 2006, s.118

⁴³⁶ Emine Yeniterzi, "Mevlana'nın Eserlerinde Ahlaki Unsurlar", *Selçuk Üniversitesi X. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*, Cilt:1, Konya, 2002, s.329

⁴³⁷ Bayraktar, "Şiddeti Önlemede Bir Tedbir: Çocuklara Merhamet Eğitimi", *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet*, s.127,129

3.2.2.1.Ma'rûf-i Kerhi (K.S.) (ö.200/815)

Öncelikle Ma'rûf-i Kerhi Hazretlerinin çocuklukta bile nasıl sarsılmaz bir tevhid inancına sahip olduğuyla ilgili, Kuşeyri Risalesinde şöyle nakledilir: “Ma'rûf-i Kerhi'nin anne babası önceleri Hristiyan idiler. Ma'rûf küçük iken kendisini eğitmesi için bir öğretmene teslim ettiler; öğretmen Ma'rûf'a, ‘Allah, üç ilahın üçüncüsüdür de’ diye telkinde bulundu; Ma'rûf, ‘Hayır, O üç değil, birdir’ dedi. Öğretmen bir gün Ma'rûf'u vücudunu yaralayacak şekilde dövdü; bunun üzerine Ma'rûf, o beldeden kaçtı. Ma'rûf'un anne babası, ‘Ah keşke oğlumuz geri dönse de, hangi din üzere olursa olsa biz de kendisine uyardık’ diyorlardı. Sonra Ma'rûf-i Kerhi, Ali b. Musa-i Rızâ'nın elinde Müslüman oldu. Bir zaman sonra evine döndü. Ona ‘Hangi din üzere geldin?’ diye sordular. Ma'rûf, ‘Tevhid dini (bir Allah'a inanan İslâm dini)’ diye cevap verdi; bunu işiten anne babası da Müslüman oldular.”⁴³⁸

Bilindiği üzere, Ma'rûf-i Kerhi, Seriyî Sakatî'nin hocasıdır. Bir yetim çocuğu sevindirme gayreti üzere birbiri ile yarışan hoca ve talebenin kıssası bizlere en sevaplı işlerin hangileri olduğu hususunda çok önemli bir yol gösterici olmaktadır: “Seriyî Sakatî, bir bayram günü Ma'rûf'u hurma çekirdeği toplar halde gördüğünde, onları ne yapacağını sorar. Ma'rûf, bir çocuğu ağlar durumda gördüğünü ve ona niçin ağladığını sorduğunda onun kendisine: ‘Ben yetimim; ne annem ne de babam var. Arkadaşlarımın cici elbiseleri, güzel oyuncakları var; fakat benim yok, onun için ağlıyorum’ cevabını vermesi sebebiyle çekirdek toplayıp, pazarda satıp, parasıyla ona top alıp sevindireceğini söyledi. Seriyî ona: ‘Bu işi bana bırak, sen müsterih ol’, dedikten sonra şunları söylüyor: “Küçüğü elinden tutup götürdüm ve ona güzel bir elbise ile top aldım. Çok sevindi. İşte bu sırada gönlümde bir nur peyda oldu; bambaşka bir hayat yaşadım.”⁴³⁹

⁴³⁸ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, s.49

⁴³⁹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2008, s.68

3.2.2.2.Bâyezid-i Bestâmî (K.S.) (ö.261/875)

Bâyezid-i Bestâmî Hazretleri, ariflerin sultanı olarak da anılır. Evliyanın en büyüğüdür. Pek çok riyazetleri ve kerametleri vardı. Daima kurb ve heybet makamında bulunmuş, muhabbet ateşine garp olmuş idi.⁴⁴⁰

Kendisi çocukluğundan itibaren son derece üstün vasıflara sahip bir zat idi. Tezkiretü'l Evliya adlı eserden nakledildiğine göre: “Bayezid’in anası der: ‘Hamileyken ne zaman şüpheli taam yedi isem Bayezid karnım içinde ayağı ile beni tepirdi: Lokmayı ağzımdan çıkarmadıkça tepmeyi devam ettirdi’ Daha sonra Bâyezid’i anası mektebe verdi. Lokman suresine geldi. Bu surenin on dördüncü ayetini okuduğu zaman içine ateş düştü. Anasına geldi: ‘Bir ayet işittim (HakTeâlâ buyurur ki: ‘Bana ve ana babana kulluk eyle). Bu fermana karşı, iki yere nasıl kulluk edeceğim’ dedi. Anası: ‘Ben hakkımı sana bağışladım. Var Allah'a kulluk eyle’ dedi.”⁴⁴¹ Tezimizin önceki bölümünde ahlak gelişiminin aslında anne karnında iken başladığı ve bu zaman zarfında şüpheli ve haram lokmalardan annelerin kaçınması gerektiği üzerinde durmuştuk. Kendisinin anne karnındayken bile şüpheli gıdadan kaçınması oldukça anlamlıdır.

“Bundan sonra Bâyezîd (r.a), kendini Allahü Teâlâ’ya verdi. Emîrlerinin hiç birisini yapmakta gevşeklik göstermedi, ama annesinin hizmetini de ihmâl etmedi. Annesinin küçük bir arzusunu, büyük bir emir kabûl edip, her durumda yerine getirmeye çalışırdı. Çünkü Allahü Teâlânın emri de böyle idi. Soğuk ve dondurucu bir kış gecesi idi. Annesi yattığı yerden oğluna seslenip su istedi. Bâyezîd-i Bistâmî (r.a.) hemen fırlayıp su testisini almaya gitti. Fakat testide su kalmamış olduğundan çeşmeye gidip, testiye doldurdu. Buzlarla kaplı testi, ile annesinin başına geldiğinde, annesinin tekrar dalmış olduğunu gördü. Uyandırmaya kıyamadı. O halde bekledi. Nihâyet annesi uyandı ve “Su, su” diye mırıldandı. Bâyezîd (r.a.) elinde testi bekliyordu. Şiddetli soğuk te’sîri ile eli donmuş parmakları testiye yapışmış idi. Bu hâli gören annesi “Yavrum, testiye niçin yere koymuyorsun da elinde bekletiyorsun?” dedi. Bâyezîd-i Bistâmî (r.a.) “Anneciğim uyandıığınız zaman, suyu hemen verebilmek için testi elimde bekliyorum” dedi. Bunun üzerine annesi “Yâ Rabbî! Ben oğlumdan râzıyım. Sen de râzı ol!” diye cân-ü gönülden duâ etti. Belki de annesinin bu duâsı sebebiyle, Allahü Teâlâ ona

⁴⁴⁰ Feridüddin Attar, *Tezkiretü-l Evliya*, çev. Süleyman Uludağ, cilt 1, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.173

⁴⁴¹ Feridüddin-i Attar, *Teziret’ul Evliya*, çev. Mehmet Zahit Kotku, <http://www.semazen.net/download/tezkiretulevliya.pdf>, Erişim Tarihi 15 Mart 2017, s.19

evliyâlığın çok yüksek mertebelerine kavuşmayı ihsân etti. İstanbul'a geldiği, papazların bir toplantısında bulunduğu ve aralarından yüzlercesinin îmânla şereflenmesine vesîle olduğu rivâyet edilmektedir."⁴⁴²

Bu kıssadan, Bâyezîd-i Bestâmî'nin daha çocuk yaşta iken Kur'an ayetlerinden etkilendiğini ve Kur'an'la amel etme gayretini görmekteyiz.

Bâyezîd'e bu mertebeye nasıl eriştiğini sorarlar, o da şu şekilde cevaplar: "Çocukluk halimle Bistam'dan çıktım. Ay aydınlığı idi. Halk uyumuştı. Bir hazret gördüm. Onsekizbin alem onun katında bir zerre değildi. Bana vecd-ü hâlet hasıl oldu. Dedim: "Hüdâvenda! Bu dergâh ki ne azametli dergâhtır. Niçin böyle halidir. Hafiften cevap geldi: "Bu dergâhın haliliği kimse gelmediğinden ötürü değildir, belki biz dilemediğimizdendir. Zira lâıyk olmayanlar ve yunmadıklar bu dergâha giremez." Kast eyledim ki cümle halkı dileyeyim. İlla hatırıma geldi ki şefaât makamı iki cihan fâhri, sultanil enbiya, Muhammed Mustafa (s.a.v)'nındır. Edeb bekledim. Pes hitab işittim ki: "Ya Bâyezîd! Sen edeb bekledin, biz dahi senin edebini ve mertebeni yüceltiyoruz. Ta kıyamete değin sana sultanü'l ârifin desinler."⁴⁴³

3.2.2.3. İmâm-ı Âzam (K.S.) (ö.152/767) ve Babası

İmâm-ı Âzam'ın babası ile ilgili kıssa ise, henüz evlat sahibi olmamışken bile haram lokma gırtlağından geçmemiş, takva ehli bir babayı konu edinmektedir.

Ebû Hanife (r.a.)'nin babası Sâbit, genç, âbid ve zâhitti. Bir gün su kanalından abdest alırken suda gördüğü bir elmayı alıp yedi. Abdest aldıktan sonra tükürdüğünde ise tükürüğünün kanlı olduğunu gördü ve kendi kendine; "Herhalde yediğim haram olmalı, yoksa tükürüğümün rengi değişmezdi" dedi ve su arkını takip ederek elma ağacını buldu. Ağacın sahibine durumu anlattı ve yediği elma karşılığında bir dirhem vererek; "Hakkını helâl et" dedi. Elma ağacının sahibi onun dinine son derece bağlı olduğunu görünce; "Bir dirhem değil bin dirhem hatta daha fazla versen bile sana hakkımı helâl etmem" dedi. Bunun üzerine Sâbit; "Peki hakkını nasıl helâl edersin?"

⁴⁴² *İslam Alimleri Ansiklopedisi: Bayezid-i Bestami*, Erişim Tarihi 15 Mart 2017, <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/BAYEZID-I-BISTAMI/1171>

⁴⁴³ Feridüddin-I Attar, *Teziret'ul Evliya*, çev. Mehmet Zahit Kotku, <http://www.semazen.net/download/tezkiretulevliya.pdf>, Erişim Tarihi 15 Mart 2017, s.22

diye sordu. Adam şöyle cevap verdi: “Benim gözleri görmeyen, konuşamayan, kulakları sağır ve yürüyemeyen bir kızım var, onunla evlenirsen hakkımı helâl ederim. Aksi takdirde hakkımı senden hesap gününde isterim” dedi. Bir müddet düşünen Sâbit kendi kendine: “Dünya azabı daha kolay ve geçici, ahiret azabı ise daha şiddetli ve ebedî, onunla evlen” diyerek söylendi ve onunla evlendi.⁴⁴⁴

Düğün yapıldı. Duvağı kaldırdı, ancak dünya güzeli bir kız gördü. Hemen kapatıp, dosdoğru kayınpederinin yanına gitti: “Efendim bir yanlışlık oldu. Bizim eve yanlış birisi geldi. Siz kör demiştiniz; bunun gözleri dünyanın en güzel gözleri. Topal demiştiniz; hiç aksaklığı yok. Çolak demiştiniz; her âzâsı tam. Konuşmuyor demiştiniz; konuştuğu zaman, ağzından inci mercan saçılıyor. Kulağı duymuyor demiştiniz; söyledim, cevap verdi.” Kayınpederi: “Git evlâdım git. Ben ona kötürüm dedim; hiç harama gitmedi ayakları. Ben ona çolak dedim; onun eli hiç harama uzanmadı. Ben ona kör dedim; sanki körmüş gibi, onun gözü hiç harama bakmadı. Ben ona sağır dedim, hiç haram dinlemedi. Ben onun için öyle söyledim, benim tarif ettiğim kızımdır o. Hadi bakalım, Allah mes'ud etsin. Ben onu sana, seni severek verdim. O senin eşindir, yanlışlık yoktur” dedi. Bir zaman sonra çocukları oldu. Çocuk mektebe gitmeye başladı. Ne söylenirse ezberleyen, zeki bir çocuk oldu. Nitekim Kur'an'ı çok kısa sürede hatmedip sevinerek eve geldi ve annesine: “Kur'ân-ı Kerîm'i tamamladım, öğrendim” dedi. Annesi: "Baban o elmayı dişlemeseydi, daha erken ezberlerdin” dedi.⁴⁴⁵

3.2.2.4. Vefâ Hazretleri (ö.388/998) ve Oğlu

Çocuk yetiştirmede ve terbiyesinde helâl lokmanın yeri çok büyük önem arz etmektedir. Binanın temeli ne kadar sağlam olursa bina da o kadar sağlam olur. Çocukların yetişmesinde önemli etkenlerin başında eğitim öğretim ve toplum yaşamı yer alır. Daha önemlisi hayırlı neslin temeli annenin hamilelikte ve daha sonrasında boğazından haram geçip geçmediğinde, babanın helâl getirip, getirmediğinde saklıdır. Vefâ Hazretlerinin kıssası, çocuğun terbiyesinde helâl lokmanın önemini vurgulaması

⁴⁴⁴ Muhammed Kasım Abduh el-Harisi, *Muhaddisler Nazarında İmam Ebu Hanife (R.A.)* Cilt 2, çev. Ahmet Yücel ve İbrahim Tüfekçi, Misvak Neşriyat, <http://imamiazamra.com/muhaddislere-gore-imam-i-azam-cilt-1/birinci-bolum/ii-dogumundan-vefatina-ebu-hanife-r-a/> Erişim Tarihi 11 Temmuz 2017

⁴⁴⁵ Mahmud Esad Coşan, *İlk Söz ve Son Söz Lailaheillallah Olsun*, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/kitap/avustralya/avustralya11.html> , Erişim Tarihi 15 Mart 2017

açısından oldukça manidardır. Vefa Hazretlerinin künyesi Ebü'l-Vefâ, ismi Muhammed, lakabı Tâc-ül-Ârifin'dir.

“İstanbul'un Vefâ semtine adı verilen Vefâ hazretleri Fatih devrinin büyük âlimlerinden ve evliyasındandı. Akşemseddin, Molla Gürâni gibi devrin manevî önderlerindendi. Bu büyük zatın oyun yaşlarındaki oğlu kötü bir alışkanlık edinmişti. Ucuna çivi çakılmış bir sopa ile o devirde evlere içme suyu taşıyan sakaların kırbaalarını deliyordu. Evcil hayvan derisinden yapılmış su tulumu demek olan kırba, sivri bir madde ile kolayca deliniyordu. Şeyh Vefâ'nın oğlu da bunu yapıyordu. Sakalar, babasına hürmetinden dolayı sabrettiler. Baktılar çocuğun vazgeçeceği yok, Vefâ hazretlerine şikâyet ettiler. Vefâ Hazretleri olanları duyunca hayretler içinde kaldı. Nasıl olur da bunca dikkat ve özenle yetiştirilen, haram lokmadan uzak tutulan bir çocuk böyle bir şey yapardı. Sakalara: 'Anlaşıldı, gereken yapılacak, sizin de zararınız ödenecek', dedi. Önce kendini düşündü: 'Acaba ben bu çocuğa yanlışlıkla da olsa haram yedirdim mi' diye düşündü. Bir şey bulamadı. Hanımına sordu: 'Sen bu çocuğa hamileyken veya süt verirken haram bir şey yedin mi, iyi düşün' dedi. Hanımı düşündü, nihayet bir olay hatırladı. Oğlana hamileyken oturmaya gittiği bir komşu evinde, masadaki bir tabakta portakallar varmış. Görünce canı çekmiş ama istemeye de utanmış. Ev sahibi hanım buldukları odadan dışarı çıktıkça oya iğnesini portakallara batırıp, sularını içmiş. Vefa hazretleri, 'Aman hatun hiç vakit geçirmeden komşuya git, olani biteni anlat, helâllik dile' demiş. Kendi de sakaların hepsinin parasını ödedi ve haklarını helal ettirdi. Oğluna olayın başından sonuna kadar bir şey demedi, ama çocuk bir daha çivili sopa ile kırbaaları delmedi.”⁴⁴⁶

Anne babalar, evlatlarının eğitim ve ahlâkında yolunda gitmeyen bir durumla karşılaştıkları vakit, ilk önce helâl lokma yönünden kendilerini sorgulamalıdır.

3.2.3. Çocuğun Tasavvufî Terbiyesi ile İlgili Tespitler ve Tavsiyeler

İlk olarak, çocuklara Kur'an öğretmek tasavvufî terbiyenin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Hadis-i şerifte: “Evladına Kur'an öğreten hiçbir kişi yoktur ki muhakkak onun

⁴⁴⁶ Cefai Demirel (25 Eylül 2013), “Hayırlı Nesil Yetiştirmek”, *Genç Birikim Dergisi*, Erişim Tarihi 15 Mart 2017, <http://www.gençbirikim.net/cefai-demirel-hayirli-nesil-yetistirmek/>

ana ve babasına, kıyamet gününde bir melek tacı ile insanların benzerini görmedikleri iki hülle giydirilmesin”⁴⁴⁷ buyurulmuştur.

Din ilmi, Allah katında o kadar kıymetlidir ki, onu evlatlarımıza layığı ile öğretebilmemiz için bizlere ne büyük lütuf ve ikramlarda bulunmaktadır. Öyle anne babalar vardır ki, evladına Kur’an’ı öğretirler ve öğretmeye çalışırlar, emekler çekip, masraflar yaparlar. Onları okutur ve Ümmet-i Muhammed’i irşat için yetiştirirler. İşte buna mükâfat olarak, o ana ve babaya bir melek tacı giydirilir ki, Bu tac, Hakk’ın tacı, dünya tacı değil, ahiret tacıdır. Yani bütün insanların gözlerini kamaştırın, o şaşaalı, kıymet biçmek mümkün olmayan o tac, evlatlarını okumaya sevk eden bu ana ve babaya giydirilir ve herkes imrenir. Fakat ne çare artık fırsat geçmiştir.⁴⁴⁸

Anne babalar, çocuklarının eğitime, onları çok severek başlamalıdır. Ebeveynler çocuklarının Allah’ın nadide birer emaneti olduğu bilinci ile sevmelidirler. Böylece bu sevgi, onları dünyada da, ahirette de mutluluğa götürsün. Bilindiği üzere anneler, çocukları ile daha fazla ilişki ve iletişim halindedirler. Bu durumda daha dikkatli davranmalı, bu hususta hanım sahabeleri örnek almalıdırlar. Bu hanımlar, Efendimiz’i görmekte geciken ve uzun zaman görüşmeyen evlatlarını ikâz ederlerdi. Çocuklar, anne babalarında var olan bütün davranış ve tutumları kaydeder, yeri geldiği zaman aynısını tatbik ederler. Dolayısıyla doğru olmayan tutum ve davranışlardan, israftan, aşırılıktan ve türlü olumsuz tutum ve davranışlardan uzaklaşmamız gerekmektedir. Çocuklara, kul olmanın, namaz kılmanın verdiği lezzeti ve yardıma ihtiyacı olan insanlara infak etmenin mutluluğunu tattırmalıyız. Onlara güzel adlarla hitap etmeli, Kur’an’ı öğretmeli ve sevdirmeliyiz. Çocuk eğitiminde kati surette uygulanmaması gereken, çok yanlış bir davranış vardır ki, o da dayaktır. Çocukların doğru olmayan bir takım davranış ve alışkanlıklarından vazgeçmeleri için caydırıcı cezalar verilebilir. Fakat dayak kesinlikle kabul edilebilir bir usul değildir. Dayak, çocuğu sinmiş, korkan ya da içine kapanık bir birey haline getirebileceği gibi, yüzsüz, hayâsız ve arsız bir kişi haline de getirebilir.⁴⁴⁹

“Çocuklar, kâinattaki ilâhî denge ve âhengi bozmayan güzel ve şerefli mevkilerini koruyacak bir kıvamda eğitilmelidirler. Hiç şüphesiz bu da; âile ocağında,

⁴⁴⁷ Gümüştanevi, Ramuz, II, 382, r.13

⁴⁴⁸ Mehmet Zahit Kotku, *Cennet Yolları*, İstanbul, Server İletişim, 2015, s.314

⁴⁴⁹ Osman Nuri Topbaş, “Cennet Çiçeklerinin Terbiyesi”, *Şebnem Dergisi*, 1 Nisan 2003, Sayı: 4, <http://www.osmannuritopbas.com/cennet-ciceklerinin-terbiyesi.html> Erişim Tarihi: 21 Mart 2017

anne ve babanın mahâretli gönüllerinden tecellî edecektir. Böyle bir tecellî ise, çocuğunun istikbâlini ciddî olarak düşünen anne ve babaların mahsûlüdür. Tabîi sadece bugüne ayarlı bir istikbal değil, aynı zamanda sonsuz saadete uzanan ebedî bir istikbâli kastediyoruz. Maâlesef bugün adına istikbal denilerek yalnız günü kurtarma yolunda evlâtlarımızın yarınları tehlikeye atılıyor. Nice yanlış işler, hep: “Ne yapalım; yavrumuzun istikbâli daha önemli!” bahâneleriyle evlâtlarımızı Hak katında günâha ve isyana sürüklüyor. Oysa, biz yavrumuzu ne kadar mânevî duygularla yetiştirirsek o nisbette Cenâb-ı Hak onun istikbâlini parlak eyler. Osmanlı’nın yirmi dört milyon kilometrekare genişlemesinin sırrı, bu keyfiyetten kaynaklanmaktadır. Yine zor zamanlarda Allâh’ın yardım etmesi de, buna bağlıdır. Çanakkale ve İstiklâl Savaşı zaferleri de bu hakîkatin bir bereket ve tecellisidir. O hâlde çocuklarımızı alabildiğine Kur’ân ahlâkı, tefekkürü, istikâmeti üzere eğitmek sûretiyle kendisine, âilesine, daha önemlisi vatanına ve milletine sahip olacak hayırlı evlât olarak yetiştirmek mecburiyetindeyiz.”⁴⁵⁰

3.3. GAZÂLÎ’NİN ESERLERİNDEN ÖRNEKLER

3.3.1. Gazâlî’de Güzel Ahlâk Bahsi

İslam ilimleri içinde ahlak konusu üzerinde en çok duranlar mutasavvıflar olmuştur. Bütün mutasavvıflar ahlaki faziletlerin tasavvufi hayat açısından en az ibadet faaliyetleri kadar önem taşıdığı ve ahlakın tasavvufun olmazsa olmaz bir parçası olduğunu savunmuşlardır. Tasavvufla ilgili yapılan tariflere bakıldığında da ahlâkla ilişkisini ortaya koyan pek çok tarife rastlamak mümkündür. Tasavvufu kısaca “güzel ahlâk” şeklinde tarif edenler olmuştur. Ruhu kirleten ve gelişimine engel olan her türlü şeyden kaçmayı şiar edinen sufiler, Hz. Peygamber’in ahlâkını en titiz şekilde uygulamışlardır. Tasavvufta asıl olan gönlün manevi rahatsızlıklardan arınarak iyileşmesini sağlamak ve onu güzel bir ahlâkla donatmaktır. Allah’a varmak, sabır, ihlâs, sıdk gibi güzel niteliklere sahip olmakla gerçekleşebileceği gibi, muhasebe, recâ,

⁴⁵⁰ Osman Nuri Topbaş, “Cennet Çiçeklerinin Terbiyesi”, *Şebnem Dergisi*, 1 Nisan 2003, Sayı: 4, <http://www.osmannuritopbas.com/cennet-ciceklerinin-terbiyesi.html> Erişim Tarihi: 21 Mart 2017

havf ve tevbe gibi makamlar vasıtasıyla da gerçekleşir. Derviş, bu ve benzeri niteliklerle Allah'a yakın olur ve marifet ehlinde olur.⁴⁵¹

Mutasavvıflara göre insan nefsinin gerçek anlamda tanımaz, hile ve tuzaklarından haberdar olmazsa mücahede ve riyâzeti boşa gider. Bu nedenle onların birinci sırada önem verdikleri şey nefsin tanıma, onu muhasebe ve murâkabe etme gibi nefsin kusurlarını ortaya çıkaracak metotlara girişmek olmuştur. Diğer birçok İslâm düşünürü gibi, Gazâlî de nefis konusunda onu tanımanın gerekliliğine vurgu yaparak işe başlar. Aksi halde kişi için en yüksek amaç olan ebedi mutluluğa ulaşmak imkânsız hale gelir. “Nefsinin temizleyen kurtulmuştur, kim de onu kirletirse hüsrana uğramıştır.”⁴⁵² ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir.⁴⁵³

Allahu Teâlâ Sevgili Peygamberini övmek ve ona vermiş olduğu nimeti açıklamak üzere: “Şüphesiz sen, büyük ahlâk üzere gönderilmişsin.”⁴⁵⁴ buyurmuştur.

Buna göre yaratık anlamına gelen halk ile ahlâk anlamına gelen hulk, birlikte kullanılmaktadır. Filanca adamın hilka ve halkı (yani yaratılışı ve ahlâkı) güzeldir, denir ve “halk” sözcüğü ile dış yüzü, “hulk” sözcüğü ile de iç yüzü kast olunur. İnsan gözle görülen beden ve basiret ile idrak edilen ruhtan meydana gelmiştir. Herşey ve herkes bir biçime ve surete sahiptir. Suretler güzel ya da çirkin olabilir, ancak cismin önemi yoldur. Önemli olan, basiret yoluyla keşfedilen ruhtur. Bunun için Allahu Teâlâ ruhu kendisine nisbet etmekle şerefini yükselterek buyurmuştur: “Rabbin meleklere şöyle demişti: Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yapıp ruhumdan ona üflediğim zaman ona secdeye kapanın.”⁴⁵⁵ Bu ayette cesedi toprağa, ruhu ise kendisine nispet buyurmuştur. Burada ruh ile nefis kelimelerinin manası birdir. Murad lâtife-i Rabbâniyedir. Ahlâk insanın nefsinde yer etmiş bir biçim, bir keyfiyettir. Bu keyfiyetten doğru davranış ve işler zuhur ederse, buna güzel ahlaklı olmak denir. Şayet de doğru olmayan, kötü işler zuhur ederse, buna kötü huy, kötü ahlaklı olmak denir. İnsan, nefsinde kurulu bu düzenek sayesinde düşünüp taşınmaksızın kolaylıkla ve kendiliğinden davranışlar geliştirir. Örnek verilecek olursa, insanın cömert sayılabilmesi için infak etmek alışkanlığı ve düzeneği kendisine yerleşmiş, bir karaktere haline

⁴⁵¹ Bedriye Reis, *Gazali'de Ahlak-Marifet İlişkisi*, Bursa, Emin Yay., 2011, s.36-38

⁴⁵² Şems, 9-10

⁴⁵³ Reis, *a.g.e.*, s.49

⁴⁵⁴ Kalem, 4

⁴⁵⁵ Sad, 71-72

dönüşmüş olması gerekir. Nadiren, herhangi bir nedenden dolayı bir ihtiyaç uğrunda infak eden kimsenin cömert olduğu söylenemez.⁴⁵⁶

Tasavvufta asıl olan kalbin tasfiyesi, manevi hastalıklardan iyileşmesi ve güzel ahlakla donatılmasıdır. Mutasavvıflar ahlâkî arınma ve faziletler kazanmayı ruhun kemâle ulaşmasının zorunlu şartı olarak görürler. Şu halde marifeti elde etmek için kalbi riya, kibir, haset gibi kötü unsurlardan ve bunlara ait afetlerden arındırmak gerekir. Kalbi kötü huylardan temizlemenin ve güzel ahlâka ulaşmanın yolu riyâzet ve mücahede olduğuna göre marifete ulaşmada mücahedenin nasıl bir rol oynadığını ortaya koymak gerekmektedir. Böylece marifet ile ahlâkın güzelleştirilmesi arasındaki ilişki aydınlanmış olacaktır. Allah'ı tanıma yani marifet öncelikle nefsi tanımayı, sonrasında da nefse karşı girişilecek bir mücahede ve bu yolla ahlâkın güzelleştirilmesini gerektirmektedir. Zira sûfiler nefsi kötülüklerin kaynağı, ona karşı muhalefeti de bütün ibadetlerin başı olarak değerlendirmişlerdir. Kibir, haset, cimrilik, öfke ve kin gibi kötü

huy ve çirkin davranışların ortaya çıkma sebebi nefstir ve bu kötü huylar terbiye edilerek tadrîcî bir şekilde düzeltilmeye uğraşılırsa nefsten def edilebilir.⁴⁵⁷

Mutasavvıflara göre insan nefsinin gerçek anlamda tanımaz, hile ve tuzaklarından haberdar olmazsa mücahede ve riyazeti boşa gider. Bu nedenle onların birinci sırada önem verdikleri şey nefsi tanıma, onu muhasebe ve murâkabe etme gibi nefsin kusurlarını ortaya çıkaracak metotlara girişmek olmuştur. Diğer birçok İslâm düşünürü gibi, Gazâlî de nefis konusunda onu tanımanın gerekliliğine vurgu yaparak işe başlar. Aksi halde kişi için en yüksek amaç olan ebedî mutluluğa ulaşmak imkânsız hale gelir. “Nefsini temizleyen kurtulmuştur, kim de onu kirletirse hüsrâna uğramıştır.”⁴⁵⁸ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir.⁴⁵⁹

Bütün mutluluklar ve kalıcı olan salih ameller iki şeyde toplanmıştır ki. İlki; kalbin Allahu Teâlâ'dan başka her şeyden arınması ve temiz olmasıdır. Âyet-i kerîmeye göre; “O gün Allah'a kalb-i selîm ile gelenler müstesna”⁴⁶⁰ buyrulur. İkincisi; kalbin

⁴⁵⁶ İmam Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, c.3/1, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1974, s.125

⁴⁵⁷ Reis, *Gazali'de Ahlak-Marifet İlişkisi*, s.37-38

⁴⁵⁸ Şems, 9-10

⁴⁵⁹ Reis, *a.g.e.*, s.49

⁴⁶⁰ Şuara, 89

Allahu Teâlâ'nın marifeti ile dolmasıdır. Bununla, bütün kâinatın yaratılması ve peygamberlerin gönderilmesi kastedilir. Güzel ahlâk; bu ikisini içinde toplayandır. Fazilet bakımından, güzel ahlâktan daha güzel bir haslet yoktur. Bu nedenle Rabbimiz, Efendimizi (s.a.v.) methederek buyurmuştur: “Şüphesiz sen yüce bir ahlâk üzeresin.”⁴⁶¹

Başka bir âyette; “O’na temiz kelimeler yükselir, bunu da (güzel) doğru amel yükseltir”⁴⁶² buyrulur. Tevhid ve marifet, güzel sözlerdir. Tevhid ve marifet ile yücelmiş gönlün, ulaştığı nurla arınmasına ise salih amel denir. Kalbin yücelmesi onun huzura ermesidir. Marifet ve tevhidin yardımıyla ram olarak ve korkarak teslim olmasıdır. İşte o zaman Allahu Teâlâ’ya yakın olur. Güzel ahlâkın hakikatine gelince; insan bâtinî surete sahip bir varlıktır. Peygamberler bu iç âlemi güzelleştirmek, temizlemek, onu en güzel kıvama getirmek için gönderilmişlerdir. İç âlemin güzelleşmesi, güzel ahlâkın insandan bir keyfiyet ile kolaylıkla ortaya çıkmasıdır. İşte bu güzel ahlâkın hakikatinin manasıdır. Çirkin ahlâk da bunun zıddı bir anlamda olur. Övülen ve zemmedilen huyların tamamı üç sıfattan ortaya çıkar. Bunlar ana esaslardır

463

Bu noktada ele alınması gereken dört tane konu vardır: İlki, iyi veya kötü işlerdir. İkincisi ise bunları işlemeye muktedir olmaktır. Üçüncüsü güzeli, çirkinini, iyiyi ve kötüyü idrak etmektir. Dördüncüsü de nefse hakim olan bir hal ile güzel veya çirkin olan yöne temayül göstermek, güzel veya çirkin olandan birini seçerek onu yapmayı kolaylaştırmaktır. O zaman, ahlâk yalnızca işten yani amelden ibaret değildir demek mümkündür. Örneğin bazı cömert kimseler, aslında cömert olmalarına rağmen fakirlikten ötürü infak edemezler. Bazı cimri kimseler de, riya ya da başka bir nedenden ötürü infak ederler, cömert oldukları için değil.⁴⁶⁴

Bir insanda ahlâk değerlerinin var olduğunu ispat etmek için onu gösteren hareketlerin yapılması şart değildir. Şart olan sadece imkân elverdiği ve fırsat ele geçtiği zaman tereddütsüz o işin yapılması keyfiyeti insan tabiatında bulunsun.⁴⁶⁵

Ahlak bir keyfiyettir ki, insanın nefsi onunla beraber cömertlik ya da cimrilik işlerinin kendisinden sadır olmasına hazırlanır. Şu halde ahlâk, nefsin hey’etinden ve

⁴⁶¹ Kalem, 4

⁴⁶² Fatır, 10

⁴⁶³ İmam Gazali, *Ahlak Kitabı*, çev. Seray Yıldız, İstanbul, İlke Yay., 2007, s.156-7

⁴⁶⁴ Gazali, *İhyau ’Ulumi ’d-Din*, c.3/1, s.125-6

⁴⁶⁵ Mevlana Şibli Numani, *Gazali*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul, Kayıhan Yay., 2008, s.100

bâtinî suretinden ibarettir. Dış güzellik, azalardan sadece bir tanesinin güzel olmasıyla tamamlanmadığı gibi batında da dört köşe vardır. Güzel demek için bunların hepsinin güzel olması şarttır. Ahlakın meydana gelebilmesi için dört tane rükünün güzel ve mutedil olması gerekmektedir. Bu dört rükün de şehvet, gazap ve ilim kuvvetleri ile şu üç kuvvet arasında itidalî koruma kuvvetidir.⁴⁶⁶

Gazâlî güzel ahlâkın unsurlarını şu şekilde sunmuştur:

1. İlim kuvveti: Gazâlî bu kuvveti fikir veya akıl kuvveti olarak da isimlendirir. Bu kuvvetin güzelliği ve mükemmelliği sözlerde doğru ve yalânı, inançlarda hak ile batılı, davranışlarda güzel ile çirkini kolayca ayırt edebilecek bir halde olmasıdır. İlim kuvveti mükemmel olursa bundan hikmet hâsıl olur. Hikmet ise güzel ahlâkın temelidir. Kur'an'da "Kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir"⁴⁶⁷ buyurulmaktadır.
2. Gazap kuvveti: Bu kuvvetin güzelliği, harekete geçip geçmemesinin hikmetin gerektirdiği ölçüde olmasıdır. Aşırılıklardan uzak ve itidal halinde olmasından şecâat fazileti doğar.
3. Şehvet kuvveti: Bunun mükemmelliği de hikmetin yani akıl ve dinin istediği şekilde olmasıdır. İtidalinden iffet fazileti doğar.
4. Adalet Kuvveti: Gazap ve şehvetin akıl ve dinin gerektirdiği şekilde kontrol altına alınmasıdır. Akıl öğüt veren bir danışman gibidir. Adalet ise aklın işaret ettiğini uygulayan kuvvettir.⁴⁶⁸

Şu dört haslet kimde toplanır ve mutedil olursa, bu adam mutlak surette güzel huyludur. Fakat yalnız bir kısmı kendisinde bulunan kimse, bulunan hasletleri bakımından ancak güzel ahlâklı sayılır. Mesela bir adamın yüzündeki azalarından bir kısmı güzel ve bir kısmı çirkin olur. Buna, çok güzeldir, denemez. Ancak, kaşığı gözü güzel, fakat ağzı ve yüzü çirkindir, denir. Şecaat, gazab kuvvetinin mutedil halde oluşuna denirken, iffet de, şehvet kuvvetinin mutedil halde oluşuna denir. İlim kuvvetinin itidaline ise hikmet denir. Zulüm, adaletin ortadan kalkmasıyla oluşur. Adaletin itidalî söz konusu değildir. Ya vardır, ya da yoktur. Yokluğunda zulüm hâsıl

⁴⁶⁶ Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, c.3/1, s.126

⁴⁶⁷ Bakara, 269

⁴⁶⁸ Reis, *Gazali'de Ahlak-Marifet İlişkisi*, s.76-77

olur. Adalet kaybolunca onun tarafları diye ortada bir şey kalmaz. Ortada tek bir şey kalır, o da zulümdür. Hikmet, şecaat, iffet ve adalet, ahlâkın esaslarını oluşturmaktadırlar. Hikmet, doğru ile yanlış ayırt edebilme kabiliyeti ve keyfiyetidir. Adalet, gazab ve şehveti hikmete uygun olarak idare eden, itidalli olmasını sağlayan bir kuvvettir. Şecâat ise, gazab kuvvetine yenik düşmeyip akla uygun davranmaktır. Şehvet, akıl ve şeriat kuvvetleri ile terbiye edilirse, ortaya iffet çıkar. Kısaca, iyi huyların anası aslı şu dört fazilettir. Onlar; iffet, hikmet, şecaat ve adalettir. Geri kalanlar ayrıntıdır. Şu dört hususta da kemâl mertebesine yükselen, ancak ve ancak Resûl-i Ekrem'dir. Diğer insanlar buna yakınlık ve uzaklıkta değişiktir. Şu dört vasıfta Resûl-i Ekrem'e kim yaklaşırsa o nispette Allahu Teâlâ'ya yaklaşmış sayılır. Şu faziletleri toplayan her fert, yaratıklar arasında itaat edilen bir hükümdar olmayı ve insanların onun etrafında toplanıp iş ve hareketlerinde onu örnek kabul etmelerini hak etmiş olur. Şu dört faziletten uzaklaşıp bunların zıtları ile vasıflanan kimse de insanlık ve halk arasından çıkarılmayı hak etmiş olur. Zira bu gibi insan, Allah'ın rahmetinden kovulan ve uzaklaştırılan şeytana yaklaşmıştır.⁴⁶⁹

İyi ahlâk, bazen insanın yaratılışı ile bazen güzel alışkanlıklar geliştirmekle ve bazen iyi adamların iyi işlerini görüp onlarla düşüp kalkmakla elde edilir. Çünkü onlar iyi arkadaşlar ve salih kardeşlerdir. İnsan yaratılıştan itibaren arkadaşlarının hem iyi, hem de kötü taraflarından etkilenirler. Bu yüzden iyi insanlarla bir arada bulunmak ve sohbet etmek ahlakın düzelmesine sebep olabilir. Demek oluyor ki, fıtraten, alışkanlık haline getirerek ve iyilerle bir arada bulunarak güzel ahlakı öğrenme ile kendini geliştiren kimse, en erdemli kişidir. Fıtrat ve kalitesi düşük olup kötülerle düşüp kalkan, onlardan kötülüğü öğrenen ve kötülük sebepleri kendisine kolaylaşıp kötülükleri itiyat haline getiren kimse ise, Allahu Teâlâ'dan en çok uzak olan bir kimsedir. Bu ikisinin arasında muhtelif dereceler vardır. Cihetlerinin ihtilafına göre derecelere de ayrılır. Sıfat ve halleri neyi gerektiriyorsa dereceleri de odur.⁴⁷⁰

İnsanların kendi kusurlarını görmesi zordur. Güzel ahlâkın emarelerini ve nişanelerini görebilmek için Rabbimizin sözlerine bakmak bir yoldur. Gazâlî'ye göre bu yolla kişi kendisini muhasebe edebilir, kendisinde bu güzel ahlâkın var olup olmadığını, eksiklerinin neler olduğunu bulabilir:

⁴⁶⁹ Gazali, *İhyau 'Ulumi 'd-Din*, c.3/1, s.127-8

⁴⁷⁰ Gazali, *a.g.e.*, c.3/1, s.139

“Mü’minler felaha ermişlerdir. Onlar namazda huşû içindedirler. Onlar boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar zekâtlarını verirler. Onlar eşleri ve cariyeleri dışında, mahrem yerlerini herkesten korurlar. Doğrusu bunlar zemmedilmezler. Bu sınırları aşmak isteyenler, işte bunlar aşırı gidenlerdir. Onlar emanetlerini ve sözlerini yerine getirirler. Namazlarına riayet ederler. İşte onlar temelli kalacakları Firdevs Cenneti’ne varis olan mirasçılardır”⁴⁷¹

“Ey Muhammed, Allah’a tevbe eden, kullukta bulunan, O’nu öven, O’nun uğrunda gezen, rükû’ ve secde eden, muvafık olanı buyurup fenalığı yasak eden ve Allah’ın buyruklarını koruyan mü’minleri müjdele”⁴⁷²

“Mü’minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer. Karşılarında ayetleri okununca (bu) onların imanını artırır. Onlar ancak Rablerine istinad edip güvenirlere. Mü’minler onlardır ki, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden harcarlar. İşte onlar, hakiki mü’minlerin ta kendileridir”⁴⁷³

“Rahman olan Allah’ın kulları yeryüzünde mülayemetle yürürler. Cahiller kendilerine takıldıkları zaman, onlara güzel sözler söylerler. Onlar gecelerini Rableri için kıyama durarak ve secdeye vararak geçirirler. Onlar “Rabbimiz, bizden cehennem azabını uzaklaştır; doğrusu onun azabı daimi ve acıdır, orası şüphesiz kötü bir yer ve kötü bir duraktır” derler. Onlar sarfettikleri zaman, ne israf ederler, ne de cimrilik; ikisi arasında orta bir yol tutarlar. Onlar, Allah’ın yanında başka tanrı tutup O’na yalvarmazlar. Allah’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar. Zina etmezler. Bunları yapan günaha girmiş olur. Kıyamet günü azabı kat kat olur. Orada alçaltılarak daimi kalır. Ancak tevbe eden, inanıp yararlı iş işleyen kimselerin, işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder. Kim tevbe edip yararlı iş işlerse, şüphesiz o, Allah’a layıkı veçhile teveccüh etmiş olur. Onlar, yalan yere şahadet etmezler. Faydasız bir şeye rasladıkları zaman, yüz çevirip vekarla geçerler. Kendilerine Rablerinin ayeti hatırlatıldığı zaman, onlara karşı kör ve sağır davranmazlar. Onlar, “Rabbimiz, eşlerimiz ve çocuklarımız hususunda gözümüzü aydın kıl, bizi Allah’a karşı gelmekten sakınanlara rehber yap” derler. İşte onlar, sabrettiklerinden ötürü cennetin en yüksek dereceleri ile mükâfatlandırılırlar. Orada

⁴⁷¹ Müminun, 23/1-11

⁴⁷² Tevbe, 9/112

⁴⁷³ Enfal, 8/2-4

esenlik ve dirlik dilekleriyle karşılanırlar. Orada daimidirler. Ne güzel bir yer ve ne güzel bir duraktır. Ey Muhammed, de ki: İbadetiniz olmasa Rabbim size ne diye kıymet versin. Ey inkârcılar, yalanladığınız için azab yakanızı bırakmayacaktır”⁴⁷⁴

Gazâlî’ye göre, hal ve gidişatından şüphelenen kimse, kendini bu âyet-i celîle’lere arzetsin. Bu sıfatların tamamının kendinde bulunması güzel ahlâkın alametidir. Hiçbirinin bulunmaması ise, kötü ahlâkın alametidir. Bazısının bulunup bazısının bulunmaması ise, ahlâkının bazılarının güzel, bazılarının da çirkin olmasının nişanesidir. Buna göre iyiliklerini koruyup kötülüklerini izaleye çalışmalıdır.⁴⁷⁵

Gazâlî, yine güzel ahlâkın nişanelerinden haberdar olmak amacıyla kişilerin Resûlullah (s.a.v.) Efendimizin hal ve hareketlerinden, hayatından yola çıkmaları gerekliliğini vurgulamıştır. Gazâlî’ye göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.), mü’mini birçok sıfatları ile vasıflandırmış ve bunların hepsinin güzel ahlâk olduğunu bildirmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. “Mü’min, kendisi için sevdiğini din kardeşi için de sever.”
2. “Allah’a ve ahiret gününe iman eden misafirine ikram etsin. Allah’a ve ahiret gününe iman eden komşusuna ikram etsin. Allah’a ve ahiret gününe iman eden hayır söylesin veya sükût etsin.”
3. “Sükûtu seven ve vekarlı olan bir mü’mini gördüğünüz zaman ona yaklaşın. Zira ona hikmet telkin edilmiştir.”
4. “İyiliklerine sevinen, kötülüklerine üzülen kimse mü’mindir.”
5. “Din kardeşine eziyet verecek sert bakış ile bakmak, mü’mine helâl olmaz.”
6. “Müslümanın Müslümanı korkutması helâl olmaz.”
7. “Bir mecliste oturan iki kişi Allah’ın emanıyla otururlar. Onların birine, arkadaşının aleyhinde bir şeyi ifşa etmesi helâl olmaz.”⁴⁷⁶

Hayâ etmek, kimseye eza etmemek, iyiliksever olmak, doğru sözlü olmak, az konuşmak, çok amel etmek, güzel ahlakın işaretlerinden bazılarıdır. Güzel ahlak sahibi kişi boş işlerle uğraşmaz, yardımsever olur, vakar sahibi olur, sabreden, şükreden, Hakk Teâla’nın hükmüne râzı, halîm, yumuşak huylu, şerefli, merhametli olur. Güzel ahlak

⁴⁷⁴ Furkan, 63-77

⁴⁷⁵ Gazali, *İhyau’Ulumi’d-Din*, c.3/1, s.157-9

⁴⁷⁶ Gazali, *a.g.e.*, c.3/1, s.159-160

sahibi kişi beddua ve kötü söz etmez, koğuculuk etmez, gıybet etmez, hased etmez, cimri olmaz, kin tutmaz. Tatlı dilli ve güler yüzlü olur, Allah rızası için sever, Allah rızası için buğzeder. Başa gelen zorluklara karşı sabırlı olmak, yine güzel ahlaktandır. Güzel ahlak, sıkıntı ve ezaya tahammül göstermek olduğu için, başkalarının kötü ahlakından şikâyet etmek, kötü ahlaklı olunduğunun kanıtıdır.⁴⁷⁷

Cömertlik; selamı yaymak, yemek yedirmek, akrabalık ilişkilerini korumak, gece namazı kılmaktır. Güzel ahlâka ulaşmak haramları terketmekle olur. Güzel ahlâk cennet ehlinin amelleridir. Başı tatlı sözdür, onu şerefli işler takip eder. İyilik edenlerin mükâfatı yaptıkları iyilikten daha fazlasıyla karşılanmasıdır. Güzel ahlâksahibi kimse, seni kendisinden bir şey istemeye muhtaç etmez. Düşük tabiatlı olanlar sürekli övünürken, şerefli olanlar aksine yaptıklarını yetersiz görüp özür dilemekle uğraşırlar. Kardeşlerinin hatasını görmezden gelir, onların ihtiyaçlarını gidermek için uğraşır, dünyayı ihtiyacı olanın önüne atar.⁴⁷⁸

İnsanoğlundaki fitrat korunursa, yaratılışında farkında olmaksızın var olan kabiliyet açığa çıkar. Bu kabiliyet, ilimleri öğrenme kabiliyetidir. “Her çocuk fitrat üzere doğar” hadisi bunu kastetmektedir. Çünkü bazı insanlar sonradan oluşan ve çevresel faktörlerden dolayı bu kabiliyetlerini yitirebilmektedir.⁴⁷⁹

Hiçbir insan bütünüyle kâmil veya eksik, iyi veya kötü olamaz. Olgun tarafları olduğu gibi eksik tarafları da, iyi hasletleri olduğu gibi kötü huyları da bulunur. İnsan hem iyi hem de kötü niteliklerle donatılmış olarak dünyaya gelir. Gazâlî'nin tercih ettiği görüşe göre ahlâkın değişmesi mümkündür.⁴⁸⁰

Akıl kuvveti itidal halinde olursa, hikmet yerli yerinde olursa, şehvet ve gazab kuvvetleri de itidalli olup akla ve dine uygun halde olurlarsa güzel ahlak meydana gelir. Söz konusu itidal iki şekilde meydana gelir. Birincisi yaratılıştan gelen mükemmelliktir. Bazı insanlar akıllı ve güzel ahlaklı olarak doğarlar, yani ilahî lütuf ile güzel bir ahlâka sahiptirler. Bunun örneği peygamberlerdir. Peygamberlerin dışında velîler için de aynı durum geçerli olabilmektedir. Bu çalışılarak kazanılması mümkün olmayan bir lütuftur. İkincisi riyâzet ve mücahededir. Dinen makbul olan bütün güzel huylar riyâzet ve

⁴⁷⁷ Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, c.3/1, s.160-161

⁴⁷⁸ Gazali, *Ahlak Kitabı*, s.196-7

⁴⁷⁹ Reis, *Gazali'de Ahlak-Marifet İlişkisi*, s.58

⁴⁸⁰ Reis, *a.g.e.*, s.94

mücadele sayesinde elde edilir. Neticede ulaşılması gereken nokta, kişinin yaptığı işi severek ve zevkle yapmasıdır. Kişi bütün güzel davranışları alışkanlık haline getirip onları şevkle yapan, bunlardan zevk alan bir kimse olarak hayatını sürdürmedikçe ve bütün kötü duygu ve davranışları çirkin görüp onları terk etmedikçe dinin istediği güzel ahlâk kalbinde kök salamaz.⁴⁸¹

Ahlâkı güzelleştirmenin yönteminden bahsederken Gazali'nin kötü ahlâktan kurtulmak için önerdiği esaslardan da söz etmek gerekir. Ona göre bu yolda atılması gereken ilk adım, kişinin kendisinde mevcut olan kötü huyların farkında olmasıdır. Çünkü kusurlarının farkında olan kişi bunları düzeltmek için çaba harcar. Gazâlî bu hususta kişiye yardım edecek dört formül önerir. Yani insanın kendi kusurlarını bilmesinin dört yolu vardır:

1. Nefsin kusurlarını bilen bir şeyhin önünde diz çökmek ve mücahedeğinde onun işaretlerine uymak. Şeyh onun eksiklerini gösterir, hastalığının reçetesini verir.
2. Doğru sözlü, basiretli ve dine düşkün kimseler ile ahbablık kurarak hâl ve gidişatı, kusurları ve eksikleri hakkında kendisine göz kulak olmasını ve gerekli gördüğünde uyarmasını istemek.
3. Kişinin kusur ve ayıplarını arayıp teşhir eden düşmanın bu yönünden yararlanmak.
4. İnsanların arasına karışmak ve halkta gördüğü kötü huy ve kusurların kendisinde olup olmadığını kontrol etmek. Gazâlî'ye göre insan başkalarında gördüğü kusurların kendisinde de olduğunu fark ettiğinde onları terk etse eğitimcilere ihtiyaç kalmazdı.⁴⁸²

Sonuç olarak ahlâkı güzelleştirerek arınmak, kişinin, Rabbimizin rızasına ermek, O'na yakın olabilmek, Cemalullah'ını seyredabilmek gibi amaçlarının gerçekleşmesine sebep olur. Ahlâktan marifete doğru bir yürüyüş söz konusudur. O halde mükemmellik, Allah'a yakınlık, keşf, müşahede, marifet ve ilâhî aşk, ahlâkı güzelleştirmenin amaç ve neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸³

⁴⁸¹ Reis, *Gazali'de Ahlak-Marifet İlişkisi*, s.97-98

⁴⁸² Reis, *a.g.e.*, s.106-107

⁴⁸³ Reis, *a.g.e.*, s.121

3.3.2. Gazâlî’de Anne-Baba ve Çocuk İlişkisi

Gazâlî’ye göre evladın ebeveynine karşı dikkat etmesi gereken edep kuralları şunlardır:

1. Ebeveynin emirlerini dinlemek
2. Ebeveynlere hürmet göstererek, ayağa kalktıklarında ayağa kalkmak.
3. Ebeveynlerinin Rabbimize isyanın haricindeki emirlerine itaat etmek.
4. Yürürken arkalarından gelmek.
5. Huzurlarındayken sesini yükselterek konuşmamak.
6. Kendisini çağırdıklarında tatlı bir edayla karşılık vermek.
7. Ebeveynlerinin kendisinden razı olmalarını sağlamaya çalışmak.
8. Ebeveynlerine hitaben mütevazı ve mülayim olmak.
9. Ebeveynlerine karşı yapılan işleri başlarına kakmamak. Onlarla istişare ettikten sonra giriştiğin bir mevzuda menfi yönde neticeler alındığında, onları suçlamamak.
10. Ebeveynlerine karşı yüzünü ekşitmemek ve onlara öfke dolu gözlerle bakmamak.
11. Ebeveynlerinin müsaadesi olmaksızın yola çıkmamak.⁴⁸⁴

Gazâlî, evvela anneye karşı asla katı söz, çiğ laf yapmamak gerektiğini belirtir. Allahu Teâlâ Hz. Musa’ya “Ya Musa, eğer bir kimse anasına ve babasına karşı ağır laf söylerse onun dilini kes. Bir kimse anasını veya babasını incitirse, onun azasını kes. Bir kimse anasını ve babasını râzı ederse cenneti âlâ’ da onun için iki kapı açılır, anasını babasını memnun etmeyen için de cehennemde iki kapı açılır. Bir kimsenin anası ve babası zalim olsalar bile onlara karşı asi olmamak lazımdır” buyurmuştur.⁴⁸⁵

Allahu Teâlâ Hazretleri, Hz. Musa’ya buyurdu: “İyi bil ki günahlar içinde bir günah vardır ki, ağırlığı dünyalar kadar ağırdır.” Hz. Musa “Ya Rabbalemin o günah

⁴⁸⁴ İmam Gazali, *Müslümanca Bir Hayat (Bidayetü'l-Hidaye)*, çev. Abdullah Demiray, İstanbul, Semerkand Yay., 2014, s.141-142

⁴⁸⁵ İmam Gazali, *Gazali'den Öğütler (Ey Oğul)*, çev. Mustafa Varlı, İstanbul, Esmâ Yay., 2015, s.90

nedir” diye sorar. Allahu Teâlâ buyurur: “Ana baba evladını çağırır da evlat, ‘buyur ana, buyur baba’ demezse gûnahtır. Allah’ın sana gazap etmesini istemiyorsan, annenin ve babanın çağırımlarına karşılık hemen ‘buyrun’ de ve güzelce onlara cevap ver. Nasıl bir ağanın yanında çalıştığın vakit, onun seni çağırmasıyla hemen cevap vermezsen, seni cezalandırdığı gibi, annenin ve babanın çağırmasına kulak vermezsen, Hz. Allah cezalandırır seni. Eğer anne ve babanın duasını almak istersen, sana bir şey buyurdıkları vakit, hemen o işi yap ki, geç gelirsene darılır ve sana bir beddua edebilirler. Sana darıldıkları vakit, hemen onların öfkelerini sindirmeye bak. Eğer annen ve baban ihtiyar iseler, onlara yardımcı ol, sen küçük iken onlar senin her işine koşmuşlardı. Sen de onların ihtiyaçları için koş. Böylece uğraş ve onların dualarını almaya gayret et. Eğer beddualarını alırsan, dünyanın ve ahiretin yıkılır. Atılan ok geriye gelmez. Onun için sakınmak gerekmektedir. Ana baba rızası Allah’ın rızası gibidir. Onların hışım etmelerini de Allah’ın hışım etmesi, yani gazabı gibidir.”⁴⁸⁶

Gazâlî, *Ey Oğul* adlı eserinde çocuk terbiyesi ile ilgili olarak şunları dile getirir: “Ey oğul, oğluna ve kızına edebi öğret. Çünkü büyüdüğü zaman ona edeb veya ilim öğretmek zor olur. Evladının ve ailenin yapmış oldukları suçları bağışla. Aile reisi durumunda olan kimse, gerek eşinde, gerek çocuklarında gördüğü suçların bir kısmını bağışlamasını bilmelidir. Çünkü aile reisinden bu kimseler korkarlar. Korkanın üzerine varmak yiğitlik ve mertlik değildir. Zayıf ve küçük olanlar kabahat yapabilirler. Büyük olana yakışan affettir.”⁴⁸⁷Sadakanın en faziletlisi, ailene, evladına ve hizmetçine yedirip içirdiğidir. Hizmet mevkiinde olanlar da sadaka ve hediyelerden mahrum edilmemelidir. Oğluna, kızına küçük iken edeb öğret. Anaya babaya itaatin ne olduğunu bildir. Kadınlarla oğlunu fazla konuşurma. Yedi yaşına vardığı zaman, oğluna namazı öğret. Namahreme baktırma. Kapıdan dışarıya çıkartma. Oruç tutmayı öğret. Kötülüklerini, fenalıklarını kendisine söyle. Eğer din üzerinde şüphelenirsen, bilginlere sor. Nefsine ve hevâsına uyan kişilere sorma, çünkü seni helaka sevkeder. Bu gibi işlerden Allah’a sığınırız. Yetişkin oğlunu, anasından, teyze ve halasından başka yabancı kadınlarla görüştürme. Sonrası iyi gelmez. Kızını evlendirirken parasına aldanıp da, bilmediğin kişilere onu verme. Kötü adama, fasıka ve Allah’ı tanımayan kız verme. Asilzâde olsun. Paraya aldanma. Fakir olsun, yeter ki temiz olsun. Allah malı verir. Yeter ki ona tevekkül et. Kızın çeyizi fazladır diye sakın çeyize aldanma.

⁴⁸⁶ Gazali, *Gazali'den Öğütler (Ey Oğul)*, s.90-91

⁴⁸⁷ İmam-I Gazali, *Ey Oğul*, çev. Rahmi Serin, İstanbul, Pamuk Yay., 2011, s.200

Kendinden zengin olan adama yanaşma, senden aşağısını ara. Sana yakın olsun, senin yaptığını yapsın. Kızını ihtiyar adama da verme. Sonra adam çok ihtiyarlayınca, kız fena yollara düşebilir. Cahile de kız verme. Âlim olsun veya namaz kılan olsun.”⁴⁸⁸

Çocuklara ilk öğretilecek şey büyüklere saygıdır. Bu husus öğretilirken, onlara şefkat kanatlarını açmalıdır. Oğlan çocuklarının yabancı kız çocukları ile yakın olması, akla gelmedik fenalıklara sebep olabilir. Onları kırmadan, bıktırmadan daha yararlı işlerle meşgul etmeli, dikkatleri başka yönlere çekilmelidir. Çocuklar, yedi yaşından itibaren namaz kılmaya alıştırmalı, dokuz yaşına girince oruç tutma öğretilmeli, mahrem ve namahrem konuları onlara öğretilmelidir. Çocukların eğitilmeleri hassas bir konudur. Sıradan kimselerin onları eğitip yetiştirmeleri düşünülemez. Bilinmeye her konu ehline sorulmalı, bilen ve samimi olandan öğrenilmelidir. Kız çocuğunun görüşebileceği çevre, yetiştirileceği muhit ve okul iyi seçilmeli, “meslek edinilmeli” diye iffetinden, faziletinden ve inancından edecek yer ve müesseselerden korunmalıdır.⁴⁸⁹

Çocukların tahsil ve terbiyesi, ilk merhalede ana babanın seçim ve kontrolindedir. Seçecekleri meslek ve eş konularında gençlere yardım edilmeli, aileye yeni katılacak gelin ve damatlar için iyi seçim yapılmalıdır. Taraflarda denklik gözden ırak tutulmamalıdır. İffet duygusundan yoksun, Allah korkusundan uzak ailelerle zoraki akrabalık kurmaya çalışmak hüsrarla sonuçlanabilecek yanlış seçimlerdir. En büyük rütbenin ilim, en büyük faziletin Allah korkusu, en büyük zenginliğin de sağlık ve afiyet olduğu iyice bilinmelidir. Evlenme konusunda olduğu gibi meslek seçiminde de yol göstermenin ötesinde bir zorlamaya gidilmemeli, belli bir yaşa gelen gençlere bir şeyi kabul ettirmek için ikna yolu tercih edilmelidir. Gençlerin yetiştirilip yönlendirilmesinde, İslâm’ın ana umdeleri dışında, zamanın şartları geçerlidir. Bu, inanç ve amelden fedakârlık edilecektir anlamına gelmez. Ancak, değişen ve bazı yönleri ile gelişen, bununla birlikte İslâm’a ters düşmeyecek değişkenliklerde katı kurallarla gençler sıkıştırılıp bunaltılmamalıdır. Huzurlu bir aile yuvası kurmak için, biraz da Allah’a tevekkül etmek gerekmektedir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Gazali, *Gazali'den Öğütler (Ey Oğul)*, 2015, s.95-96

⁴⁸⁹ Gazali, *Ey Oğul*, 2011, s.201

⁴⁹⁰ Gazali, *a.g.e.*, s.202

Özetle, Gazâlî'ye göre çocuğun, anne babasına karşı görevleri şunlardır: Konuştuklarında, onları dikkatlice dinler. Kalktıklarında, ayağa kalkar. Sözlerini tutar. Çağırdıklarında, derhal cevap verir. Onlara rahmet kanadını açar. İsteğinde ısrarcı davranarak, onlara baskı yapmaz. Yaptığı iyiliği ve sözlerini dinliyor olmasını başlarına kakmaz. Onlara dik dik/öfkeli bakmaz. Emirlerine karşı gelmez. Babanın ise, çocuklarına karşı görevleri şunlardır: Kendisine iyi davranmalarını kolaylaştırır. Anne-babaya iyi davranma konusunda, onlara taşıyamayacakları yük yüklemes. Sıkıntılı vakitlerinde, isteğinde ısrarcı olmaz. Onları, Rablerine itaat ve ibadetten alıkoymaz. Büyütüp eğitmiş olmasını başlarına kakmaz.⁴⁹¹

3.3.3. Gazâlî'de Çocuk Terbiyesi

Evlenmenin (nikâhın) faydaları bahsinde nikâhın faydalarından en önemlisi ve ilki olarak evlât yetiştirmek yer almıştır. Gazâlî'ye göre asıl fayda da budur. Evlenmek bunun içindir. Çocuk büyütmek, insanı Allah'a yakınlaştırır. Zürriyetin devamı için evlât yetiştirmek, Hakk Teâlâ'nın muhabbetine (Yüce Rızâsına) mütenasip olmaktır. Ayrıca, evlat yetiştirmekle Peygamberimizin de sevgisi kazanılır çünkü Efendimiz (s.a.v.) ümmetinin çokluğu ile övüneceğini bildirmiştir. Evlat yetiştirmenin bir diğer kazanımı, kişi vefat ettikten sonra evladının kendisine hayır duada bulunmasıdır. Öte yandan, bir kimsenin evladı küçük yaşta kendisinden önce vefat etti ise, çocuğundan şefaath talep etme imkânı doğacaktır.⁴⁹²

Ahlâk öğretimi ve eğitiminde yapılan en büyük yanlışlık, daima karakterlerin ayrı ve tabiatların çeşitli oluşunun göz önüne alınmamış olmasıdır. Her hangi bir ekol kurucusu nazarında yalnızlık ve kimseyle temas etmemek makbul ise o kimse herkesin Dünya'dan el etek çekmesini isteyecek, başka bir ekol kuran kimse nazarında, başkalarıyla kaynaşmak herkese faydalı olmak iyi geliyorsa o da herkesin bu kalıp içerisinde yoğrulmasını isteyecektir. Hâlbuki insan karakterleri ayrıdır. Bu bakımdan tek taraflı eğitimin tesiri ona uygun olan karakterleri aşamaz, onlara özgü olarak kalır. Geri kalan binlerce insan ise bundan faydalanamaz. Bu ince noktayı herkesten önce Gazâlî kavramıştır. Onun metoduna göre ahlâk eğitimi, karakterler ve tabiatların ayrı ayrı oluşu göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Yaratılışı icabı bir kimsenin

⁴⁹¹ İmam Gazali, *Adab Kitabı*, çev. Osman Güman, İstanbul, İlke Yay., 2007, s.43

⁴⁹² Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, c.2/1, s.67

karakteri başkalarıyla ünsiyet edici ise ona asla ayırıcı, başkalarıyla ilgi kesici bir eğitim verilmemelidir. Bilâkis cemiyet içinde yaşamaya mahsus prensipleri ve kaideleri öğretmek lâzımdır ki, bu yolla o kimsede iyi alışkanlıklar meydana gelsin. Meselâ yakınları ziyaret etmek, onlarla ilgiyi kesmemek, halka yardım edici olmak, herkese doğru yolu göstermek gibi. Aynı bunun gibi yaratılış icabı tabiat ve karakteri yalnızlıktan hoşlanan bir kimseyi asla başkaları ile ünsiyet etmeye, kaynaşmaya zorlamamalıdır. Bilâkis tek başına kalmanın başkalarıyla alâkasız bulunmanın öyle metotlarını bulmak lazımdır ki bu metotlar ve prensipler sayesinde o normalden dışarı çıkamaz olsun.⁴⁹³

Gazâlî, burada her insanın yaratılıştan gelen bir fitrata sahip olduğunu ve bu fitratı bozmamak gerektiği üzerinde durmuştur. Bu, çocuğun tasavvufî terbiyesine dair gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir husustur.

Çocukların ilköğretim çağında, yürüyüşler yapması, beden hareketleri ve spor yapması, erkekçe oyunlar oynaması, Gazâlî'ye göre çok önemli görülmüştür. Şarkı, türkü ile ilgili anlattığı konularda itirazcılar Gazâlî'ye “Şarkı, türkü (musiki) nefsanî eğlenceler ve oyunlara dâhildir” diyerek karşı çıkmışlardır. Gazâlî onların bu sözüne Peygamberimizin Habeşistanlıların oynadıkları oyunu seyrettiğini naklederek cevap vermiştir. Oyun ve eğlencenin gönle neşe verdiğini, insanda kafa yorgunluğunu azalttığını ileri sürmüştür. Gönül ise bir şeyden usanıp bıcarsa, körleşir pasifleşir. Bu bakımdan onu dinlendirmek, tekrar onu yeni bir iş yapmaya hazırlamak ve güçlü kılmak demektir. Gece gündüz nafile namaz kılan şahsın ara sıra boş oturması, dinlenmesi gerekir. Çünkü boş oturmak, hareketsiz durmak, insanı iş yapmaya, oyunlar ve hareketlerle meşgul olmak ise insanı önemli ve daha iyi işler yapmaya hazırlar.⁴⁹⁴

Çocukluk yıllarında kişiliğin özü, temeli inşa edilmektedir. Bu yüzden kişiliğin oluşmasında çocukluk yıllarının ehemmiyeti oldukça fazladır. Bu dönemde çocuğun kişiliğinde oluşturulan etkiler çok güçlü ve kalıcıdır. Bu yaşlardaki hayat, adeta şahsiyetin çekirdeğini oluşturmaktadır. Gazâlî, çocukluk döneminin çeşitli safhalarında terbiyenin değişik uygulamalarına işaret ediyor. Gazâlî çocuk yetiştirmede ebeveynin mesuliyetiyle hocanın mesuliyetini aynı derecede görüyor. Eğer ebeveynler ve öğretmenler çocuğa iyi olmayı, iyiliği öğretir ve yerleştirirlerse, çocuk da iyi bir birey olur, iki cihanda da mutlu ve aziz olur. Bu hale gelmesine vesile olan ebeveynler ve

⁴⁹³ Şibli Numani, *Gazali*, s.89-90

⁴⁹⁴ Şibli Numani, *a.g.e.* s.93-94

öğretmenler de bu işin sevabından pay alırlar. Eğer ebeveynler ve öğretmenler çocuğa kötü olmayı telkin eder, kötü işlere koşar ve çocuğun eğitimini göz ardı ederlerse, çocuk kötü bir insan olarak yetişir ve iki cihanda da helak ve zelil olur. Bu kötü halden ise onu yetiştirenler sorumlu tutulur.⁴⁹⁵

Gazali'ye göre çocuklara uygulanacak riyazet çok önemli bir husustur. Çocuğun kalbi tertemiz bir cevher gibidir. O ilahi bir emanettir. Her yöne eğilim göstermeye hazır, işlenmemiş gergef gibidir. Rabbimiz: “Ey iman edenler, kendinizi ve çoluk çocuğunuzu cehennem ateşinden koruyunuz”⁴⁹⁶ buyurmuştur.

“Çocuğu terbiye, dünya ateşine yanmaktan kendisini koruduğu gibi, cehennem ateşinden de korur. Çocuğu güzel terbiye edip temizlemek, ona ahlâkî faziletleri öğretmek, kötü arkadaşlardan onu korumak, devamlı surette zevk u sefa içinde bırakmamak, refah ve zinet sebeplerini sevdirmemektir. Çünkü zinet ve refaha alışınca büyüdüğü zaman, onları elde edebilmek için ömrünü onların peşinde kaybeder ve ebediyen helâk olur gider. Bunun için daha ilk günlerinde çocuğun terbiyesine ehemmiyet vermeli, onun terbiyesi için, sütannesi olarak helâl yiyen dindar, salih bir kadın bulmalıdır. Zira haramdan meydana gelen sütte hayır olmaz. Bu gibi süttten beslenen vücut pisleşir, pisliklere ve kötü işlere meyl eder. Çocuk iyiyi kötüden ayırt edebilecek seviyeye geldiği zaman (ki ekseriya bu, altı-yedi yaşlarında olur) murâkabesine ihtimam edilmelidir. Bu da utanma hissini kendisinde başlaması ile belli olur. Çocuğun, utanıp kendini büyüklerden sayarak bazı işlerini terk etmesi, akıl nurunun parlamasına delalet eder. Bu sayede bazı şeylerin çirkinliğini farkeder ve onları yapmaktan utanır. Bu fehm ve idrak hâli Allah'ın bir lütfudur. Aynı zamanda kalbinin temizliğini, ahlâkının itidalini müjdelir. Bunun gibi bu hâl, erginlik çağında akl-ı kâmilin müjdecisidir. Utangaç çocuğu ihmâl etmek doğru olmaz. Onun hayâsından faydalanarak terbiyesine dikkat etmek lâzımdır.”⁴⁹⁷

Hayâ kavramı oluşmaya başladığı zaman çocuğun aklına bu kavram çok güçlü bir şekilde yerleştirilmelidir. Çünkü çocuklar hayâ yoluyla kişiliğini geliştirip çirkin ve uygunsuz davranışlar göstermeye utanır. Bu olay, çocukta aklın ortaya çıkmasına sebep olur. Çocuk, birtakım davranışların çirkin ve akla uygun olmadığını dolayısıyla da

⁴⁹⁵ Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul, Çamlıca Yay., 2014, s.227

⁴⁹⁶ Tahrim, 6

⁴⁹⁷ Gazali, *İhyau 'Ulumi 'd-Din*, c.3/1, s.165-6

yapılmaması gerektiğini idrak etmeye başlar. Hayâ adı verilen kavramın insanda oluşması, Rabbimizin insanlara ikramıdır. Güzel ahlak sahibi olmanın ve kalp temizliğinin alametidir. Yaratılıştan hayâ sahibi olan çocuklar, ergenlik dönemine geldikleri vakit, normal bir zekâ ve akıl seviyesine sahip çocuklar olurlar.⁴⁹⁸

Gazâlî yemek adabı bahsinde çoluk çocuğu toplayıp bir kaptan yemek yemeyi teşvik ve tavsiye etmiştir.⁴⁹⁹ Çocuğa ilk arız olan hal, yeme içme şehvetidir. Çocuk bu konuda eğitilmeli, örneğin sağ eli ile yemek kendisine öğretilmelidir. Yemeği önünden yemesi sağlanmalı, başlarken Besmele ile başlamasını telkin etmelidir. Ortak sofrada başkasının önüne geçmemesi, yemeğe sofradakilerden evvel başlamaması kendisine öğretilmelidir. Yemeğe ve hele de diğerlerinin yemeğine göz dikmemelidir. Yerken lokmayı iyi çiğnemesi, lokmaları birbirini takip etmemesi, yemeği eline ve elbisesine bulaştırmaması, bazen yalnız ekmek ile kifayet etmesi ve mutlaka et yemeğini zarurî gibi kabul etmemesi gibi hususlar öğretilmelidir. Çok yemek yiyenlerin hayvana benzediği, çok yemek yemenin kötü bir alışkanlık olduğu anlatılmalıdır. Çocuğun yanındayken çok yiyenler yerilmeli, az yemek yiyenler methedilmelidir. Muhtaç olanlara yemek yedirmenin lezzeti tattırılmalıdır. Ayrıca çocuk, sofradaki yemekle yetinmeyi öğrenmeli, daha iyisini istememelidir. Pahalı kıyafetlerle gezen ve buna özendiren çocuklardan da uzak tutmalıdır. Küçük çocukların terbiyesine zamanında önem verilmelidir, savsaklamamalıdır. Çünkü ahlâkı kötüye gidebilir. Yalancılık, hırsızlık gibi çirkin davranışlar kendisinde peydah olabilir. Kahkahalar atmayı, boş yere konuşmayı, hileyi ve alaycı olmayı adet edinebilir. Çirkin ve uygunsuz huyların hepsinden güzel bir eğitimle kurtulur, korunur. Daha sonra okula gider, Kur'an okumayı, eskiden olan biteni, güzel insanların hikâyelerini öğrenir, böylece içinde iyi kimselere, Allah dostlarına karşı muhabbet ve sevgi hâsıl olur. Çocuk, macera ve aşk şiirleri yazan şairlerden ve onların şiirlerinden, aşkı kalbin yumuşaklığı olarak gören edebiyatçılardan uzak tutulmalıdır. Çünkü bunlar çocuğun yüreğine fesad tohumları ekilmesine sebep olurlar⁵⁰⁰

Çocuğun terbiyesinde ödülün cezadan daha etkili bir yöntem olduğu bilinmektedir. Çocuk güzel bir davranış sergilediği zaman takdir edilmeli, sevindirilerek ödüllendirilmelidir. Ayrıca insanların yanındayken onu övmelidir. Çocukta bir kereliğe mahsus çirkin bir hâl görülürse onu görmemezlikten gelmelidir. Çocuğun gizli

⁴⁹⁸ İmam-I Gazali, *İslam Ahlakı*, çev. Akif Nuri, İstanbul, Sinan Yay., 1996, s.102-103

⁴⁹⁹ Gazali, *İhyau 'Ulumi 'd-Din*, c.2/1, s.14

⁵⁰⁰ Gazali, *a.g.e.*, c.3/1, s.166

ayıplarını araştırmamalıdır. Bu yanlış davranışı başka kimselerin de yapabileceği çocuğa söylenmemelidir. Özellikle de çocuk hatasını saklamak ister ve bunun için çabalarsa, bu hatayı bütünüyle görmemezlikten gelmek gerekir. Eğer böyle davranılmazsa, çocuk ayıplarının ortaya çıkmasına aldırılmaz, bu konuda cesaretlenir ve bu davranışları tekrar yapmaya kalkışır. Bu kusurlu davranışı tekrar edecek olursa gizlice uyarılmalı, bunun zararı kendisine gizlice anlatılmalıdır. Çocuğu çok sık uyarmaktan kınamaktan ve onu umutsuzluğa itmekten kaçınılmalıdır. Zira çocuk bu durumda bu sözleri ve kınamaları dinlememeye, hafife almaya başlar ve kötülük işlemeye devam edebilir. Baba çocuğunu nadiren kınamalı, ağır davranmalıdır. Anne de çocuğunu babasından çekindirmeli, böylelikle kötülüklerden ve kötü davranışlardan onu alıkoymaya uğraşmalıdır. Çocukların yemeklerinde, yataklarında ve kıyafetlerinde lükse ve pahalıya kaçılmamalıdır. Çocuklar gizli olarak yapmak istedikleri bütün davranışlardan alıkoymalıdır. Çünkü çocuk gizliden işlediği şeylerin kusur olduğunu farkındadır. Önce gizli yaparak o kusura alışır ve böylece bu kusur onda alışkanlık haline gelir ve açıkça da işlemeye başlar.⁵⁰¹

Gündüz uyumak çocuğa tembellik getireceği için çocuk, imkân dâhilinde gündüz uykusuna yatırılmamalıdır. Ancak gece uykusuna engel olunmamalıdır. Yatakta lükse kaçılmaması gerekir. Bu şu demektir: Çocuk yumuşak yatakta yatırılırsa, etleri pekişir, vücudu yağlanabilir. O yüzden çocuğun yatağı çok yumuşak olmamalıdır. Ayrıca böyle rahatlık içinde yetişen bir çocuk, sonrasında zevkinden feragat edip sert bir yatağa yatmak istemeyebilir. Çocuklara yürürlerken çok da fazla koşar halde olmamaları, ellerini kollarını sallamamaları gerektiği öğretilmelidir. Her gün belli vakitlerde beden eğitimi ile alakalı hareketler yaptırılmalıdır. Böyle yapılmazsa vücutları tembelleşir, durgunlaşırlar. Çocuklara mütevazı olmayı, arkadaşlarına ikramda bulunmayı, onlara karşı tatlı sözlü olmayı telkin etmek gerekir. Diğer çocuklara karşı anne ve babasının varlığı, yiyeceği, kıyafeti, okul eşyaları ve oyuncacı gibi şeylerle üstünlük taslamaması gerektiği çocuğa öğretilmelidir. Çocuk, hoşlandığı herhangi bir şeyi diğer çocuklardan istememeli ve almamalıdır. Çocuğa üstünlüğün almakta değil, vermekte olduğu öğretilmelidir. Birilerinden bir şeyler istemenin ve almanın güzel bir davranış olmadığını öğrenmelidir. Eğer çocuk fakir ise, yine diğerlerinden boyun bükerek bir şeyler istemenin yanlış bir davranış olduğunu, bu davranışı yalnızca köpeklerin gösterdiğini, zira köpeklerin bir lokma yiyecek için sevimli görünmeye

⁵⁰¹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, s.229

çalıştıklarını anlatmak gerekir. Çocuk, bu gibi davranışlardan sakınmayı öğrenmelidir. Bu şekilde davranması sağlanarak, çocuğun onuru ve haysiyeti küçük yaşta bile olsa muhafaza edilmelidir. Bir diğer konu da, çocukları fazla derecede para sevgisinden uzak tutmaktır. Çocuğa aşırı para sevgisinin zarar verici hayvanlar kadar tehlikeli olduğu hatırlatılmalıdır. Zira altın, gümüş sevdasına kapılma hastalığı, zehirli hayvanın zehirinin tesirinden daha şiddetlidir. Bu hâl, çocuklarda olduğu gibi büyüklerde de aynıdır.⁵⁰²

Çocuğa toplantılarda oturma adabında öğretilmelidir. Meselâ çocuk oturduğu mecliste sümkürüp tükürmekten sakındırılmalı, başkasının ağzına doğru esnememeli, mecliste kimsenin önüne geçip onu arkada bırakmamalı, ayaklarını birbirinin üstüne atıp laubalilik yapmamalı, elini çenesine dayamamalı, başını bir yere yaslamamalıdır. Bütün bunların tembellik alameti olduğu çocuğa öğretilmeli, en güzel şekilde oturması gerektiği anlatılmalıdır. Oturduğu mecliste çok konuşmaması, bunun ahmaklıktan sayıldığı, başkalarına da söz hakkı tanımak gerektiği kendisine bildirilmelidir. İster yalan, ister doğru olsun, durup dururken yemin etmemeli ve buna daha çocuklukta alışmamalıdır. Bulduğu mecliste ilk sözü kendisi almamalı, daha çok soruları cevaplandırarak şekilde konuşmalı, başkası konuşurken onu dinlemeli, büyüklere hürmet edip onlara yer vermeli ve onların karşısında saygılı bir şekilde oturmalıdır. Çirkin ve lüzumsuz sözlerden, tel'in ve sövüp saymak gibi fena laflardan, bu gibi sözleri konuşanlarla düşüp kalkmaktan sakındırılmalıdır. Çünkü kötülerle düşüp kalkmak, onlar gibi olmak demektir. Esasen küçük çocuğu terbiye etmenin usulü, onu kötülerle düşüp kalkmaktan uzaklaştırmaktır. Muallimi kendisini dövdüğü zaman, muallim ile mücadele etmeyeceği gibi, fazla ağlayıp durmamalı ve bir şefaathçi de aramaması için, kendisine sabır tavsiye edilmelidir. Yiğit ve cesur çocukların hâli budur. Böyle çocuklar feryad figân etmezler diye kendisine telkinde bulunulmalıdır. Dersten sonra bir miktar güzel şekilde oyun oynamak için kendisine müsaade edilmelidir. Çünkü bu oyun sayesinde mektep yorgunluğunu gidermiş olur. Fakat oyun, fazla yorucu olmamalıdır. Şayet çocuk tamamen oyundan men edilir ve sadece derslere boğulursa, sürekli kaygı ve endişe içinde olur, zekâsı söner ve basireti azalır. Daha da kötüsü, bu durumdan kurtulabilmek için hileli yollara başvurabilir. Çocuğa, ebeveynlerine, öğretmenine ve onu eğiten kişiye itaat etmesi gerektiği öğretilmelidir.

⁵⁰² Gazali, *İhyau 'Ulumi 'd-Din*, c.3/1, s.167-8

Her halükarda büyüklere karşı edepli ve onlara saygılı davranması, büyüklerin karşısında oynayıp eğlenmemesi gerektiği kendisine öğretilmelidir.⁵⁰³

Çocuk altı-yedi yaşlarındayken namaz ve tahareti öğretmek gerekir. Sağlığı ve durumu elverdiği ölçüde, alışması için Ramazanın bazı günlerinde oruç tutması sağlanır. İpek ve altın kullanmaktan uzaklaştırılmalı, dinî hükümlerden bilmesi gerekli olan şeyler kendisine öğretilmelidir. Kötü söz söylemek, yalan konuşmak, emanete hıyanet etmek, haram yemek ve hırsızlık yapmak gibi her çeşit kötü davranışın olumsuz sonuçlarını çocuğa anlatmak gereklidir. Buluş dönemine yaklaştığı vakit, bu kötü davranışların yasaklanmasının nedenleri de kendisine anlatılmalıdır. Örneğin yemek yemekteki amacın zevk almak olmadığını, Allah'a kulluk edebilmek olduğunu, yemeğin yalnızca bir gıda olduğunu anlatmak gerekir. Dünyanın baki olmadığını, insanın ölümlü olduğu gerçeğini, asıl yurdumuzun ahiret olduğunu, dünyanın ancak bir han olduğunu, ölümün insana her an gelebileceğini anlatmak gerekir. Yine, akıllı insanın, dünyadayken ahirete sermaye biriktiren kişi olduğu, böyle kişilerin cennetin dünyayla kıyaslanamayacak nimetlerine gark olup Allah indinde makam sahibi olabileceği anlatılmalıdır. Bu vakte kadar çocuk güzel bir şekilde eğitilmiş ise, buluş çağında bu sözler kendisini etkiler. O zaman bu sözler de çocuğun gönlünde yer eder ve orada kalıcı olarak izleri kalır. Bu, tıpkı taşın üzerine oyularak yazılan yazının iz bırakması gibidir. Ancak küçük yaşlardan itibaren çocuk güzel bir şekilde eğitilmez ise, kötü görülen işlere ve sözlere alışır. Vaktini eğlenmekle, oynamakla geçirir. İsteddiği her şeyi yiyip içer, istediğini giyer, nefis nasıl isterse öyle davranır. O zaman da çocuğun gönlü, bu sözleri, duvarın kuru toprağı geri tepmesi gibi kabul etmez. Böyle bir çocuk bu gerçekleri tasdik etmez. Bu yüzden çocuğun terbiyesini daha ilk yıllardan itibaren ciddiyetle takip etmek gerekir. Onunla meşgul olmak gerekir. Zira onun halis kalbi, hem iyiliği hem kötülüğü kabul etmeye müsaittir. Ebeveynler onun bu kalbini istedikleri gibi evirip çevirirler. Nitekim Efendimiz (s.a.v.): “Her çocuk fitrat üzerine doğar. Sonra anne-babası onu (Musevi ise) Yahudi, (İsevi ise) Hristiyan, (ateşperest ise) Mecusi yaparlar”⁵⁰⁴ buyurmuştur.⁵⁰⁵

Gazâlî'ye göre, ilim kazanmak, servet kazanmak gibidir. Kişi servetini, istifade hâli ile kazanır. Tutumlu olma hâlinde, kendisini muhtaç olmaktan kurtarır. Kendine bakması hâlinde, kazancının faydalarını görmüş olur. Bir de infak hali vardır ki,

⁵⁰³ Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, c.3/1, s.168-9

⁵⁰⁴ Buhari, Cenaiz, 80, 93; Müslim, Kader, 22; Tirmizi, Kader, 5; Ebu Davud, Sünnet, 18

⁵⁰⁵ Gazali, *a.g.e.*, c.3/1, s.169

böylelikle erdem sahibi ve cömert bir kimse olur. En şerefli hâli de budur. İlim de mal gibidir. İlk olarak ilim aranılır ve kazanılır. Daha sonra ilme sahip olunur. Böylece diğerlerine ilim danışmaktan kurtulunur. Öğrendiklerini sindirip onlardan faydalanması ise aydınlanma halidir. İlmini diğerlerine öğretme hâli de malı infak etmek gibidir. En şerefli haldir. Bir kimse öğrenir, öğrendiği ile amel eder ve diğerlerine de öğretirse o kimseye manevî iklimde hürmet edilir. Güneş gibi, kendisini de başkasını da aydınlatır. Güzel koku gibi hem güzel kokar hem de etraflarına güzel koku yayarlar. Bildiği ile amel etmeyenler yaptıkları dolu olan deftere benzetilir. Başkalarına faydası vardır, ama kendine Faydası yoktur. Bileği taşı gibi, keskindir, fakat kendisi kesmez. İğne gibi diğerlerini giydirir, kendisi çıplaktır. Lamba fitili gibi başkalarına ışık verir, kendisi yalnızca yanar, kül olur.⁵⁰⁶

Gazâlî'ye göre muallimin riayet edeceği vazifeler şöyledir: Babanın evladına olan şefkati gibi, öğrencileri esirgemektir. Nitekim Peygamberimiz: “Ben sizin için çocuğuna karşı bir baba gibiyim”⁵⁰⁷ buyurmaktadır. Ebeveynlerin çocuklarını dünya ateşinden koruması gibi Peygamberimiz (s.a.v.) de ümmetini ahiret ateşinden korur. Kulun ahiretteki ateşten korunması daha önemlidir. Bundan dolayı da hocanın talebesi üzerindeki hakkı, ebeveynin hakkından üstündür. Ebeveynler fani hayatın varlığına, hocaysa ebedi mutluluğun teminine vesiledir. Talebe, muallimin sayesinde babasından elde edeceği ebedi yokluğa mahkûm olmaktan kurtulur. Çünkü insana ebedi hayatı kazandıracak olan muallimlerdir. Ahiret ilimlerini öğreten veya dünya ilimlerini dünyalık için değil de ahiret için öğreten gerçek hocalara muallim denir. Bir hoca ve talebesinin maksadı ahiret ise, aynı ailenin çocukları gibi karşılıklı güven, sevgi ve saygı içinde maksatlarına doğru yol alırlar. Şayet maksatları dünyalık olursa, aralarında çekememezlik ve kin hâsıl olur. Ahiret için çabalayan kişiler ve gerçek âlimler Allah’a doğru yolculuk halindedirler. Dünya onlar için Allah’a giden bir yoldur. Gaye Allah rızası ve Firdevs Cenneti olunca, bu kutlu yolda yolculuk eden kutlu kimseler arasında sevgi ve saygı bulunmaması imkân dâhilinde değildir.⁵⁰⁸

Gazâlî'ye göre muallim talim ve ifadelerinde Peygamber Efendimize uymalıdır. Öğretme karşılığı ücret istememeli, talebeden mükâfat ve hatta teşekkür bile beklememelidir. Öğrettiğini ancak Allah için öğretmeli ve gayesi Allahu Teâlâ'ya

⁵⁰⁶ Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, c.1/1, s.139-140

⁵⁰⁷ Ebû Dâvûd, Tahâret, 8

⁵⁰⁸ Gazali, a.g.e., c.1/1, s.140-141

ulaşmak olmalıdır. Her ne kadar öğrencilerin minnettar olmaları gerekirse de, kendisine böyle bir hak tanımamalı, belki kalplerine ilim tohumunu ekmekle Allah'a yaklaşmak için gönüllerini tamamıyla kendisine bağladıklarından fazilet ve minneti öğrencilerde bilmelidir. Onların bu hali, ekip biçmek için tarlasını sana ariyet olarak veren kimseye benzer. Tohumu eken tarla sahibinden daha kârlı olduğu gibi çocukların kalplerine ilim aşıl原因anlar da onlardan daha kârlıdır. Hal böyle iken öğreticiliği minnet olarak saymamak gerekir, çünkü muallimin alacağı mükâfat öğrencinin sevabından üstündür. Eğer öğrenci olmazsa muallim bu mükâfatı alamaz. Dolayısıyla muallim mükâfatı Allah'tan istemelidir.⁵⁰⁹

Muallim, öğrencisine en ince ayrıntısına kadar her şeyi olduğu gibi bildirmeli, ona öğüt vermekte kusur etmemelidir. Örneğin, henüz ehli sayılmadığı bir mevkiyi talep etmemek, ilimlerin görünen manâlarını anlamadan görünmeyen ve ince manâlarını kurcalamamayı anlatmalıdır. İlim öğrenmenin amacının kâmil insan olup Allah'a yaklaşmak olduğunu, benlik, mücadele ve makam sahibi olmak olmadığını aşıl原因malı ve mümkün olduğunca, bu gibi hallerin çirkin olduklarını talebenin kafasına yerleştirmelidir. Fena kalpli bir âlimin düzelttiği, bozduğundan fazla olmaz.⁵¹⁰

Hocalık vazifesinin inceliklerinden biri de, talebeyi kötü huylardan alıkoymaktır. Bunu da direkt olarak ve tahkir ederek değil, ima ederek ve şefkat göstererek yapar. Zira kişinin hatasını kusurunu olduğu gibi açıktan söylemek onun hayâ perdesinin yırtılmasına sebep olur. Kişiyi kötülük işleme konusunda cesaretlendirir. Ayrıca bulunduğu hâlde ısrarcı olmasına neden olabilir. Aynı zamanda ima yoluyla ikaz, kâmil vicdanları, zeki zihinleri zekâlarından bir şey kaçırmamak hevesiyle, bu imadan manalar çıkarmaya sevk eder de buna anladığına sevinir ve icabını yapar.⁵¹¹

Öğretmen, öğrencisinde gördüğü kötü ahlâkı imkan dahilinde ima ve uyarı yolu ile belirtmeli, bu tutumlarından kendisini vazgeçirmelidir. Bu, öğretmenliğin inceliklerinden biridir. Öğrencisinin yüzüne çirkin davranışını açık açık söylememeli, azarlamamalıdır. Ona karşı, bu çirkin vaziyette bile merhamet ile şefkat ile yaklaşmalıdır, onu kötü huylarından kurtarmaya çalışmalıdır. Eğer öğretmen öğrencisini apaçık bir biçimde azarlarsa, öğrenci, öğretmenine karşı olan saygı ve hürmetini yitirir.

⁵⁰⁹ Gazali, *İhyau'Ulumi'd-Din*, c.1/1, s.141-2

⁵¹⁰ Gazali, *a.g.e.*, c.1/1, s.142-3

⁵¹¹ Gazali, *a.g.e.*, c1/1, 143-4

Gazâlî, şahsiyet eğitiminde bilhassa gençler için ima yoluyla eğitimi işaret etmiş, bu üstü kapalı ifadeleri anlamak için çabalarken, gençlerin zihnî güçlerini de geliştireceğini belirtmiştir.⁵¹²

İlmin belli başlı dallarında mütehassıs olan kişiler, başka ilim dallarını kötülememelidirler. Örneğin fıkıh ilmiyle uğraşan lügat ilmini, lügat okutan tefsir ya da hadis ilmini yermemelidir. Bu, muallimlerin kaçınmaları gereken, yerilen huylarındandır. Uygun olan, bir ilmin hocası öğrencilerine, diğer ilimleri de öğrenmek için kolaylık göstermesidir. Eğer birkaç fenni okutacaksa sıraya koymalı ve tertibe riayet etmelidir.⁵¹³

Öğretmen, bilmediği herhangi bir ilmi, talebenin gözünde küçültmemelidir. Şayet öğretmen, birçok ilmi öğretmekle vazifeli ise, talebesinin kabiliyetine göre tadrîcî bir şekilde tadrise devam etmelidir.⁵¹⁴ Muallim, talebeye kabiliyeti nispetinde hitap etmelidir. Akli olarak her yönüyle tam olarak anlayamayacağı ve sonucunda soğuyup hayrete düşeceği inceliklerden söz etmemeli ve Peygamberimizin “Biz Peygamberler, herkese seviyesine göre muamele yapmak ve anlayabileceği şekilde hitap etmekle emir olunduk.”⁵¹⁵ düsturuna uymalıdır. Öğrencinin kavrayışı tam ise, her incelik açıklanabilir.⁵¹⁶

Hz. Ali kalbini göstererek: “Burada istediğin kadar bilgi var, anlayıp taşıyabilecek birisi bulunsa” buyurmuştur. Hz. Ali doğru söylemiştir. İyilerin kalpleri, gizli şeylerin kabirleridir. Âlimin, her bildiğini herkese açıklaması doğru olamaz. Söylediğini anladığı halde ondan faydalanmaya salâhiyetli olmayan talebeler hakkında hüküm böyle olunca, söyleneni anlamayan kimseler hakkında ise, elbette daha mühimdir. Herkesi kendi aklının ayarıyla ölçmek ve kendi bilgisinin terazisiyle tartmak gerekir ki, ondan selamet bulunsun, o da ilimden istifade etsin. Eğer böyle hareket edilmezse, herkesin ayarı ayrı olduğundan daima inkâr ile karşılaşılır. Kur’ân-ı Kerîm’de “Aklı olmayanlara malınızı vermeyin.”⁵¹⁷ buyurulmuştur. Malda hüküm böyle olunca ilimde de yapılacak şeyin böyle olduğunda şüphe kalmaz. Salâhiyettar olmadığı için kendisine zararı dokunacak, hâlini bozacak kimselere ilim vermektense

⁵¹² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, s.234

⁵¹³ Gazali, *İhyau’Ulumi’d-Din*, c.1/1, s.144

⁵¹⁴ Çamdibi, *a.g.e.*, s.234

⁵¹⁵ Zebidî, *İthaf’u Sade*, 2/65

⁵¹⁶ Gazali, *a.g.e.*, c.1/1, s.144-5

⁵¹⁷ Nisa, 5

vermemek daha iyidir. Hakkı, sahibine vermemek ne kadar zulüm ise hakkı olmadığı şeyi vermek de en az onun kadar zulümdür.⁵¹⁸

Salahiyeti ve yeteneği olmayan öğrencilere kavrayabilecekleri ölçüde anlatmak gerekir. Ancak, burada senin anlayamayacağın daha nice meseleler var denmemelidir. Bu durum onun kavrayabileceği şeyler hususunda hevesinin kırılmasına, zihninin meşgul olmasına sebep olur.⁵¹⁹ Yani, zekâsı kıt olan bir öğrenciye uygun düşen açık ilimleri kendisine vermeli ve “Bunun arkasında daha henüz kavrayamayacağın incelikler var.” dememelidir. Çünkü böyle bir söz, talebenin çabasını azaltır.⁵²⁰

Mualimin bildiğiyle, öğrettiğiyle amel etmesi gerekir. İşi, sözünü yalanlamamalıdır. Zira ancak basiret sahibi birisi, bir kimsedeki ilmi anlayabilir. Mürşid nakış, talebe gerğettir. Nakış olmaksızın nakşedilemez. Yine öğrenci gölgeye, muallim ise ağaca benzetilmiştir. Eğri olan ağaçtan doğru olan gölge çıkmaz. Hakk Teâla Yüce Kitabımızda: “Kendinizi unutur da başkalarına mı iyiliği emredersiniz?”⁵²¹ buyurmuştur. Bu sebeptendir ki âlimin günahdaki cezası cahilin cezasından daha çoktur. Çünkü âlimin sürçmesiyle âlem sürçer.⁵²²

Gazâlî’ye göre küçüklere öğretmenlik yapanlar önce kendilerini düzeltmeye uğraşır. Çünkü küçüklerin gözleri daima onun üzerindedir. Onun güzel gördüğü şeyler, çocuklar için de güzeldir. Çirkin gördükleri ise çirkindir. Otururken susar ve gereksiz yere konuşmaz. Ciddiyetini korur. Terbiyenin önemli kısmını ciddiyeti ve saygınlığı ile verir. Öğrencisini dövmez ve gereğinden fazla cezalandırmaz. Onlarla gereksiz sohbet etmez. Çünkü bu durumda öğrenciler, saygısız davranma cesareti bulabilirler. Öğrencilerinin, kendi yanında, birbiri ile konuşmalarına müsaade etmez. Onların yanında kimseye şaka yapmaz. Verdikleri hediyeleri almaz. Birbirleriyle kavga etmelerine engel olur. Gıybetin/dedikodunun ne kadar çirkin bir davranış olduğunu anlatır. Yalan söylemenin ve söz taşımanın kötülüğünü anlatır. Onlara, taharetlenmeyi (tuvalet ve banyo temizliğini), abdest almayı ve namaz kılmayı öğretir.⁵²³

⁵¹⁸ Gazali, *İhyau’Ulumi’d-Din*, c.1/1, s.145-6

⁵¹⁹ Gazali, *a.g.e.*, c.1/1, s.146

⁵²⁰ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, s.235

⁵²¹ Bakara, 44

⁵²² Gazali, *a.g.e.*, c.1/1, s.147

⁵²³ Gazali, *Adab Kitabı*, s.42-3

Gazâlî'ye göre öğrencinin öğretmenine karşı adabı ise şunlardır: Öğrenci, önce öğretmene selâm verir. Yanında iken az konuşur. Kalktığında onunla birlikte kalkar. “Falanca âlim, senin söylediğinin aksini söylüyor.” demez. Yanındaki arkadaşına soru sormaz. Hocasıyla konuşurken gülmez/gülümsemez. Görüşüne aykırı bir görüşe işaret etmez. Kalktığında elbisesini tutmaz. Ders bitince evine giderken, yolda ona sorular sormaz. Hocası vermekten yorulduğu zaman, derse devam etmek konusunda ısrarcı davranmaz.⁵²⁴

Gazali, çocuk terbiyesine yönelik, pratik, hayata geçirilebilir ve oldukça açık reçeteler sunmuştur. Anne baba ve eğitimcilere bu noktada oldukça değerli tavsiyelerde bulunmuştur. Gazali'de ahlakın bel kemiğini adalet kuvveti oluşturur. Çocuklarda adalet duygusunun tesisi için çalışılmalı, bu duygunun yıkılmasına izin verilmemelidir. Çocuklar eğitim süreçlerinde başıboş ve ilgisiz bırakılmamalı, içlerindeki cevherin türü doğru bir şekilde tespit edilmelidir. Bu cevherin türüne göre çocuğun eğitimine azami önem vermek gereklidir.

3.4.MEVLANA'NIN ESERLERİNDEN ÖRNEKLER

Tezimizin bu bölümünde, Mevlânâ'nın ahlâk anlayışından ve eserlerinden konumuz ile ilgili örnekler vereceğiz.

3.4.1.Mevlânâ ve Ahlâk

Tasavvuf, İslâm dininin derûni ve ahlâkî cephesidir. Bazı mutasavvıflar tasavvufu ahlâkın aynı şey olduğunu söylerler. İslâmilimleri içerisinde, ahlâkınmüstakil bir ilim haline gelmesi sonraki asırlara rastlar. Önceleri ahlâk, tasavvufun konularından biri olarak ele alınmış ve bu durum ahlâkınmüstakil bir ilim haline gelmesinden sonra da devam etmiştir⁵²⁵.

Mevlânâ, kendini toplumun ahlâkına ve iyiliğine adanmış nebîler, velîler ve Allah'ın zincirinin önemli halkalarından biridir. Bu konuda onu, beşerin en büyük yol

⁵²⁴ Gazali, *Adab Kitabı*, s.40-41

⁵²⁵ Hikmet Konur, “Mevlana, Tasavvuf ve Ahlak”, *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri*, Türkiye Dyanet Vakfı Yay., s.33

göstericileri arasına koymak lazımdır. Mevlânâ'nınyetişmesinde İslâm'ın tasavvufî ve ahlâkî verilerinin katkısı büyüktür. O, ilk tasavvufî bilgilerini babasından öğrenmiştir. Asıl klâsik tasavvufieğitimini ise Seyyid Burhaneddin'den almış; onun gözetiminde riyâzet, mücâhede ve çile çıkarmak suretiyle, tasavvuf eğitiminin amelî yönünü ikmal etmiştir. Daha sonra ise, Şems-i Tebrizî'nin ateşiyle gönlündeki muhabbet çerağı tutuşmuştur. Şems'in kaybolmasından sonra halkın arasına dönmüş, onları ikaz ve irşada yönelmiştir. Eserlerindetasavvufî ve ahlâkî gerçekleri anlatmaya çalışmış; ferdin ve toplumun kurtuluşunun ancak ahlâkî ideallere yönelmekle mümkün olacağını vurgulamıştır.⁵²⁶ Mevlana, yüksek ahlâkî değerler kazanmanın, dinî ve tasavvufî eğitimle mümkün olduğu düşüncesindedir. O yüzden Mesnevî'de çeşitli konularda örneklediği hemen hemen her hikâyeden bir takım ahlâkî nasihat ve sonuçlar çıkarmak olasıdır. Bütün eserlerinde, toplumların mutlu ve huzurlu olabilmesi için, fertlerin güzel ahlâk sahibi ve gönül âlemi zengin kişilerden oluşması gerektiğini dile getirmiştir.⁵²⁷

Mevlana'nın eserleri ve düşünceleri kendi dönemini aşarak çeşitli din ve kültürden birçok düşünürün alakasına mazhar olmuştur. Mevlânâ tasavvufun ahlâkî yönünü öne sürer. Mevlana'nın ahlâk anlayışını ele veren kavramlar, ayrıca düşünürün Allah, kâinat ve insana olan bakış açısını da açığa çıkarmaktadır.

Mevlânâ eserlerinde, insanın fitratını ve insanı ruhsal analizlerle, özlü sözlerle ve güçlü ifadelerle anlatmaktadır. Soyut kavramları, izahı zor olan tasavvufî ve felsefî konuları anlaşılabilir bir kıvama getirebilmek için metaforik bir üslup kullanmıştır. Örneğin insanın ahlâkî, insanî ve sosyal tarafını, tasavvufî kavramları, ahlâkî nasihatları, türlü hayvan karakterlerini kullanılarak hikâyeye etmiş, bu konuları bu yolla ifadelendirmiştir. Mevlânâ'ya göre insan fizik ve metafizik âlem arasındaki bir varlıktır ve fani olmak ve baki olmak, iyi olmak ve kötü olmak, Rabbanî olmak ve insani olmak gibi zıt kavramları varlığında birleştirir. İnsanın ahlâkî yeterliliğini belirlemedeki unsurlar, ruhun mahiyet ve fonksiyonları, ruh beden ilişkisinin kalitesidir. Mevlânâ'ya göre nefis, nebâtî, hayvânî ve insanî olarak üç kısma ayrılıp ele alınır: "Ulu Allah, halkı üç çeşit yarattı. Bir bölümü, tamamı ile akıldan, bilgiden ve cömertlikten ibaret. Bunlar meleklerdir, secdeden başka bir iş bilmezler Yaradılışlarında hırs ve heva yoktur... Mutlak nurdur onlar, Allah aşkıyla dirilmişlerdir. Bir bölümü ise bilgisizdir, hayvan gibi

⁵²⁶ Konur, "Mevlana, Tasavvuf ve Ahlak", *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri*, s.34-35

⁵²⁷ Safi Arpağuş, "Mevlana Celaleddin Rumi'de Ahlakî Değerler", *Uluslararası Mevlana Mesnevi Mevlevihaneler Sempozyumu (19-21 Aralık 2005 Manisa)*, Manisa 2006, s. 156.

ot otlamakla semirirler. Onlar, ahırdan, ottan başka bir şey görmezler... kötülükten de gafildirler, yücelikten, iyilikten de! Üçüncü bölükse Ademoğullarıdır, insanlardır. Bunlar yarı yaratılışları bakımından melektirler, yarı yaratılışları bakımından eşek! Eşek olan yanları, aşağılığa meyleder, öbür yarıları da akla meyleder! Tercih insana aittir. Dilerse melekleşir, dilerse hayvandan da aşağı bir konuma düşer... Çünkü hayvani ruha sahip olan kişinin, huylarını değiştirmeye, nefsiyle savaşa girişmeye, aşağılıktan kurtulmaya istidadı vardı ama o istidadı fevt etti! İnsandan yol gösteren bu istidat gitti mi ne yerse yesin eşek beynidir!”⁵²⁸ Mevlânâ hayvânî nefis ile insanî ruhun işlevlerini vurgulamaktadır. Ruh ve beden birbirinden ayrı iki ayrı cevher olarak görülmektedir ve manevî ve ebedî olarak ele alınan ruh ile maddî ve sonlu olarak ele alınan beden ilişkisi, insanın fitri bir ikilemini ortaya koymaktadır. Ruhun bedenle olan diyalogu, işlev ve içerik bakımından karşıtlığının oluşturduğu kaygı, insanın ahlâki gelişim bakımından olgunluk kazanmasında önemli rol oynar.⁵²⁹

Mevlânâ ahlâk bakımından insanın çift kutuplu olduğuna inanır. Nitekim Kur’an’da da belirtildiği gibi "En güzel kıvamda yaratılan insan" aynı zamanda "en aşağılara" savrulmuştur⁵³⁰. Yani insan, iyilik ile kötülüğe, yükselere ve aşağıya eğilimler taşır. İki kutuplu, hem ulvi hem de süfli eğilimlere sahip bir varlıktır. Ancak insan, diğer dinlerin aksine insanın asla günahkâr, suçlu, ıslah olmaz bir tabiata ve yapıya sahip değildir. İnsan tabiatı doğuştan ne iyidir ne kötüdür. Varlık olarak insan en şerefli olan varlıktır. Ahlâkî kişiliği, iyiliğe ve kötülüğe karşı eşit mesafededir; insan ferdî hayata masumiyet içinde, beyaz sayfa ile başlar⁵³¹.

Mevlânâ’ya göre ruh beden arasındaki çatışma, kişinin iyiye ya da kötüye temayül göstermesini belirleyen temel unsurdur: “O,can gibidir, cihan beden gibi. Beden; iyiyi, kötüyü, canın tesiriyle kabul eder.”⁵³² Bu ikilemin, yani ruh-beden ikili yapısının meydana getirdiği ahlâki sorunlar, yalnızca insana has bir savaşın görünen yüzünü oluşturur. İnsanda iyi ve kötü olmak üzere, iki ana ahlâkî unsur mevcuttur: “Senden bir kötülük yahut iyilikmeydana gelmeksizin hattâ bir an bile duramazsın.”⁵³³ İyi ve kötü insanın her ikisi arasında tercihte bulunduğu, biri mükemmellik olarak diğeri

⁵²⁸ Mevlana , *Mesnevi I-VI*, çev. Veled İzbudak, İstanbul, MEB Yay, 1995, IV/1495-1525

⁵²⁹ Nejdet Durak, “Mevlana’nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6, 2007, s.4

⁵³⁰ Tin, 3-4

⁵³¹ Bilen, “Mevlana ve Ahlaki Kişilik”, *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri*, s.56-57

⁵³² Mesnevi, I/1760

⁵³³ Mesnevi, II/995

eksiklik olarak tanımlanan iki değerdir. “Bu tatlı suyla tuzlu su; damar damardır. Halk arasındasür üfürülünceye dek birbirine karışmadan böylece gider durur.”⁵³⁴ Bu iki değer in insanda aynı anda birlikte olması insan için bir çelişkidir: “Güzel ve iyi suret, bil kikötü huyla beraber olunca bir kalp akça bile değmez!”⁵³⁵

.Mevlânâ âleme iyiliğ in yani hayr in hâkîm olduğunu düşünür. Buna göre salt kötülük her iki âlemde de mevcut değildir: “Görüyorsun ya, dünyada mutlak olarak kötü birşey yoktur. Kötü, buna nispetle kötüdür.”⁵³⁶ Mevlânâ ahlâk prensibinde oldukça iyimserdir. Kötümserliğ e mahal vermez, iyimser bir bakış açısı geliştirmiştir. İnsanın ahlaki gelişim bakımından yeterliliğ ini belirleyen iki temel unsur, iyi ve kötü kavramlarıdır: “İyi bilmedikçe kötüyü bilemezsin..ey yiğ it, zıt, zıddıyla görülebilir.”⁵³⁷; “İyiliğ i kötülükten ayırt edemedin, kötülüktende gafil oldun, iyilikten de.”⁵³⁸ Bu öğretilerde, iyi ve kötü kavramları, iki temel ahlâkî değer olarak ifade edilmektedir ve Mevlânâ insanın bu karşıt değerler konusunda seçimini net bir şekilde ortaya koymasını istemektedir.⁵³⁹

Mevlânâ’ya göre insan birbirine karşıt olan iki değer arasında, yani iyi ile kötü arasında, kendisini ahlâkî anlamda olgunlaştıracak bir mücadele alanında imtihan vermektedir. İnsan, bu ikisinden birini seçmek durumundadır. İnsan, ahlâkî bir varlık olmanın, yani aslında insan olarak yaratılmış olmanın gereğ i olarak, nefsine karş in bu mücadeleyi gerçekleştirecektir. Dolayısıyla Mevlânâ’ya göre ahlâkî davranış özgür irade ile seçilerek, bilerek, isteyerek, insanın sorumluluğ unda olduğ u davranışları belirtmektedir. Bu imtihan alanında insan nefsiyle çok şiddetli bir mücadele ve çatışma halindedir.⁵⁴⁰

Mevlânâ’ya göre insan, kendi iradesi ile gerçekleştirdiğ i ahlâkî davranışları ile ahlâkî olgunluk geliştirir. Buna “sekîne” denir. Mutluluğ un kaynağ ı bu olgunluktur. İnsan bildikleriyle amel ederse, kendi isteğ i ve arzusuyla Allah’a ulaşmayı hedefine koyarsa, kötülüklerden sakınıp iyiliklere yönelirse ve nefsini terbiye ederse bu olgunluk

⁵³⁴ Mesnevi, I/745

⁵³⁵ Mesnevi, II/1015

⁵³⁶ Mesnevi, IV/65

⁵³⁷ Mesnevi, IV/1345

⁵³⁸ Mesnevi, I/1330

⁵³⁹ Durak, “Mevlana’nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.5

⁵⁴⁰ Durak, a.g.e., s.9

ve mutluluğa ulaşması mümkün olacaktır. Şüphesiz bu bir eğitim sürecidir: “Aklının suyunu her diken, çekip durdukça akılsuyun, meyvelere nasıl ulaşabilir? Kendine gel de o kötü dalı kes, buda. Bu güzeldala su ver de tazelendir. Şimdi ikisi de yeşil ama sonuna bak. Bu sonunda bir şeyeyaramaz, öbürüyse meyve verir. Bağın suyu buna helaldir, ona haram. Aralarındakifarkı sonunda görürsün vesselam. Adalet nedir? Ağaçlara su vermek. Zulüm nedir?Dikeni sulamak.”⁵⁴¹ İnsan için bu bir mücadeledir ve mücadeledeki durumuna göre insan, ahlâkî bir nitelik edinmektedir. Bu durumda, iyi ve kötü kavramları için insanın ölçütünün ne olduğu, kişinin neye iyi ve kötü dediği ve neye göre dediği gibi bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bu değerlerin kaynağının ne olduğu, üzerinde pekçok tartışmanın yapıldığı bir husustur. Değerler, akıl, duygu, sezgi, din gibi birbirinden değişik kavramlarla beraber ele alınmaktadır. Mevlânâ’ya göre ise tüm değer hükümlerinin kaynağı Allah’tır.⁵⁴²

Allah, iyi ve kötü değerlerini yaratmıştır. Mevlânâ’ya göre Allah, ahlâkî fiillerin yaratıcısıdır. Ancak bu değerlerin davranışa dönüşmesi hususunda insan için iradi bir seçim söz konusudur. Bir zorunluluk yoktur. Zira Allah eylemleri ve değerleri yaratır, onları yoktan var eder. Bu fiilleri ve değerleri davranışa dönüştürerek insanlar hayata geçirir.⁵⁴³

“Mevlânâ iyi ve kötü kavramlarını insanın ahlâkî yetkinliğini belirleyen iki temel değer olarak tanımlamaktadır. Bu iki kavram insanın psikolojik ve metafizik yönlerini tahlil etmeye imkân veren bir boyutu bize sunmaktadır. Düşünürümüze göre ahlâkî yaşamak, insanın niçin ahlâka ihtiyacı olduğu sorusunu cevaplandırmaktadır. Ahlâk insan için vardır ve insanı diğer canlılardan ayıran temel vasıftır. Bu yönüyle Mevlânâ ahlâkî ve onun temel kavramlarından olan iyi ve kötü değerlerini incelerken aynı zamanda ideal bir insan tasavvurunu şekillendirmektedir. Bu değerler günümüz insanın yüzyüze geldiği pek çok problemin çözümünde ona yol gösterecek bir kılavuz olarak da değerlendirilebilir. Bu süreç bir açıdan insanın insan olma vasfıyla bir temellendirilişinin, bir başka ifadeyle ahlâkî bir medeniyet projesinin dile getirilmesidir.”⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Mesnevi, V/1085-9

⁵⁴² Durak, “Mevlana’nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.10

⁵⁴³ Durak, *a.g.e.*, s.11

⁵⁴⁴ Durak,*a.g.e.*, s.23

Fıtrî bakımdan insan, ahlâkî olarak gelişmeye açıktır, bu noktada içinde bir potansiyel barındırır. Mevlânâ'ya göre insan doğuştan kötü olamaz: “Çocuk...ne kötüyübilir ne iyiyi...”⁵⁴⁵ Dolayısıyla kişinin kötü bir insan olmasına sebebiyet veren noktaları insanın fitratından bilmemelidir.

Mevlânâ'ya göre huy çok büyük önem taşır. Karakterin oluşumunda, insanın değer yargılarının belirlenmesinde ve kişinin iyi ya da kötü davranışlara meyiletmesinde, kişinin sahip olduğu huy önemli bir rol oynar. Ahlâk, “huy” kelimesinin çoğul halidir. Diğer taraftan hulk (huy) ve hilkat (yaratılış) kelimeleri de aynı köktendir. İnsan hem iyi hem de kötü tarafa yönlendirilebilecek bir karakterle doğmaktadır. İnsanın doğuştan getirdiği huyların güzel bir terbiye ile iyi yöne temayül göstermesi, iyileştirilmesi olanaklıdır. Dolayısıyla insanın kötü huylarından tasfiye olunup, iyiliklere temayül göstermesi, onun için en önemli ahlaki olgunluk vesilesidir. “Kötü huy, adet edindiğinden dolayısığlamlaşır, yerleşir..Seni ondan vazgeçirmek isteyene kızarsın.”⁵⁴⁶ Mevlânâ'ya göre ahlak, bir terbiye konusudur.⁵⁴⁷

İrade özgürlüğüne sahip olan insanın varlıklar arasındaki mevkii ve değeri yüksektir; ancak bu yüksekliği koruyabilmesi aklını nasıl kullandığına bağlıdır. Mevlânâ varlıkları akıl, irade ve arzu güçlerine göre üç sınıf içinde değerlendirir: Yaratıkların birincisi olan melekler, salt akıldır. Arzu ve iradeleri yoktur, dolayısıyla yükümlülüğü yoktur; nefis ve isteklerden arınmıştır. Yaratıkların ikincisi olan hayvanlar ise salt arzu ve şehvettir, kötülük yapma diyen akıl yoktur onlarda; onlara da teklif ve yükümlülük yoktur. İnsan ise akılla şehvettenmeydana gelmiştir. Yarısı melektir, yarısı hayvan. İşte bu iki varlığa benzerliği ile insan varlığı kendine özgü bir mahiyete sahiptir. İnsanın kişiliği kendi varlık ve mahiyetinin hangi özelliğine meyledeceğine göre bir suret kazanır. Aklı şehvetini yenen, meleklerden yücedir, şehveti aklını yenen hayvanlardan aşağı. Melek bilgiyle kurtuldu, hayvan bilgisizlikle kurtuldu; insanoğlu ise ikisinin arasında çekişe dövüşe kaldı gitti.⁵⁴⁸ İşte bu arzu ile akıl arasındaki gerilim ve çekişme insanın kişiliği üzerinde derin izler bırakabilecek bir mücadeledir.

Mevlânâ "mizaç" kavramını zamanın tıp ve psikolojisinde kullanıldığı anlamda, insan bünyesini oluşturan maddî unsurlar anlamında kullanır. İnsanbedeni muhtelif

⁵⁴⁵ Mesnevi, I/595

⁵⁴⁶ Mesnevi, II/3459

⁵⁴⁷ Durak, “Mevlana'nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.7-8

⁵⁴⁸ Mevlana Celaleddin, *Fihî Ma-Fih*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, İnkılap Yay., 2014, s.66

maddelerin karışımından, çeşitli biyolojik öğelerden oluşur. Benzer olanların birbirini çekmesi yasası gereği insan doğasında maddî ve fizikî olan nesnelere bir eğilim olduğunu inkâr edemeyiz. Ancak maddî unsurlara olan eğilimler, ihtiyaç düzeyini aşarak bağımlılık halini alırsa, insan tabiatının yüksek vasıfları ve gerçek mizacını kaybetme tehlikesini de doğurur. Maddî unsurlara bağımlılık sonucu kazanılan karakter özellikleri kişiyi, yiyecek, içecek düşkünlüğü; toplum içinde şan, şöhret arayışı gibi sonu gelmez arzulara esarete sevk eder.⁵⁴⁹

Ahlâkî kişilik bu mizacı inkâr ederek değil, her bir eğilim ve unsura kendi varlık değeri kadar kıymet vermekle kazanılır bir durumdur. Maddî olan değerlerin manevî değerlerle eşit sayılmadığı muhakkaktır. Bir şey şu üç sebepten birisi için arzulanabilir: İhtiyaç, zaruret, kıymet. İnsanın maddî nesnelere bağımlılığı bir ihtiyaçtır; beden sağlığı için, yaşamak için bir zaruret olarak da görebiliriz. Ancak bu ihtiyaç ve zarurete uygun davranmak "maddî" ya da "sonlu" hayatı daha değerli sayma anlayışından doğuyorsa araçlar ile amaçlar yer değiştirmiş olur. İnsanın bedenî ihtiyaçları için gösterdiği gayreti, özeni, cömertliği, manevî hayatı için de göstermesi beklenir. "Kerem ona derler ki insan, kendisini ebedi kılacak ab-ı hayatı kendisine versin"⁵⁵⁰ Maddî hayatı sürdürmek ve uzatmak için gösterilen istekliliği manevî ve sonsuz bir hayat için de göstermek gereklidir. Böyle bir hayatın varlığını kavramak akılığın mümkündür. Mevlânâ bu akla "uzağı gören akıl" "can gözü"⁵⁵¹ adını verir.⁵⁵²

Mevlânâ, "İnsan-ı Kâmil" dediği ahlaki olgunluk kazanmış insanı, içinde âlemler barındıran, dibi ve kıyısı olmayan bir tevhit denizine benzetmiştir. O, insanın zahiren küçük, ama gerçekte en büyük varlık olduğunu savunur.⁵⁵³

Mevlânâ'nın eserlerine baktığımızda, onun, "Allah'ın rızâsını kazanmış bir insan tipi" yetiştirmek istediği açıkça görülür. Yalnız bu amaca ulaşma yolunda pek çok engeller vardır. İnsanın bizzat içinde bulunan hırs ve tamah, bunların başında gelir. insanın dünya hayatında mutlu olabilmesi için, hırs duygusunun kötü yönde

⁵⁴⁹ Bilen, "Mevlana ve Ahlaki Kişilik", *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri*, s.57

⁵⁵⁰ Mesnevi, III/30

⁵⁵¹ Mesnevi, II/2145

⁵⁵² Bilen, *a.g.e.*, s.58

⁵⁵³ Şuayip Özdemir, "Mevlana'nın Eğitimci Kişiliği", *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu: Bildiriler II*, Şanlıurfa, 2007, s.104

kullanılmasına yol açan mal mülk sevgisini gönlünden atmalıdır. Bu hiçbir zaman, zenginlik ve servete karşı bir cephe almak demek değildir. Çünkü dünya nimetleri bir imtihan vesilesidir. Bu imtihanda başarılı olmak, bunların varlığına bağlıdır. Hırs duygusunu iyi yönde eğitmek, malın asıl sahibinin görülmesiyle başlar. Bu sağlandıktan sonra, egoistlik zaten ortadan kalkar.⁵⁵⁴

Mevlânâ'ya göre, insanın ahlâkında kanaat, sabır, alçak gönüllük gibi ahlâkî faziletlerin meydana gelebilmesi için, onu kötü amellere sürükleyen şehvet, kibir, hırs, çok yaşama arzusu gibi kötü huyların bertaraf edilmesi gereklidir. Zaten tasavvufî ahlâkın esası, kötü ve olumsuz huy ve tutumları bırakmak, güzel huyları besleyip çoğaltmak ve netice itibariyle olgunlaşmış insan-ı kâmil olmaktır. Mevlana, dini temel alan bir eğitim ile birlikte güzel ahlâkın kazanabileceği görüşündedir.⁵⁵⁵

Mevlânâ, insanları güzel ahlaka ve iyiliğe çağırır. Bu bağlamda ahlâk, güzel ahlâk, kötü ahlâk, güzel huylu olmak ve kötü huylu olmak gibi hususlara değinir. Hikâyeler, öğütler ve karşılaştırmalarla uyarı ve önerilerde bulunur. Mevlana özellikle ahlâkın uygulanmasına dair öğütler verir. Böyle yaparken de bu hususları herkesin anlayacağı ve kavrayacağı biçimde basit misallerle anlatır.⁵⁵⁶

İnsanın hayvanlıktan ve hayvanlara mahsus sıfatlardan kurtulabilmesi için manevî ve ahlâkî bakımdan eğitilmesi, olgunlaşması şarttır. İnsanın manevîbünyesinin eğitilebilir cephesine nefis adı verilir. Mevlânâ'nın yetişmesinde büyük katkısı olduğundan bahsedilen tasavvuf ilmi, büyük ölçüde, nefis terbiyesiyle ve insanın ahlâkını güzelleştirmekle uğraşmıştır. Tasavvufta, nefis denilince çoğunlukla insandaki kötü duygu, düşünce ve özelliklerin kaynağı olan manevî unsur kastedilir. Nefis, kendi haline bırakıldığında hep kötülüğü emreder⁵⁵⁷. Bu haliyle o, insanın en büyük düşmanıdır. Ancak nefis, mutlak anlamda kötü değildir. Çünkü insanın manevî yapısının eğitilebilir kısmını teşkil etmektedir. Her ne kadar başlangıçta o, insanı hep kötü arzu ve isteklere yönlendirmeye çalışsa da, belli bir eğitimden sonra iyi, doğru ve güzele de yönelebilir. Arzu ve isteklerini meşru ölçü ve sınırlar içerisinde tutmayı

⁵⁵⁴ Abdullah Özbek, "Mevlana ve Hırs Eğitimi", *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu: Bildiriler II*, Şanlıurfa, 2007, s.112-114

⁵⁵⁵ Durak, "Mevlana'nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.20-21

⁵⁵⁶ Yeniterzi, "Mevlana'nın Eserlerinde Ahlaki Unsurlar", *Selçuk Üniversitesi X. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*, s.329

⁵⁵⁷ Yusuf, 93

başaracak hale gelebilir. Mevlânâ eğitilmeyen ve her arzusu yerine getirilen nefsi Firavun'a benzetir.⁵⁵⁸ Firavun gibi nefis de güç ve kuvvet sahibi olup her istediğini elde ettikçe azgınlaşır ve doğru yoldan uzaklaşır. Onu doğru yola getirmek için, ona zorgelen bazı şeyler yaptırmak gerekir.⁵⁵⁹ Nefsin bir türlü dokunulmasını istemediği, putlaştırdığı arzu ve istekleri vardır. Bunlara boyun eğmek insanı felakete sürükler.⁵⁶⁰ "Putların anası nefsinizin putudur. Çünkü (maddî anlamdaki) o put yılan, (manevî anlamdaki) bu put ejderhadır."⁵⁶¹

Mevlânâ, kendine özgü düşünce sistemi içinde, ahlâkî kavramları zorlayıcı bir şekilde emretmek veya uygulanması güç formüller haline getirmek yerine, onların nedenlerini ve sonuçlarını göstererek pratik hayata aktarılabilmesini amaçlar. Çünkü tasavvufun başlıca amacı insanı kemâleerdirmektir, bunun da yolu ahlâkî bir eğitimden geçmektir. İslâm ahlâkının önemli alanlarından birisi olan nefis terbiyesi ve tezkiyesi, Mevlânâ'nın üzerinde en çok durduğu konulardan birisidir. Ona göre nefis bütün putların anasıdır, onu asla hafife almamak gerekir, küçük cihattan büyük cihada geçişte Hakk'a itaat edebilmek için nefsin arzularına boyun eğdirmek şarttır. Çünkü nefis insandaki şeytani güçleri, akıl da melekî güçleri temsil eder. Şeytanî sıfatlardan arınarak Rahmanî sıfatlarla muttasıf olmak için insanın, Şeytan'ın kendisine apaçık düşman olduğunun farkında olması gerekir.⁵⁶²

Mevlânâ, Mesnevî'sinde, ahlâkın güzelleşmesi için kaçınılması gereken ve kazanılması gereken davranışlardan bahsetmiştir. Onlardan kısaca örnekler vermeye çalışacağız.

Mevlânâ'ya göre ahlâkın güzelleşmesi için kaçınılması gereken davranışların başında haset gelir. Haset, insanı mutsuz eden sebeplerin başında gelir. Bir kere insanın içine girerse, insana hayatı zehir eder.⁵⁶³ "Ne kutludur o kişi ki yoldaşı, haset değildir. (...) Bizim gibi sen de hasedin başına toprak at!"⁵⁶⁴ "Esasen haset de başka bir noksan, başka bir ayıp. Hatta bütün aşağılıklardan daha beter! Şeytan da aşağı olmadan arlandı;

⁵⁵⁸ Mesnevi, IV/3621-2

⁵⁵⁹ Konur, "Mevlana, Tasavvuf ve Ahlak", *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri.*, s.37-8

⁵⁶⁰ Konur, *a.g.e.*, s.40-41

⁵⁶¹ Mesnevi, I/772

⁵⁶² Derya Örs, "Mesnevi'de Kur'an Ahlakının Yansımaları", *IX. Kur'an Sempozyumu: Kur'an'da Ahlaki Değerler, (14-16 Nisan 2006, Konya)*, Ankara, Fecr Yay., 2007, s.277

⁵⁶³ Konur, *a.g.e.*, s.41

⁵⁶⁴ Mesnevi, I/431-6

bunu ayıp telakki etti de kendisini yüzlerce kötülüğe düşürdü. Hasedinden yücelmek istedi. Fakat yücelik nerede? Kanlara bulanıp kaldı. Ebu Cehil, Muhammed'e uymaya utandı, hasedinden kendisini yüceltmeğe, ondan yüksek olmaya çalıştı. Adı Ebu'l-Hakem'di, Ebu Cehil oldu. Nice ehliyetli kişiler vardır ki haset yüzünden na-ehil olup kalmışlardır.”⁵⁶⁵

İnsanın kaçınması gereken duygulardan biri de gururdur. Gurur insanın kendisini hak etmediği şeylere lâayık görmesidir. Hak edilmeden kazanılan bilgi, servet, itibar, makam ve mevki insanı fayda yerine zarar getirir. Bu nedenle insan hak etmediği şeyler peşinde olmamalıdır.⁵⁶⁶ “Akılsız bir tavuk, deveyi evine konuk götürür. Fakat deve, tavuğun evine ayak atar atmaz ev yıkılır, dam çöker! (...) İnsan, bu haddinden fazla dileyiş yüzünden hem pek zalimdir, hem de pek cahil! (...) İnsan, canına da zulmeder, nefesine de...”⁵⁶⁷ Yine başka bir kıssada şöyle nakledilir: Bir nahiv âlimi, gemiye binmişti. O kendini beğenmiş âlim, yüzünü gemiciye dönüp, “Sen hiç nahiv okudun mu?” demisti. Gemici “hayır” deyince demisti ki: “Yarı ömrün hiç gitti.” Gemici bu söze kızdı, gönlü kırıldı. Fakat susup derhal cevap vermedi. Derken rüzgâr gemiyi bir girdaba düşürdü. Gemici, o nahiv âlimine bağırdı: “Yüzmeyi bilir misin, söyle!” Nahivci “Bilmem bende yüzgeçlik arama” deyince “Nahiv âlimi, bütün ömrün hiç gitti. Çünkü gemi bu girdapta batacak. İyi bil burada mahiv bilgisi lâzım, nahiv bilgisi değil. Eger mahiv bilgisini biliyorsan tehlikesizce denize dal! Deniz suyu, ölüyü başında taşır. Fakat denize düşen adam diri olursa nerede kurtulacak? Sen de eğer beseriyet vasıflarından öldünse hakikat sırları denizi, seni basının üstüne kor. Ey âlim, sen halka esek diyorsun ama şimdi sen, esek gibi buz üstünde kalakaldın.”⁵⁶⁸ Bu meşhur hikâyede ilim sahibi olmakla övünmek ve kibirlenmenin nahoşluğu ele alınırken, aynı zamanda kalp kırmanın, başkalarının eksik ve kusurlarını araştırmanın yanlışlığı; pratik bilginin teorik bilgiye nazaran daha faydalı olduğu; en büyük bilgin bile olsa, insanın dünyanın fâniliğinden ibret alması; yalnızca dünyaya yönelik bilginin yetersizliği; ayrıca denizcinin hiddetlendiğinde öfkesine hakim olması ve sabrın karşılığını alması gibi ikazlar da mevcuttur.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Mesnevi, II/805-9

⁵⁶⁶ Konur, “Mevlana, Tasavvuf ve Ahlak”, *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri.*, s.42

⁵⁶⁷ Mesnevi, III/4668-75

⁵⁶⁸ Mesnevi, I/2835-9

⁵⁶⁹ Yeniterzi, “Mevlana'nın Eserlerinde Ahlaki Unsurlar”, *Selçuk Üniversitesi X. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*, s.335

İnsanı yoldan çıkararak şeyler içerisinde en kötüsü şehvettir.⁵⁷⁰ “Yol afetleri içinde şehvetten beteri yoktur. Şehvet yüz binlerce iyi adı kötüye çıkarmıştır. Yüz binlerce akıllı, fikirli adamı şaşkın bir hale getirmiştir.”⁵⁷¹

İnsan için şehvetten daha büyük tehlike ise mevki ve makam sahibi olmaksuretiyle gurura kapılmak; her istediğini yapmaya kalkışmaktır. Mevlânâ böylekimseleri Tanrılık iddiasında bulunan Firavun'a benzeter.⁵⁷²“Kazın (Şehvet) hırsı bir kattır. Kibir ve gururun ise tam elli kat. Şehvet hırsı yılandır. Mevki hırsı ise ejderha. Kazın hırsı; boğaza, şehvete, aşağı tarafa düşkünlüktür. Fakat yüksek mevkilerde bulunma hırsında, bu aşağı duyguların tam yirmi tanesi toplanmıştır. Mevki sahibi, Firavun gibi Allah'lıktan dem vurur. Allah ile ortaklık ümidine düşen, nasıl olur da bağışlanır?”⁵⁷³

Zulüm de kaçınılması gereken davranışlardan olup, adaletli olmanın önemine vurgu yapılmıştır: “Adalet nedir? Ağaçlara su vermek. Zulüm nedir? Dikeni Sulamak. Adalet, bir nimeti yerine koymaktır, her su çeken tohumu sulamak değil.”⁵⁷⁴ “Adalet nedir? Bir şeyi layık olduğu yere koymak. Zulüm nedir? Layık olmadığı yere koymak.”⁵⁷⁵“...Adalette bulundun mugönül huzurunu gör, zulümden sonra da vicdan azabını.”⁵⁷⁶“Ey zulümle bir kuyu kazan! Sen kendin için tuzak hazırlıyorsun.”⁵⁷⁷

Hile ve yalan da, kötü huy ve ahlâkın ürünüdür. Bunun yerine doğruluk ve dürüstlük övülmüştür: “...Doğru bile eğrilere eğri görünür. Bir şaşıya ‘Ay birdir’ desen ‘İkidir, bir olmasında şüphe var’ der. Birisi alay eder, güler ve ‘Sahi, iki’ derse bu sözü doğru olarak kabul eder. Kötü huyun, lâyiğı budur.”⁵⁷⁸“Ya doğru ol, doğruluğunu göster, yahut sus da merhamete eriş, sonra coş!”⁵⁷⁹ “Bu, yerinde, doğru... Şu, yerinde değil, eğri... Bunu biliyorsun; biliyorsun ama sen doğru musun, eğri mi? Bir de iyice

⁵⁷⁰ Konur, “Mevlana, Tasavvuf ve Ahlak”, *Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri*, s.42

⁵⁷¹ Mesnevi, V/1369-70

⁵⁷² Konur, *a.g.e.*, s.42

⁵⁷³ Mesnevi, V/517-9

⁵⁷⁴ Mesnevi, V/1089-90

⁵⁷⁵ Mesnevi, VI/2596

⁵⁷⁶ Mesnevi, VI/4532

⁵⁷⁷ Mesnevi, I/1311

⁵⁷⁸ Mesnevi, II/3636-8

⁵⁷⁹ Mesnevi, III/753

kendine bak!”⁵⁸⁰“Hile edenin göreceği, bulacağı karşılık hileden ibarettir. Büyük testiği vur kır, küçük testiği al, iç. İşte lâyiğın bu!”⁵⁸¹

Güzel ahlâkın belirtilerinden biri de cömertliktir:“Cömertlik, sebepsiz olarak vermektir...”⁵⁸² “Nasihatimi dinle: Ten, kuvvetli bir bağıdır. Yeniği istiyorsan, eskiden soyun! Dudağıını yum, altın dolu avcunu aç. Ten nekesliğini bırak, cömertliğı ele al. Bu cömertlik, cennet servisinin bir dalıdır. Yazıklar olsun böyle bir dalı elinden bırakana.”⁵⁸³

Tembellik de kaçınılması gereken davranışlardandır: “...Beyhûde yere çalışıp çabalamak uyumaktan iyidir.”⁵⁸⁴“...Çalıştığım halde bir şey elde edememek korkusunu da var. Var ama bu korku, tembellikte daha fazla. Çalışırsam belki kazanırım, bunda ümidim daha çok. Tembellikte daha fazla zarar var.”⁵⁸⁵

Kanaat sahibi olmak, hırsla kapılmamak gerekir: “Denizi bir testiğe dökersen ne alır? Bir günün kısmetini...Harislerin göz testisi dolmadı. Sedef kanaatkâr olduğundan inci ile doldu.”⁵⁸⁶ “Hırsı din işinde ve hayırda ara; din işinde ve hayırda haris ol. Bu işler, zaten güzeldir. Hırsın geçse bile güzel görünür! Hayırlar, esasen güzel ve lâtifdir, başka bir şeyin aksiyle güzelgörmüş değildir. Bu işlerde hırsın parlaklığı geçse bile hayrın letafeti, hayrın parlaklığı kalır.Hâlbuki dünya işinden hırsın parlaklığı gitti mi, ateşin harareti ve parlaklığı gitmiş, kömür kalmış demektir. Tıpkı buna benzer.”⁵⁸⁷

Başkalarının kusurlarıyla uğraşmak da yerilmiştir:“Ört de, senin ayıbını da örtsünler. Kendine emin olmadıkça kimseye gülme.”⁵⁸⁸“...Kör de hırstır. Halkın ayıbını kıldan kıla görür. Taraf taraf söyler de. Kör gözü kendi ayıbını zerre kadar göremez, fakat gene de âlemin ayıbını arar.”⁵⁸⁹ “Sende o ayıp yoksa da emin olma. Olabilir ki o ayıbı sen de yaparsın, günün birinde o ayıp senden de zuhur edebilir.”⁵⁹⁰

⁵⁸⁰ Mesnevi, III/2651

⁵⁸¹ Mesnevi, II/1591

⁵⁸² Mesnevi, VI/1972

⁵⁸³ Mesnevi, II/1270-3

⁵⁸⁴ Mesnevi, I/1819

⁵⁸⁵ Mesnevi, III/3097-8

⁵⁸⁶ Mesnevi, I/20-21

⁵⁸⁷ Mesnevi, IV/1130-32

⁵⁸⁸ Mesnevi, VI/4526

⁵⁸⁹ Mesnevi, III/2629-30

⁵⁹⁰ Mesnevi, II/3038

Mesnevî’de gıybet ve onun çirkinliği ile ilgili olarak da şöyle bir hikâye nakledilir: “Hindistan’da bilgili, tecrübeli bir adam bazı yolcuları görünce, onlara nasihatte bulunmak ister. Yollarında pek çok fil yavrusu göreceklerini, ancak açlıklarını gidermek için asla fil yavrusu avlamamalarını öğütler. Ancak yolcular acıktıkları zaman açlığın verdiği hırsla gördükleri ilk fil yavrusunu avlar; kızartır ve yerler. Onlardan yalnızca birisi kendilerine verilen öğüde uyar, fil etinden yemez. Fil yavrusuyla karnı doyanları ağır bir uyku bastırır, hepsi uyur. Yemeyen kişi uyanıktır. O sırada kızgın bir fil hızla yanlarına gelir. Önce uyanık olan adamın ağzını koklar, onda yavrusuna ait bir koku bulamayınca bırakır. Uyuyanların ağızlarını koklamaya başlar, hepsinin ağzından yavrusunun kokusunu alır ve onları birer birer ayaklarıyla ezer, havaya atıp parçalayak öldürür.”⁵⁹¹ “Sen de Allah’ın kullarının etlerini yemekte, onların aleyhinde bulunup günah kazanmaktasın. Kendinize gelin. Sizin ağzınızı koklayan da Allah’dır. Doğrudan başka kim canını kurtarabilir? Bir adamın kabirde ağzını koklayan Münker, yahut Nekir olursa yazıklar olsun o acınmağa değer kişiye! O ulu meleklerden ne ağzını gizlemeye imkân var, ne güzel kokularla iyi bir hale getirmeye çare.”⁵⁹²

Öfke ve hiddeti yenmekle ilgili şöyle nakledilir: “Kötü bir yemek yiyenin o yemeği kusuncaya kadar gönlü bulanır. İşte hiddeti yenmek budur; onu kusma ki karşılığında tatlı sözler duyusun.”⁵⁹³ “Kendi kızgınlığını kır, oku kırma. Senin kızgın gözün, sana sütü kan gösterir.”⁵⁹⁴ “Kızgınlıkla gönüllere ateş saldın mı, cehennem ateşinin aslı oldun gitti. Kızgınlığın, cehennem ateşinin tohumudur. Kendine gel de şu cehennemini söndür, çünkü o bir tuzaktır.”⁵⁹⁵

Mevlânâ’ya göre bütün bu hırslardan, ayıplardan ve kusurlardan geçebilmenin tek yolu, sûfilerce kâinatın var oluş sebebi olarak gösterilen ilâhîaşk elbisesini giyinip kuşanmaktır. İnsandaki bütün hastalıkların tabibi, hırsın, gururun, kibrin, sözün kısası bütün yerilmiş huyların devâsıbu aşkta gizlidir.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ Mesnevi, III/69-171

⁵⁹² Mesnevi, III/105-10

⁵⁹³ Mesnevi, I/3378-79

⁵⁹⁴ Mesnevi, II/1307

⁵⁹⁵ Mesnevi, III/3472-80

⁵⁹⁶ Örs, “Mesnevî’de Kur’an Ahlakının Yansımaları”, *IX. Kur’an Sempozyumu: Kur’an’da Ahlaki Değerler*, s.276

Mevlânâ'ya göre, her insan kendi iç dünyasında huzura ererse, toplumda da huzur ve barış hâkim olur. O, bu huzurun ancak ve ancak güzel ahlâka sahip olmakla gerçekleşeceğine inanan bir gönül eridir. Kâmil insandan bahsederken, sadece güzel ahlâkın erdemlerini anlatmamış, kötü ahlâkın doğurduğu olumsuzlukları da ifade ederek, karşılaştırma yoluyla insanları uyarmıştır. Verdiği öğütlere bağlı kalmak çok kolay değildir, ancak insan olma haysiyetine ulaşmanın bedeli de az değildir.⁵⁹⁷ Tıpkı *Mesnevî*'de zikredildiği gibi: “Alelâde otlar, iki ay içinde yetişir. Fakat kırmızı gül, ancak bir yılda yetişir, gül verir.”⁵⁹⁸

3.4.2. *Mesnevî*'de Ahlâk ve Çocuk Gelişim ve Eğitimi

İslâm dünyasının maddîmanevî derin ıstıraplar yaşadığı 13. Yüzyılın büyük sûfi düşünürü Mevlâna'nın *Mesnevî*'si, gerek hacmi gerek içeriğiyle ahlâkî değerleri kısa hikâyelerden yararlanarak ele alan, nedenlerden çok sonuçlara önem veren müstesna bir eserdir. Her satırında İslâm'ın ahlâkî öğretilerinin izleri bulunan; insanı, maddî ve manevîkemâle erdirmeye amacı güden bu eser, insan fitratına uygun değerler üzerine bina edilmiş olan İslâm dininin iki ana kaynağı, yani Kur'an ve sünnet nuru ile aydınlanmış, amacına uygun hikâyeler eşliğinde kullanılan ayet ve hadisler, dalalet karanlığında yolunu kaybedenlere yol gösteren kandiller gibi beyitler arasına serpiştirilmiştir⁵⁹⁹.

Mevlânâ'nın amacı, edebî bir eser meydana getirmekten çok, tasavvufî bir yorumla İslâm'ın inanç, ibadet ve ahlâk esaslarını anlatarak, sâlike, kâmil insan olmanın dikenli ve tehlikeli yollarında kılavuzluk etmektir. Bu yüzden *Mesnevî*, mutasavvıflara göre dinî bilginin üç temel direği sayılan şeriat, tarikat ve hakikat kavramlarını iç içe geçmiş bir halde, muhataplarının anlayış ve algı düzeyine uygun bir şekilde ele alan ve her kesimden muhatapın kendi bilgisi ve görgüsü ölçüsünde suyundan içebileceği uçsuz bucaksız bir kaynağa benzemektedir. *Mesnevî*, içeriği itibarıyla farklı katmanları olan, okuyucuya değişik bakış açılarına uygun pencereler açan bir eserdir. Her seviyeden insanın anlayabileceği ve kendince dersler çıkarabileceği çocuksu hikâyelerden, ancak yüksek duygu ve düşünce sahiplerinin kavrayabileceği felsefî bahislere dek alt ve üst

⁵⁹⁷ Yeniterzi, “Mevlana'nın Eserlerinde Ahlaki Unsurlar”, *Selçuk Üniversitesi X. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*, s.342

⁵⁹⁸ *Mesnevi*, I/2593

⁵⁹⁹ Örs, *Mesnevi'de Kur'an Ahlakının Yansımaları*, IX. *Kur'an Sempozyumu: Kur'an'da Ahlaki Değerler*, s.273

sınır çizgilerinin bulunduğu karmaşık bir yapıya sahipolan bu çok cepheli eseri, sistematik olmayan, ancak genel geçer bütünİslâmî bilimleri içeren ve kuşatan bir kitap olarak ele almak, bu doğrultuda değerlendirmek ve incelemek kaçınılmazdır.⁶⁰⁰

Mevlânâ, bu bilimlere ait kavramları ve konuları çok zaman tek boyutlu olarak ele almamış, sözgelimi, fıkıhla veya inançla ilgili bir kavramınahlâkî,felsefî,kelâmî hatta bugünkü anlamda sosyolojik ve psikolojik boyutlarında kendi anlayışı doğrultusunda ortaya koymuştur. Mesnevî'nin yüzyıllarca güncelliğini ve tazeliğini yitirmeden okunmasının, incelenmesinin ve sevilmesinin başlıca sebeplerinden birisi de bu özelliği olsa gerektir.Mesnevî'de bin dolayında hikâye başlığı bulunmakta olup bunların yüz kadarında doğrudan doğruya Kur'an ayetleri ile hadislerden alıntılar yapılmıştır. Başlıklar dışındaki ana metinlerde, lafzî veya manevî iktibasyoluyla yararlanılan ayet ve hadisler de bunlara eklendiğinde Mevlânâ'nındüşünce faaliyetini Kur'an ve sünnet üzerinden yürüttüğü görülmekteve Mesnevî'nin aslında manzum bir Kur'an tefsiri olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰¹

Bilindiği üzere tasavvuf disiplininin en önemli hedeflerinden birisi, bireysel ve toplumsal ahlâkî geliştirerek sadece Allah'a kul olma bilinci oluşturmaktır. Bunun yolu ise Kur'an'a ve sünnete uygun bir şekilde insan nefsinin terbiye ve tezkiye edilmesinden geçmektedir. Bütün tasavvufî eserlerde olduğu gibi Mesnevî'de de nefis terbiyesinin önemi üzerindeuzun uzadıya durulmuştur. Çünkü Mevlânâ'ya göre ahlâkın güzelleşmesi, kemâle ermesi ve insanın iki cihan saadetine ulaşması ancak Kur'an ve sünnete sıkı sıkı sarılmakla mümkündür. Bu yolda atılacak ilk adım, insanı kayıt altına alan, aklını, ruhunuve bedenini köleleştiren zincirleri kırmak, dünya hayatına duyulan hırsın önüne geçmek; nefsin, gözleri ve gönülleri kör eden başıboş ve sonsuzarzularını dizginlemek ve bu sayede dünya imtihanının gerçek yüzünügörerek ona göre bir yol tutmaktır. "Bağı çöz de hür ol ey oğul! Ne zamana kadar altın ve gümüş kaydındaolacaksın?"diyen Mevlânâ, nefis terbiyesinin ilk şartı olarak, insanın, aklını ve iradesini rehin alan her türlü olumsuz huyu terk etmenin zorunluluğuna işaret etmektedir.⁶⁰²

⁶⁰⁰ Örs, "Mesnevî'de Kur'an Ahlakının Yansımaları", *IX. Kur'an Sempozyumu: Kur'an'da Ahlakî Değerler*, s.274

⁶⁰¹ Örs, *a.g.e.*, s.275

⁶⁰² Örs, *a.g.e.*, s.275

Mevlânâ, *Mesnevî* adlı eserinde dinî ve ahlâkî meseleleri açıklarken genellikle metaforik anlatımı kullanmıştır. Bu vesileyle hem konuya çeşitlilik ve canlılık getirmiş, hem de okuyucuya anlaşılması kolay ve yalın tasvirler sunmuştur. Böylelikle ulaşmasını dilediği mesajları okuyucunun kolaylıkla almasını, dinî ve ahlâkî konuların insanların aklında kalıcı hale gelmesini de sağlamıştır. Mevlânâ, düşüncelerini somut ve türlü misaller göstererek izah etmiştir. Bu yüzden onun sunduğu düşünceler, oldukça geniş bir kitleye hitap etmiş ve anlaşılmıştır.⁶⁰³

Mevlânâ meseleleri herkesin anlayabilmesi için metaforlara başvurmak gerektiğini şöyle izah etmektedir: “Fakat sevdalı ve bir zayıf kişi anlasın diye bir örnek verir, birsuretle tasvir ederler. O şey, örnektir, onun misli değil. Bu örneği de donmuşkalmış akıl, bunu anlasın diye getirirler. Akıl keskindir ama ayağı gevşektir.Çünkü gönlü yıkıktır, bedeni sağlam.”⁶⁰⁴ Mevlânâ, anlaşılması en güç hususları dahi her çeşit insana zorluk çekmeden anlatabilme yeteneğine sahiptir. Mevlânâ “Çocuk da işin mahiyet ve hakikatini bilmese bile misalle anlarhiç olmazsa. Bu misalden sonra ben, bunu biliyorum desen yanlış olmaz,doğrudur.”⁶⁰⁵ demiştir. Buna göre çocuklar ve gençler bazı hususların içerik ve iç yüzünü kavrama bakımından örneklendirmeye ihtiyaç duyarlar. Mevlana, yine bu sebepten dolayı da metaforik anlatımı tercih etmiştir.⁶⁰⁶

Bilindiği üzere Mevlânâ'nın başyapıtı olan *Mesnevî*'sinde anne, baba, çocuk ve çocuk terbiyesi ile ilgili hususlar yer bulmuş ve yer yer bu mevzulara değinilmiştir.

Buna göre, anne, baba ve çocuklarla ilgili, *Mesnevî*'de şöyle buyurulmuştur:⁶⁰⁷ “ (Allah) ‘Babaların ve anaların hilim ve şefkati, bizim hilim ve şefkat denizimizin köpüğüdür. Köpük gider, gelir; ama deniz bakîdir’ buyurdu. Anne, çocuk uyansın da gıdasını istesin diye onunburnunu sıkar. Çünkü çocuk, açlığından haberi olmaz, uyuyakalır. Fakat süt muhabbeti, ananın iki memesini de ağrıtmaya başlar. Anneye şükretmemek, Allah’a şükretmemektir. Onun hakkı, şüphe yok ki Allah hakkı demektir. Annenin merhameti de Allah'tandır; ama ona kulluk etmek, hizmette bulunmak da hem

⁶⁰³ Büşra Çakmaktaş, “İnsan Ahlakı Bağlamında Mesnevî’de Balık Metaforunun Tasavvufî Yorumu”, *Çevre ve AhlakSempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep, 2014, s.401

⁶⁰⁴ Mesnevî, VI/115

⁶⁰⁵ Mesnevî, III/3640

⁶⁰⁶ Çakmaktaş, *a.g.e.*,s.402

⁶⁰⁷ Yakup Şafak ve Nuri Şimşekler, *Konulara Göre Mesnevî'den Özdeyişler*, Akçağ Yay., Ankara, 2011, s.39-40

farzdır, hem de yerli yerinde bir iş. Annen sana ‘geber’ dese bu sözyle kötü huyunun, kötülüğünün gebermesini ister. Çocuk; tutucu, koşucu değilken ancak babasının omuzuna biner. Fakat kuvvetlenip küstahlaşınca, elini, ayağını şuraya, buraya salmaya başlar. Büyük bir adamın oğlu olmak da önemli değildir; bu çeşit gençler, malla mülklegururlanırlar. Nice büyük adamların oğulları vardır ki, kötülükte bulunur, yaptığı kötü iş yüzünden babasına utanç vesilesi olur. Babanın ağaca benzeyen vücudu, gizli bir yol vasıtasıyla oğlunun iki gözünden su alır, gıdalanır. Oğuldan çoşan bu kaynak ananın, babanın bahçelerine kadar akar gider. Anayla, babanın gönül ve hayat bahçeleri bu suretle yeşerir, tazeleşir. Onun gözleri bu iki ırmak yüzünden yaşarır, gözyaşı döker. Kaynak, hastalanıp kötüleşirse o ağacın dalları, yaprakları da kurur. O ağaç kurumaya başlar. Çünkü, oğlun vücudundan sulanıyor, gıdalanıyordu. Nice böyle gizli su yolları vardır ki, sizin canınıza eklenmiştir.”⁶⁰⁸

Çocuğun eğitimi ile ilgili Mesnevî’de şöyle buyrulur:⁶⁰⁹ “Çocuk oyunla akıllanır; oynaya oynaya akli başına gelir onun... Çocuk, babası lütfedecek, kendisine kuş alacak ümidiyle, fakat hakikatte hüner sahibi olmak için mektebe gider. Çocukları okula zorla gönderirsin. Çünkü onların gözleri henüz görmez, okulun faydalarını anlayamazlar; ama okulun, okumanın yararlarını anladılar mı koşa koşa giderler, içleri açılır, neşe duyarlar. Çocukların okula istemeye istemeye gitmelerinin sebebi, çalışmalarına karşılık henüz hiçbirşey görmemiş, almamış olmalarıdır. Fakat (öğrendiklerinin karşılığı olarak) ceplerine birkaç kuruş para konuldu mu, sevinçlerinden geceyi hırsızlar gibi uykusuz geçirirler. Ne kötü öğrencidir o ki, hocasıylacedelleşir, onunla kendisini bir görür. Birisinin sözü güzelse dinleyicidir. Öğretmenin heyecanı ve işe iyi sarılması, öğrencinin tesiriyledir. Baba, oğlunu dövse ve oğlu ölse kan diyetini vermesi lazımdır. Çünkü onu kendi işi için dövmüştür; oğlunun babaya hizmeti vaciptir. Fakat çocuğu öğretmeni dövse de çocuk bu dayaktan ölse korkma, öğretmene bir şey olmaz. Çünkü öğretmen, Allah’ın vekilidir, emin bir kişidir; her emin kişi hakkında da emir böyledir. Öğrencinin öğretmene hizmeti farz değildir; bu yüzden de üstad ona kendi nefsi için bir cezavermez. Baba dövdüğü zaman kendi hizmeti için döver, bundan dolayı kan parasından kurtulamaz.”⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Veled İzbudak, *Mesnevi I-VI*, İstanbul, MEB Yay, 1995, I/2676, II/362, 363, VI/3255, 3257, III/4017, I/923, 924, VI/257-258, 3586-3591

⁶⁰⁹ Şafak ve Şimşekler, *Konulara Göre Mesnevi’den Özdeyişler*, s.64-65

⁶¹⁰ Mesnevi, VI/2255, I/2792, III/4585-4588, II/1578, VI/1656, 1516-1521

Mevlânâ, annelerin çocuklarını kaybettikten sonra, mezarlarına gidip toprağa yüz sürerek perişan olduklarını, ancak bu hale gelmeden evvel, çocuklarını henüz hayattayken sevmeleri ve onlara iyi davranmaları gerektiğini belirtir. Çocuklarına iyi davranmayan anneleri kınayarak onları uyarır.⁶¹¹

Çocuğun eğitimi ile ilgili olarak, çocuğun ilk öğretmenin anne olduğu dile getirilmiştir. Mevlânâ'ya göre çocuklar daha bebekken kulakları, annelerinin sözleriyle dolar ve biraz büyüyünce aynı üslup ve sözlerle konuşurlar.⁶¹² Böylelikle Mevlana da, annelerin çocuklarının terbiyesi üzerindeki önemi vurgular. Bu itibarla, ilk eğitimi verme özelliklerinden dolayı anneler çok büyük bir sorumluluk içindedirler. Anneler, hiçbir şey anlamıyor gibi görünen çocuklarına karşı çok hassas ve olumlu bir üslupla davranmalıdırlar. Mevlânâ çocuklarına sinirlendikleri zaman 'geber' diyerek söylenen anneleri tenkit eder. Fakat yine de onlara iltimas geçerek: "Annen sana geber, dese bu sözümü sendeki kötü huyun gebermesini ister" der.⁶¹³ Mevlânâ ayrıca çocukların oyun oynayarak olgunlaştığına inanır. Erkek çocuklar tahta kılıçlarla, kız çocuklar da oyuncak bebeklerle oyun kurarak farkında olmaksızın kendilerini geleceğe hazırlarlar.⁶¹⁴ O, bu görüşüyle birlikte, günümüzde bilimselleşen "oyunla eğitim" metodunu çok önceleri keşfetmiştir.⁶¹⁵

O'na göre çocuğun terbiyesinde en önemli kişiler annelerdir. Anneler çocuklarını aynı sert bir nohutu pişirdikleri gibi iradeli ve ciddiye bir biçimde eğitirlerse, çocukta ahlaki olgunluk hâsıl olur. Bu süreç, demirin ateşte yumuşatılıp şekillendirilmesine de benzetilir.⁶¹⁶

Mevlânâ, bu durumu şu şekilde açıklar: "Tenceredeki ham nohuda bak! Ateşte kaynayan sudan canı yanınca nasıl da yukarı doğru sıçramaya başlar, yüzlerce taşkınlık göstermeye koyulur. Kendisini pişirip yemek hazırlayacak olan hanıma hâl lisaniyla der ki: ' Niçin beni ateşlere salıyorsun? Madem beni satın aldın, ne diye bu hallere uğrattırıyor, benim canımı yakıyor, beni horluyorsun?' Evin hanımı da, nohuda kepçe ile vurarak şöyle der: 'Hayır, iyice kayna, adamakıllı piş de, ateşten sıçrayıp kaçmaya

⁶¹¹ Mesnevi, V/3264 vd.

⁶¹² Mesnevi, IV/3037

⁶¹³ Mesnevi, III/4017

⁶¹⁴ Mesnevi, VI/2255; V/3597, 3598

⁶¹⁵ Nuri Şimşekler (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk Eğitimi*, http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794 Erişim Tarihi: 13 Ocak 2017

⁶¹⁶ Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, s.39

kalkışma! Ben seni hor gördüğümünden, istemediğimden, sevmediğimden ötürü kaynatmıyorum. Yoksa seni cefâlara salmak, seni horlamak için değil.”⁶¹⁷

Çocuklara şefkât ve merhamet gösterilirken dikkatli olmalı, yalnızca düşülmemelidir. Şöyle ki, bazı ebeveynler, çocuklarını eğitmeye kıyamazlar. Böyle davranarak aslında onların hem dünyalarına ve hem de ahiretlerine kıymış olurlar. Misalde anlatılan kadın, nohudun feryadına kulak verse, nohut gereği gibi pişmez ve kendisini yemek isteyenin dişerini kırar. Manevî açıdan pişirilmeyen, ihmal edilen ya da kıyılmayan çocuklar da sonuç olarak hem aileyi hem de toplumu zarara sokarlar. Mevlânâ, bu ince ayrımın idrak edilmesini istemiş ve kadının nohutla olan konuşmasını şöyle devam ettirmiştir.⁶¹⁸

“Ey nohut! Sen bostanda su içtin, yeşerdin, tazeleştin. İşte senin o suları içmen, bu ateşe düşmene sebep oldu. Çünkü o su, bu ateş içindi. Allah’ın rahmeti, kahrını ve öfkesini aşmıştır. Bu yüzden de, birisini imtihan etmeğin belalara uğratması rahmetindedir. Çünkü O’nun kahrında gizli bir lütuf vardır. Nefse eziyet edilmeden, nefisle savaşa girişmeden Allah sevgisi elde edilebilir mi? İlâhî takdir gereği sana belalar, kahırlar gelince, bu kahırlarda gizli lütuflar olduğunu düşün de üzülme. Bu kahırlar yüzünden, dünya sevgisini, zevk duyduğun her şeyi, yani süflî arzularını Allah yolunda feda edersin. Başına gelen kahırdan sonra, onun lütfunu görürsün ve içine girdiğin merhamet ırmağında, günahlardan, manevî kirlere temizlenerek ilâhî lütuflara kavuşursun. Zira Cenâb-ı Hak: ‘Elbette zorlukla birlikte bir kolaylık vardır, gerçekten zorluğun yanında bir kolaylık daha vardır’⁶¹⁹ buyurmuştur. Sen de zorlukları hoş gör ki, arkadan gelen ferahlığı elde edebilesin.”⁶²⁰Bu ifadeler çerçevesinde Mevlânâ,manevî olgunluk yolunda başa gelen sıkıntı, keder ve zahmetleri adeta bir nimet olarak görür.⁶²¹ Kadın konuşmasını şu şekilde sürdürür:

“Ey nohut! Bahar mevsiminde yeryüzüne çıktın, yetiştin. Şimdi de zahmet, sana misafir oldu. Misafire ikram et. Sen zahmet misafirini hoş tut da, sana teşekkürler ederek dönsün. Böylece hakikat padişahının huzurunda, senin ikramlarını, ihsanlarını söylesin. Sonunda nimet yerine, sana o nimetleri veren gelsin ki; dünyadaki bütün

⁶¹⁷ Mesnevi, III/4160

⁶¹⁸ Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, s.40

⁶¹⁹ İnşirah, 5-6

⁶²⁰ Mesnevi, III/4165

⁶²¹ Topbaş, *a.g.e.*, s.41

nimetler sana gıpta etsin. Sevgiliden gelen cefâya karşı sakın suratını asma, onu neşe ile karşıla, ona ‘hoş geldin’ de. Gamdan, ızdıraptan daha tatlı, daha mübarek birşey olamaz. Onun karşılığı sonsuzdur.” Bu noktada Mevlânâ nohuttan, yani terbiye edilip olgunlaşmayı dileyen kimseden, Hazreti İsmail teslimiyeti ister. Çünkü pişiren, Hazreti İbrahim gibi mâhir olsa da, pişirecek olan, Hazreti İsmail gibi teslim olmazsa, netice alınamaz.⁶²² Kadın, nohutla konuşmaya devam eder:

“Ey nohut! Ben Halil İbrahim, sen de bıçak karşısında benim oğlumsun. Bıçağın önüne başını koy, çünkü rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm. Heyecanlanma, gönlüne korkuyu sokma, kahır bıçağı önüne başını koy da, Hakk’a teslim olmuş İsmail gibi senin boğazını keseyim. Lâkin o bıçak, İsmaili tanır, onları vuslata erdirir. Başını keserim, lâkin bu baş, o baş değildir. Bu baş, kesilmekten, ölmekten uzak olan bir baştır. Zira bu baş, nefsin ve hevânın kesilen başıdır. Yani Allah’ın ezeli dileği, senin başının kesilmesi değildir. Senin nefsanî arzularını bertaraf etmen ve cemâlî tecellilere mazhar olarak O’na teslim olmandır. Bu sebeple O’na candan teslim olmanın gayretine gir. Hâsilhey nohut, belâlara uğra, kayna ve olgunlaş da, benliğinden sıyrıl, fâni varlıklardan kurtul ki saadet bulasın! Ekili bulunduğun bostanda, bir müddet ter ü taze durdun, yeşiller giyinmiş olarak neşeli neşeli sallanarak güldün. Fakat sen çektiğin bu çilelerden sonra şimdi gönül bahçesinin, can bahçesinin nadide gülü oldun.”⁶²³ Daha sonar kadın, nohuta kendi değerini hatırlar:

“Ey nohut! Sen su ve çamur bostanından ayrıldın, lokma oldun, dirilere karıştın. Gıda oldun, insanların bedenlerine girdin. Böylece kuvvet oldun, düşünce oldun. Yani bitki olarak meydana gelmiştin, şimdi de hayvanî ruh kazanıp güçlen, ormanlarda arslan ol, sonra da bu gücünle insanî ruha hizmet et. Vallahi sen önce Hakk’ın sıfatlarından ayrıldın da geldin. Tekrar çevikçe acele et, yine O’nun cemâlî sıfatlarına dön. Ey nohut! Sen buluttan, yağmurdan, güneşten, gökyüzünden gelen nimetlerle hayat buldun. Şimdi ise, nefsinle yaptığın savaşlarla ilâhî sıfatlardan feyz aldın, göklere yükseldin. Sen güneşin, bulutun ve yağmurların bir terkibinden hayat buldun. Sonra piştin, lezzet kazandın ve olgunlaştın. Şimdi ise salih bir insanın lokması olmakla, ona can oldun, güç oldun, iş oldun, söz ve düşünce oldun da semalara çıkıp yüceldin. Durum böyle olunca, ey Hak yolcusu, öbür aleme hoş bir halde git, haydutların darağacına gittikleri gibi binbir acı ve pişmanlıklarla, itilerek gitme. Unutma ki, eğitilmediği için avcı olamamış

⁶²² Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, s.42

⁶²³ Mesnevi, III/4170-5

köpeğin tasmaı yoktur. Çilelerle yoğrulmadığı için olgunlaşmamış, ham bir kişinin arkadaşlığı da zıyanlıktır.”⁶²⁴ Nohut bu ikna edici hikmet ve marifetler sonucunda teslim olur. Ham olmaktan kurtulur, içtenlikle pişmeye talip olur.⁶²⁵ Neticede nohut, kendisini pişiren o hanıma şöyle der:

“Ey faziletli hanım! Madem ki işler böyledir. Hoşça kaynayayım, bu hususta sen de bana yardım et. Sen bu kaynayışta benim mirâcım gibisin. Kepeğini kafama vur ki, ıslah olayım! Ne de güzel vuruyorsun. Yani ey mürşidim, ben değersiz mürîdini, ne iyi terbiye ediyorsun. Ben tam manasıyla sana teslim oldum. Böylece kendimi, kaynamaya bırakayım ve mücâhede kucağından hakîkate bir yol bulayım. Aksi halde insan, varlıklar denizinde azgınlaşır, rüya görmüş fil gibi azar, kudurur.” Bunun üzerine o mübarek hanım nohuda, kendisinin de yaşadığı şu gerçeği dile getirir: “Ben de bundan önce, senin gibi yeryüzünün cüzlerinden, yani parça buçuklarından idim. Ateş gibi yakıcı olan nefisle savaşa giriştim. Nefsanî duyguları yenmenin zevkini tadınca, makbul bir insan oldum. Bir müddet yeryüzünde coştum, kaynadım; bir zaman da, beden tenceresine girdim, orada piştim, köpürdüm, taştım, insan oldum. Sen cansızlar âleminde iken, sana hâl lisanı ile derdim ki: ‘O mertebeden koş, yüksel ki, insanlık mertebesine gelesin, manâya mensup sıfatlar elde edesin.’ Sen cansızlıktan kurtulup canlı olunca, bir kere de ‘kayna’ dedim, hayvanlıktan da geç, insanlığa yüksel. Bu nükteleri, bu gizli işaretleri yanlış anlayarak ayağının kaymamasını, sapıklığa düşmemeni Allah’tan iste!”⁶²⁶

Mevlânâ, anneleri bir bakıma mürşid-i kâmillere benzetmektedir. Zira onlar da nesli ihyâ ve irşâd edeceklerdir. Bu yüzden bir anne, mürşid-i kâmil inceliği, liyakâti ve duyarlılığı içerisinde, böyle bir eğitim ve irşâd mantığı çerçevesinde çocuklarını yetiştirmelidir. Anneler ilk olarak çocuklarını terbiyeye ikna etmeli, onları terbiye olmaya râzı hale getirmelidirler. Sonra da bu terbiyeyi en güzel şekilde gerçekleştirmelidirler. Aslında mürşid-i kâmiller de bunu yapmaktadırlar. Annelerin böyle bir tutum içerisinde olmaları, kendilerini de her bakımdan güzel ve tam yetiştirmelerine bağlıdır. Çocuklar, Rabbimiz tarafından anne ve babaya ihsan edilmiş olan ilâhî emanetlerdir. Çocuklar İslâm fitratı üzere anne ve babalarının eline bırakılmışlardır. Onların bu saf ve tertemiz kalpleri, ekilmeye hazır taze bir toprak

⁶²⁴ Mesnevi, III/4180-95

⁶²⁵ Topbaş, Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma, s.44

⁶²⁶ Mesnevi, III/4200-4205

gibidir, işlenmeye hazır ham bir cevher gibidir. Gelecekte onların toprağından gül de yetişebilir, diken de. Verecekleri meyve acı da olabilir, tatlı da. Bu, tamamen tohumu atan kişiye, yani çiftçiye bağlıdır. Güçlü aileler güçlü toplumları oluştururlar. Güçlü aileleri ise, faziletli anneler oluşturur. Bu anneler, manevieğitim görmüş, nefis engelini aşmış, bir nevi hanım sahabiler gibidirler. Zira o hanım sahabiler de çocuklarına mallarıyla canlarıyla fedakârlık yapmayı, İslam'a hizmet etmeyi öğretmişlerdir. Evlatlarının kalplerini, muhabbetullah ile ve Efendimiz'in muhabbetiyle yoğurmuşlardır.⁶²⁷

Çocuk, ilk terbiyesini annesinden alır. Onun ikinci eğiticisi ise öğretmenidir. Çocuk okul çağına geldiği zaman babasının da üzerine bir takım sorumluluklar alması gerekir. Zira artık evden çıkan ve okula giden çocuk, hem babası ve hem de öğretmenin vesilesi ile bu eğitimini sürdürür. Baba, çocuğunun okula her gün gitmesini sağlamalıdır. Okula gitmek istemeyen çocuğa hediye vererek ödüllendirip, okula gitmeye teşvik etmelidir. Zira çocuk daha okulda öğretilen bilginin ilerde ne işe yarayacağını idrak edecek yaşta değildir. Çocuk okulda öğretilenlerin ne işe yaradığını anlarsa, baskı ya da zorlama olmaksızın zaten okula gidecektir.⁶²⁸ Kısacası çocuğun terbiyesinde babanın vazifesi, çocuğunun terbiyesinde gereken maddi-mânevî desteği sağlamaktır.⁶²⁹

Mesnevi'de öğretmenin görevlerini şöyle özetlenmektedir:⁶³⁰ Öğretmenin görevi; okula gelen çocuğu okuma-yazma ve çeşitli misaller vermek suretiyle diğer ilimleri öğretmek; okula gelemeyecek kadar hasta bile olsa çocukları evine çağırarak hasta yatağında eğitime devam etmesidir. Öğretmenin başarısı da öğrencinin istekli olmasıyla doğru orantılıdır.⁶³¹ Öğretmen bazen de okula gelmeyen veya dersi iyi anlamayan öğrenciye ceza verir.⁶³² Mevlânâ'ya göre; bu cezalandırma sonucunda çocuk zarar görse dahi öğretmenin diyeti gerekmez. O, çocuğu kendi hizmetinden geri durduğu için cezalandırmamış, öğrencinin eğitimi için bu cezayı vermiştir. Çünkü;

⁶²⁷ Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, s.46-47

⁶²⁸ *Mesnevi*, III/4585-88; IV/2578

⁶²⁹ Nuri Şimşekler (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk Eğitimi*, http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794 Erişim Tarihi: 13 Ocak 2017

⁶³⁰ Nuri Şimşekler (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk Eğitimi*, http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794 Erişim Tarihi: 13 Ocak 2017

⁶³¹ *Mesnevi*, VI/1656

⁶³² *Mesnevi*, V/3006 vd.

öğretmen aynı zamanda Allah'ın vekîlidir.⁶³³Fakat aynı işi baba yapsa diyet gerekir. Zira çocuğun babaya hizmeti farzdır. Baba çocuğunu kendine hizmette geri durduğu için; yani “kendisi” için cezalandırmıştır.⁶³⁴

Mevlânâ hem ameli, hem de nazari eğitimin gerekliliği üzerinde durur ve her işin ya da sanatın bir öğreticisi olduğunu vurgular:⁶³⁵

“Dünyada en aşağılık sanat bile hiç ustasız elde edilebilir mi?

Her sanatın öncesi bilgidir, ondan sonra icra, amel gelir...

Ey akıl sahibi! Sanat öğrenmeye çalış; fakat o sanatı ehil olan kerem sahibi temiz bir kişiden öğren.

Kardeş, inciye sedefin içinde ara, sanatı da sanat ehlinden iste!

Bir adam derici olsa, bu sanatını yaparken kirli bir elbise giyse bu elbise onun zenginliğini, yüceliğini azaltmaz ki!

Demirci demir döverken yırtık-pırtık bir elbiseye bürünse, halkın nezdindeki itibarı eksilmez ki!

Şu halde kibir elbisesini bedeninden çıkar; bir şey belleyip öğrenme hususunda aşağılık bir elbiseye bürün.

Bilgi sahibi olmanın yolu sözle; sanat bellemenin yolu ise iş ile dir.”⁶³⁶

Çocuğun görevi de kendisine sağlanan bu imkânlar çerçevesinde kendisini yetiştirmek; derste hocasını, dükkânda ustasını iyi dinleyerek ona saygı duymak ve asla onlarla iddialaşmamaktır.⁶³⁷ Yine Mevlânâ sanat öğrenen veya öğrendiğini zanneden gençlere şu önemli tavsiyelerde bulunur:⁶³⁸“Ticarette olgunlaşmamışsan yalnız başına

⁶³³ Mesnevi, 1995, VI/1519

⁶³⁴ Mesnevi, 1995, VI/1518 vd.

⁶³⁵ Nuri Şimşekler (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk Eğitimi*,http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794 Erişim Tarihi: 13 Ocak 2017

⁶³⁶ Mesnevi, V/1054-57, 1059-62

⁶³⁷ Mesnevi, VI/1656; II/1578

⁶³⁸ Nuri Şimşekler (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk Eğitimi*,http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794 Erişim Tarihi: 13 Ocak 2017

dükkân açma; yoğrulup ustalaşınca kadar birinin emri altına gir!Ustaya müracaat etmeksizin sanat öğrenip, dükkân açan kişi şehirde de alay konusu olur, köyde de!”⁶³⁹

Çocuk-ebeveyn ilişkisi ile ilgili olarak, Mevlânâ insanlara daima hayırlı evlat istemeleri konusunda telkinde bulunur ve “Nice büyük adamların oğulları vardır ki, kötülükte bulunur, yaptığı kötü iş yüzünden babasına utanç vesilesi olur”⁶⁴⁰ ve yine babalarının malı ve mülküyle övünen gençleri eleştirir.⁶⁴¹Mevlânâ çocuklar ve yaşayan veya ebediyete intikal eden anne-babaları arasındaki hâlâ devam eden gizli bir bağın da bulunduğunu hatırlatarak evlatlara şu ince mesajları verir.⁶⁴²“Babanın ağaca benzeyen vücudu, gizli bir yol vasıtasıyla oğlunun iki gözünden su alır, gıdalanır.Oğuldan coşan bu kaynak ananın, babanın bahçelerine kadar akar gider. Anayla, babanın gönül ve hayat bahçeleri bu suretle yeşerir, tazeleşir. Onun gözleri bu iki ırmak yüzünden yaşarır, gözyaşı döker.Kaynak (yani evlât), hastalanıp kötüleşirse o ağacın dalları, yaprakları da kurur.O ağaç kurumaya başlar. Çünkü, oğlun vücudundan sulanıyor, gıdalanıyordu. Nice böyle gizli su yolları vardır ki ey gâfiller, sizin canınıza eklenmiştir.”⁶⁴³

Yine konumuzla alâkalı olabilecek Mesnevî’deki bir hikâyeye şu şekilde nakledilir:“Murtaza’ nın yanına bir kadın gelip dedi ki; Çocuğum, oluğun üstüne kaydı. Çağırırsam ele geçmez., bıraksam düşüp helâk olacağından korkuyorum.Akıllı değil ki tehlikeden kurtul, yanıma geldiyeyim de anlasın. Elle işaret etsem anlamaz., anlasa bile kötülük şu ki dinlemez! Mememi, sütümü gösterdim ama benden gözünü, yüzünü çevirip duruyor!Allah hakkı için ey ulular, siz, bu âlemde de âcizlerin ellerinden tutan, onlara yardım eden erlersiniz, o âlemde de!Benim derdime tez bir derman bul ki gönlümün meyvesini kaybedeceğim diye yüreğim titremede! Ali dedi ki: ‘Dama bir çocuk çıkar, çocuğun, kendi cinsini görünce, derhal oluktan dama gelir. Cins, cinsine ebedî olarak âşıktır.’ Kadın öyle yaptı, çocuğu, o çocuğu görünce ona yüz tuttu;oluktan dama geldi. Her cins, kendi cinsinden olanları çeker, bunu böyle bil! Çocuk, sürtüne sürtüne öbür çocuğun bulunduğu tarafa geldi ve aşağıya düşme tehlikesinden

⁶³⁹ Mesnevi, II/3455; III/590

⁶⁴⁰ Mesnevi, VI/258

⁶⁴¹ Mesnevi, VI/257

⁶⁴² Nuri Şimşekler (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk*

Eğitimi,http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794 Erişim Tarihi: 13 Ocak 2017

⁶⁴³ Mesnevi, VI/3586-91

kurtuldu. Peygamberler de, kulları oluktan kurtarmak için insan olarak gönderilmişlerdir.”⁶⁴⁴

Bu kıssada çocuğun diğer çocuğu görünce ona yönelmesi ve oluktan kurtulması konu edilmiştir. Cins cinsini çeker, çocuk da çocuğu çeker. Dolayısıyla bir yetişkinin bir çocuğa öğretilmediğini bir başka çocuk öğretebilir. Çocuk çocuğu örnek alır, çocuk çocuktan etkilenir. Öyle ise, çocuğun hangi çocukla dostluk kurduğuna, etkileşim halinde bulunduğu dikkat edilmeli ve ehemmiyet verilmelidir.

3.4.3. *Mecâlis-i Sebâ*'da Çocuk Gelişimi ve Eğitimi

Mevlânâ'nın *Mecâlis-i Sebâ* adlı eserinde şöyle bir hikâyeye anlatılır:

Kasabın birisi veresiye et verirmiş. Bir çocuk da çırağıymış. Dükkânda veresiyeleri yazarmış. Kasap yaz dermiş; filân bu kadar borç aldı, filânda bu kadar alacağımız var. Günün birinde leş yiyen bir kuş uçup havadan iner; bir parça et kapıp havalanıp gider. Kasap, “çocuk” der, “yaz; etin dörtte bir parçası, şu leş yiyen kuşa; onda da bu kadar alacağımız var.” Bir başka gün, leş yiyen kuş, âdet edindiğinden gene gelir, et kapmaya uğraşır. Kasap, bir düzen kurmuş; kuş tuzağa tutulunca başını koparır, kanaraya, öbür kuşlara ibret olsun diye asar. Çocuk, “usta” der, “senin kuştaki alacağını yazdım; ‘Ey nefislerine uyup hadden aşırı hareket edenler’ hükmünce hani; şimdi kuşun da senden alacağı var, ne kadar yazayım?” Usta, yenini-yakasını yırtar da der ki: “Et işi kolay, fakat baş isterlerse ne yapacağım ben?” İnsan bir boğucu, derin suya düşse bile umutsuzluğa düşmemeli, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemelidir.⁶⁴⁵

Bu hikâyeye göre, çırak çocuk Rabbimizin ayetlerini ve şeriatını ustasına hatırlatarak onun düştüğü yanlış anlamasına vesile olmuştur. Hikâyedeki gibi, eğer bir çocuk İslâmve Kur'an ahlâkına göre yetiştirilirse, yetişkinlere bile ders verebilir.

⁶⁴⁴ Mesnevi, V/2660-65

⁶⁴⁵ Mevlana Celaleddin, *Mecalis-i Seba (Yedi Meclis)*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, İnkılap Yay., 2010, s.28-29

3.4.4. *Fihî Mâ Fih*'te Çocuk Gelişimi ve Eğitimi

Mevlânâ'nın *Fihî Mâ Fih* adlı eserinde çocukluğun hususiyetleri ve çocuk gelişimine ve eğitimine dair ipuçları niteliğinde olan bir takım kıssalara ve yorumlara yer verilmiştir.

“Peygamberlerin, erenlerin, halkın, iyinin, kötünün; yerlerine, mayalarına göre örneği şudur: Kâfir ilinden Müslüman iline oğlanlar getirirler, satarlar. Kimisini beş yaşındayken getirirler, kimisini on yaşındayken, kimisini on beş yaşındayken. Çocukken getirilen, uzun yıllar Müslümanların arasında yetişir gelişir, büyür, kocar; o ilin hallerini tümünden unuttur, o ilden hiçbir şey hatırlamaz. Bir parça daha büyükse azıcık hatırlar. Fakat adam-akıllı büyük olan, daha çok hatırlar. Canlar da buna benzer; ‘Sizin rabbiniz değil miyim? Evet dediler’ var ya; canlar Allah tapınsındaydı. Yedikleri- içtikleri, harfsiz, sessiz Allah sözüydü, onunla güç-kuvvet elde ediyorlardı. Kimisini çocukken getirdiler; o sözü duyunca o halleri hatırlamaz, o sözü kendine yabancı bulur; bu bölük, perde ardında bırakılmış bir bölüktür; tümünden kâfiriğe, sapıklığa baş-aşağı dalar-gider. Kimisi biraz hatırlar, o yanın coşkunuğu, o yanın havası, onlarda baş gösterir; bunlar, inananlardır. Kimileriye o sözü duydular mı, eskiden olduğu gibi o hal, gözlerini önüne gelir, belirir, perdeler tümünden kalkar, o buluşmaya ulaşır giderler. Bunlar da peygamberlerle erenlerdir.”⁶⁴⁶

Mevlânâ, çocukların yaşları küçükken geçmişlerini çok zor hatırladıklarını ve büyüdükçe geçmişlerini hatırlama olasılıklarının arttıklarını ifade ediyor. Çocukluk, aklı/bilişsel olgunluğun hızla tekâmül ettiği bir çağ olarak ele alındığı vakit, bu sözler, tezimizin en başından itibaren bahsettiğimiz çocuğun ahlâkî eğitimindeki zihinsel süreçlere işaret eden bir ipucu suretindedir ve bu süreci destekler niteliktedir.

Aynı eserde devamla şöyle bir örnek verilmektedir: “Şu hâfız Kur’an’ı doğru okuyor. Evet, Kur’an’ın şeklini doğru okuyor amma anlamdan haberi yok. Delili de şu: Anlamı söylersen reddeder, sözleriyle körü körüne okurdurur. Şuna benzer bu: Adamın biri, eline bir kunduz alır. Ondan daha güzel bir kunduz getirirler, istemez. Anlarınız ki kunduzu tanımıyor, bilmiyor bu adam. Birisi bu kunduzdur demiş ona, o da ona uyup kunduzu eline almış. Hani ceviz oynayan çocuklar gibi; oynarlar amma cevizin içini versen, yağını versen istemezler; ceviz, şakır şakır ses çıkaran şeydir, bununsa şakır

⁶⁴⁶ Mevlana, *Fihî Ma-Fih*, s.59

şakır şakırdaması yok derler. Allah şu dünyayı kursunlar, yapsınlar diye bir bölük halkın, gafletle gözlerini bağlamıştır. Kimisini öbür dünyadan gaflete salmasaydı dünya, hiçbir vakit mamur hale gelmezdi. Kuruluşları, mamurluğu meydana getiren gaflettir. Şu çocuk da gafletle büyür, boy atar. Akli olgunlaştı mı artık boy atmaz. Şu halde mâmurluğu meydana getiren, kurup yapmaya sebep olan gaflettir; yıkıma sebep olan da uyanıklıktır.”⁶⁴⁷

Birinci misalde çocukların cevizin dış kabuğunun sesine aldanıp, içinin kıymetinden habersiz bir gaflette olduğu ifade edilmektedir. Devamında ise çocukların akli olgunlaştığı vakit, boy atmalarının durduğu, bu şekilde mamur hale geldikleri söz konusu edilmektedir. Burada, yine zihinsel süreçlerde çocukların zâhire göre hareket ettikleri ve olayların iç yüzü ya da kasıt ve niyet gözetmeksizin sonuç odaklı olduklarına dair gönderme yapılmaktadır. Ayrıca, Mevlânâ'nın çocuklarda boy atmanın durduğu ve gafletten kurtulduğu vakit olarak adlandırdığı çağ, çocukların ahlâkî olarak olgunlaşması da akli olgunlaşmanın tamamlandığı buluğ çağına denk gelmektedir ki, bu çağın ehemmiyetini ve insanoğlunun hayatında ne denli mühim bir dönüm noktası teşkil ettiğini bu ifadelerle bir kez daha hatırlamış oluyoruz.

“İsa, akılla yüceldi, göklere ağdı;

Eşeğinin de yarım kanadı olsaydı eşeklikte kalmazdı.”

“Eşeğin insan olmasına ne diye şaşılınsın; Allah'ın her şeye gücü yeter. Şu çocuk, ilk doğduğu zaman eşekten de beterdir. Elini pisliğe atar, yalamak için ağzına götürür. Anası döver, bırakmaz onu. Eşeğinse bari bir ayırt edişi var; işerken, üstüne sidik sıçramasın diye ayaklarını açar. Yüce Allah, eşekten beter olan bir çocuğu insan ederse, eşeği insan yaparsa ne diye şaşılınsın. Allah'ın katında şaşılacak hiçbir şey yoktur.”⁶⁴⁸

Bu satırlarla ise insanoğlunun acziyetine ve çocukluğun hususiyetlerine değinilmiştir.

Yine aynı eserinde Mevlânâ der ki: “Allah özleyişi ne vakit bırakır seni? Burada şükretmek gerek ki irademiz, elimizde değil, Allah elindeyiz biz. Hani çocuk, küçükken süttten, anasından başka bir şey bilmez; tapacak odur ancak ona. Yüce Allah, hiç onu, bu

⁶⁴⁷ Mevlana, *Fih Ma-Fih*, 2014, s.70

⁶⁴⁸ Mevlana, a.g.e., s.91-92

halde bırakır mı? Daha ileri çeker; ekmek yemeye, oyun oynamaya düşürür. Derken oradan da çeker, akıl durağına ulaştırır. Şu çocukluk, öbür dünyaya göre de tıpkı tıpkısınadır; öbür dünyada da bir başka meme var; seni hâline koymaz, öylesine bir yere ulaştırır ki o hâlin çocukluk olduğunu, hiçbir şeye yaramadığını anlarsın. Şaşarım bir bölük halka ki onları zincirlere bağlarlar da cennete sürüklerler. ‘Tutun, bağlayın onları zincirlerle. Sonra nimetlere ulaştırın, sonra da olgunluğa ulaştırın.’ Balıkçılar, balığı birden avlamazlar. Olta, balığın boğazına takıldı mı, kanı aksın, gevşesin, arıklasın diye birazcık çekerler. Sonra hâline bırakırlar. Derken gene çekerler. Sonunda tam arıklaşır, o vakit tutup alırlar. Aşk oltası da insanın boğazına takıldı mı, kendisinde bulunan güç, pis kan, yavaş yavaş ondan akıp gitsin diye Yüce Allah, onu yavaş yavaş çeker. Gerçekten de daraltan da Allah’tır, genişleten de.”⁶⁴⁹

Mevlânâ, iradesi Allah’ın elinde olan insanoğlunu, çocuklara benzetmiş ve çocuklukta da ilk olarak annesinin memesinden başka bir şey bilmeyen insanı Allah Teâlâ’nın yavaş yavaş çekip çıkarıp akıl durağına ulaştırmasından söz etmiştir. Böylece bir kez daha, çocukluk çağının sonunu akıl durağına ulaşmak olarak nitelenmiştir.

“Size bu söz, tekrar gibi görünür; bu da ilk dersi anlamamış olmanızdandır; bu yüzden bize de hergün, bunu söylemek gerekiyor. Hani bir öğretmen, bir çocuğu üç ay okutmuş, çocuk gene de ‘elifte birşey yok’ sözünü geçememiş. Çocuğun babası gelmiş de ‘galiba demiş, hizmette kusurumuz var; bir kusurda bulduysak buyurun da daha çok ağırlayalım sizi.’ Öğretmen, ‘yok demiş; sizin kusurunuz yok; fakat çocuk bu dersi geçemiyor.’ Çocuğu çağırması; ‘elifte birşey yok’ de demiş. Çocuk, ‘birşey yok’ demiş, ‘elifte’ diyememiş. Muallim demiş ki: ‘Görüyorsun, hâl, gördüğün gibi; bu dersi bile geçemedi, bunu bile öğrenemedi; ona yeni bir ders nasıl vereyim?’”⁶⁵⁰

Bu hikâyede Mevlana, çocuk eğitiminde tedricilik ve ayrıca talebenin seviyesine göre muamele etme esasının altını bir kez daha çizmiştir.

“Allah’ın dünyasında olmayacak şeye dayanmadan daha güç hiçbir şey yoktur. Meselâ, bir kitabı okumuşsun, düzeltmişsin, harekelemişsin; birisi, yanında oturmuş, o kitabı yanlış okuyor; dayanabilir misin buna? Mümkünü yok. Onu okumamış olsaydın, ister doğru okusun, ister yanlış, bir farkı olmazdı sence; çünkü yanlışını doğrusundan ayırt edemezdin. Şu halde olmayacak şeye dayanmak, pek büyük bir savaştır. Şimdi

⁶⁴⁹ Mevlana, *Fihî Ma-Fih*, s.98

⁶⁵⁰ Mevlana, *a.g.e.*, s.99

peygamberlerle erenler de kendilerini savaşa sokmazlar, güce koşmazlar. Önce dilerlerken, nefislerini öldürmek, dileklerinden, özlemlerinden geçmek için savaşımlardır; bu, en büyük savaştır. Eriştiler mi, eminlik durağını yurt edindiler mi, onlara eğri-doğru, her şey açılır, görünür artık. Doğruyu eğriden ayırt ederler, görürler. Fakat gene de büyük bir savaş içindedir onlar. Çünkü bu halkın bütün işi-gücü eğridir. Onlar da görürler, dayanırlar. Yüz tane eğriden birini söylerler; o işi işleyene güç gelmesin derler; geri kalan eğri işlerini örterler. Üstelik o eğri iş doğrudur diye onu överler de; böylece birer-birer o eğrilikleri bırakmasına çalışırlar. Hani bir öğretmen, çocuğa yazı öğretir. Çocuk, harfleri öğrenip yazmaya başladı mı bir satır yazar, öğretmene gösterir. Öğretmene göre hepsi de eğridir, hepsi de kötü. Fakat öğretmenlik sanatı dolayısıyla hoş görür de hepsi güzel, ne de güzel yazmışsın, tuh-tuh nazar değmesin; yalnız şu harfi kötü yazmışsın; şöyle yazman gerek bir de şu harfi kötü yazmışsın der; bir satırdan birkaç harfi kötüler, şöyle yazman gerek diye ona gösterir. Çocuğun gönlüne ürküntü gelmesin, yüreği gevşemesin diye geri kalan harfleri beğenmiş görünür. Çocuk da bu beğenişe aldanır, yüreğine güç kuvvet gelir. Böylece çocuğa yavaş yavaş öğretir, yardımda bulunur.”⁶⁵¹

Bu misalle de Peygamberler tıpkı çocuklara okuma yazma öğreten öğretmenlere benzetilmiş ve Peygamberlerin eğitim metodundan yola çıkarak çocuk eğitimine dair çok önemli bir hususa değinilmiş, bir ipucu verilmiştir. Çocuğa öğretilen bilgi, ahlâkî öğreti vs. her ne olursa olsun, onun yanlışlarını hemen eleştirmeden, onu ürkütüp bezdirmeden, özgüvenini zedeleden öğretilmelidir. Ayrıca bilgiler yavaş yavaş, tedricî olarak, sindirilerek verilir. Burada Mevlânâ, çocuk eğitiminde öğretmenin rolünü ve takınması gereken en önemli tavırlardan birini zikretmiş ve bizleri aydınlatmıştır.

“Sekseninden sonra oyun olur mu derler;

Ben de sekseninden önce oyun olur mu dedim.”

“Yüce Allah, kendi lütfundan ihtiyarlara öylesine bir çocukluk bağışlar ki çocukların haberleri bile yoktur ondan. Çocuklar, dünyayı yeni görmüşlerdir; bıkmamışlar, usanmamışlardır dünyadan; bu yüzden çocukluk, onları yepyeni bir yaşayışa atar da sıçratır, hoplatır, güldürür onları; oynama isteği verir onlara. Bu ihtiyar

⁶⁵¹ Mevlana, *Fihî Ma-Fih*, s.111

da dünyayı yeni görür. Gerçekten de ihtiyarlığın kadri pek yüce; Saçlar ağarmaya başladı mı yeniden oyuna dalıyor insan...”⁶⁵²

Bu satırlarla Mevlânâ, çocuklardaki oyun isteğinin kaynağını belirtmiş ve ihtiyarlığı da çocukluğa benzetmiş, Allah’ın ihtiyarlık çağında da insana çocukluk bahşettiğini belirtmiştir.

“...Şimdi bu söz de anlamayanın eline düştü mü şuna benzer: Değerli mi değerli bir inciyi, değerini bilmeyen bir çocuğun eline verirsen biraz öteye gidince eline bir elma tutuştururlar, o inciyi alıverirler; çocukta ayırt ediş, anlayış yoktur ki. Hâsılı ayırt ediş, anlayış pek büyük bir nimettir.”Bu misalle Mevlânâ, henüz buluş çağına ermemiş çocuğun ayırt etmedeki noksanlığından dem vurduktan sonra, Bâyezîd-i Bestamî Hazretlerinin kıssasına yer vermiştir: “Abâ-Yezîd'i babası, çocukken medreseye götürdü. Bâyezîd, hocaya, bu Allah fikhı mı diye sordu. Hayır dediler. Abû-Hanîfe'nin fikhı. Bâyezîd, ben Allah fikhını isterim dedi. Babası, nahivciye götürdü. Ona da, bu Allah nahvi mi diye sordu. Hayır dediler, Sîbeveyh'in nahvi. İstemem dedi. Böylece nereye götürdülerse böyle dedi, böyle söyledi. Babası bunda kaldı; kendi başına bıraktı onu. Derken Bâyezîd, bu arayışa düştü, Bağdâd'a geldi. Cüneyd'i görünce bir nâra attı da işte dedi, Allah fikhı bu. Kuzu, nasıl olur da sütünü emdiği koyunu tanımaz? Akıldan, anlayıştan doğmuştur o; görünüşü, şekli bırak.”⁶⁵³

Bu kıssa ile erenler ve evliyaların çocukken bile olsa ayırt edişlerinin diğer çocuklara kıyasla daha mümkün olduğunu; onların aklî/ahlâkî üstünlüklerinin ve erdemliliklerinin çocukluk çağından itibaren zuhur etmeye başladığını görüyoruz.

Yine aynı eserinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in kıssası nakledilir: “Hikâye ederler; Allah ikisinden de razı olsun, Hasan’la Hüseyin çocukken birinin yanlış abdest aldığı görüldü; adamın abdesti şeriata sığmıyordu ona en güzel şekilde abdest almayı öğretmek istediler. Adamın yanına gittiler. Biri, bu dedi, bana yanlış abdest alıyorsun diyor, ikimiz de tapında abdest alalım; bak, bakalım; ikimizden hangimizin abdesti şeriata uygun. İki de adamın yanında abdest aldılar. Adam, a çocuklar dedi, sizin abdestiniz şeriata tam uygun, doğru, güzel; bu yoksulun abdesti yanlışmış. Şuna benzer bu: Konuk çok olunca evi büyütürler, daha çok bezerler, yemeği daha fazla yaparlar. Görmez misin, çocuğun boycağızı küçükken onun konuğu olan düşüncesi de eve

⁶⁵² Mevlana, *Fihî Ma-Fih*, s.114-5

⁶⁵³ Mevlana, a.g.e., s.126-7

benzeyen kalıbına göredir; süttten dadıdan başka bir şey bilmez. Daha büyüyünce akıldan, anlayıştan ayırdedişten, daha da başka kabiliyetlerden meydana gelen düşünce konukları, daha da büyür. Fakat aşk konuğu geldi mi, eve sığmaz, evi yıkar gider de yeni baştan evler kurar. Çünkü padişahın perdeleri, adamları, orduları, onun evine sığmaz. O perdeleri assalar bile bu kapılara lâyıık olmaz. Öylesine sonsuz adamlara sonsuz bir durak gerektir. O perdeleri astılar mı, hepsi de aydınlıklar verir, örtüleri kaldırır, gizlileri meydana kor. Bu âlemin, ardındakileri göstermeyen perdelerin aksinedir o perdeler.”⁶⁵⁴

Mevlana, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in kıssasını ve onlardaki ince zekâ, edep ve ayırt ediş kabiliyetini gözler önüne serdikten sonra, çocukların ve insanların düşüncelerini eve gelen misafire benzetmiş, önce yalnızca dadı ve süttten ibaret olan düşünce konuklarının zamanla büyüyüp çeşitlendiğini ve büyüdüğünü dile getirmiştir. Ta ki, aşk konuğu eve gelene kadar... O geldikten sonra artık ev yıkılmış, düşüncelerimizi konuk ettiğimiz sınırlar, kalıplar, hepsi yok olmuştur.

“Bir derviş, oğluna öğretmişti, alıştırmıştı onu. Çocuk ne isterse babası, Allah’tan iste derdi. Çocuk ağlar sızlar, dileğini Allah’tan isterdi. Ondan sonra çocuğa istediğini verirlerdi. Böylece yıllar geçti. Çocuk, evde yalnız kalmıştı bir gün. Derken canı keşkek istedi. Gayb âleminden geldi. Yedi, adam akıllı doydu. Babası, anası geldiler. Bir şey istemiyor musun dediler. Keşkek istedim, geldi, yedim dedi. Babası, hamdolsun Allah’a ki bu durağa ulaştın dedi; Allah’a güvenci de büsbütün arttı (...) Meryem’in anası, Meryem’i doğurunca onu, Allah evine adanmış, ona hiçbir iş buyurmamayı kurmuştu. Götürdü, mescidin bir bucağına bıraktı. Zekeriyâ, onu yetiştirmek istedi; fakat herkes de bu işi, üzerine almayı dilemedeydi. Aralarında kavga çıktı; herkes, ben yetiştireceğim demedeydi. O zamanın töresi şuydu: Herkes, suya bir sopa atardı; kimin sopası suyun üstünde durursa o iş, onun olurdu. Tesâdüf bu ya, Zekeriyâ’nın falı düz geldi. Evet dediler, çocuğu o yetiştirecek; hak onun. Zekeriyâ, her gün, Meryem’e yemek getirirdi. Hangi yemeği getirirse mescidin bir bucağında o yemeği bulurdu. Bir gün Meryem’e, seni ben kabullendim, bu yemeği nerden getiriyorsun dedi. Meryem, yemeğe ihtiyâcım oldu mu, ne istiyorsam Yüce Allah

⁶⁵⁴ Mevlana, *Fih Ma-Fih*, s.135-6

gönderiyor dedi. Onun rahmetine son yok, kim ona dayanır, güvenirse dayancı güvenci hiç yitmez.”⁶⁵⁵

Çocuk bile olsa, Allah’tan istemeye alışmış/alıştırılmış kişi, eninde sonunda onun lütfu ve keremiyle muhatap olacaktır. Ebeveynler evlatlarına kuldan değil, Allah’tan istemeyi, dilemeyi alıştırmakla, çocukların gönlüne saf ve kuvvetli bir iman ve tevekkül duygusunu yerleştirirler ki, bu duygu ilerde de onların sağlam inançlarının temelini teşkil edecektir. Mevlânâ, ilk hikâyede anne babalara bu hususta bir metot öğretmiştir. Hemen akabinde Hz. Meryem’in de kulu aracı kılmaksızın Rabbinden dilediği tüm ihtiyaçlarının giderildiğini, bunun mümkün olduğunu, bu duygunun çocuklukta insanın içine yerleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

“Önü sonu olmayan bu ulu devlete erişenlerin devletinden faydalanabilen, o devlete eş-dost kesilebilen kişi de, dil söylemeden masallar duyan kişidir; onların özlerindeki yüce anlamlar, harfsiz, sessiz olarak can kulağına erişen kişidir; başkası değil. Çünkü on sekiz bin âlemin padişahının bu has kullarla oynadığı ilk oyun, el öpmeye başladıkları anda onları hemencecik dilsiz edişidir. «Kim Allah’ı tanırsa dili tutulur, söylemez olur.» Buna şaşılmaz da... Dünyada da âdet böyledir. Nerde anlam kuvvetlenirse görünüş arıklaşır, gider. Ceviz de, fındık da kabuğunun içindeyken şakırdar, ses verir, Kabuk azıcık çatlasa, kırılıp yarısı düşse şakırtısı azalır. Tümünden kırılrsa hiç ses vermez. İç ne kadar inceyse kabuk, o kadar katı olur, sert olur. Çünkü için bekçisidir kabuk. Sabah yaklaşınca korku azalır; bekçiler de evlerine gitmeye koyulurlar. Bu sözlerle böylesine kişinin hiç söz söylemediğini anlatmak istemiyoruz. Ancak diyoruz ki: Kendisi söz söylemez; sözü kendiliğinden değildir; fakat işkillere cevap verir; düğümleri çözer. Fakat çözdüğü şeylerden hiç bahsetmez. Hani baba, küçücük çocuğuna söz söyler, onunla konuşur; konuşur amma evliliğinin derdini, neşesini, o akli ermez çocuğa söylemez ya; çevgenden, toptan, güzel renkli kuşlardan, cevizden, kuru üzümünden, dududan, kumrudan söz açar... Çocukları muştulamak, korkutmak, bu çeşit sözlerle olabilir.”⁶⁵⁶

Mevlânâ, Allah’ı tanımaya başlayan kulun konuşmaktan veya çok ya da boş konuşmaktan yüz çevirmeye başladığını ifade etmiş, sonrasında da bu tür insanları çocuğuyla konuşan babaya benzetmiştir. Baba, çocuğuyla kendi dilinde konuşur, ona

⁶⁵⁵ Mevlana, *Fihî Ma-Fih*, s.149

⁶⁵⁶ Mevlana, *a.g.e.*, s.209

ancak onun anlayacağı dille yaklaşabilir. Onu sevindirmesi ve korkutması da bu şekilde olabilir. Aksi halde çocuk onun konuşmalarını anlayamayacaktır. Burada Allah'ı tanıyan kişi bir yetişkine, diğer insanlar da çocuklara benzetilmiştir. Ancak, Mevlânâ, böylesi bir misalde bile anne babalara yol göstermiş, çocuklarla kurulacak iletişimin şeklini, yol ve yordamını öğretmiştir.

3.4.5. *Divan-ı Kebîr*'de Çocuk Gelişimi ve Eğitimi

Mevlana, *Divan-ı Kebîr*'inde çocuk ve eğitim bahsinden sıklıkla söz etmiştir.

“Balık, süt emen çocuk gibidir, deniz de süt emziren dadiya benzer.

Denizin balığa hiç ihtiyacı yoktur. Çünkü denize göre balık, değersizdir, çok küçük bir şeydir.

Ey benim canım, sen bazen uçsuz bucaksız denizde balık bulamazsın ama, Hakk'ın sonsuz mana denizinde pek çok balık vardır.

Balık süt emen çocuklar gibidir. Deniz ise süt emziren dadiya benzer. Âciz çocuk daima süt için ağlar durur.

Her şeyden ferâgât etmiş olan, hiç bir şeye ihtiyacı olmayan denizin balığa bir meyli varsa, bir sevgisi olursa, bu hâl balık için büyük bir lütuftur, büyük bir keremdir.”⁶⁵⁷

Mevlânâ bu beytinde çocukluğun özelliklerinden olan acziyet ve muhtaç olma durumunu ifade etmiştir.

Bir başka beyitte ise şöyle buyurur:

“Sen henüz bir çocuk gibisin, bu âlem de beşiğe benzer.

Ey çaresiz aşık! Beri gel, görüş sahibi ol, her şeyin aslını gör! Her şeye bakıp duran, fakat aslını göremeyen kişilerden, bakan körlerden olma!

⁶⁵⁷ Mevlana, *Divan-ı Kebir Seçmeler*, çev. Şefik Can, c.1, İstanbul, Ötüken Yay., 2015, s.365-6, b.354

Ey yalnız ona aşık olan kişi! Bu huyu yıldızlardan al! Bak güneş doğup parlayınca, yıldızlar yok olur, görünmezler. Sen de, yalnız Allah'a gönül verdiğin için, Allah'tan başka her şey senin gözünde görünmez olmalıdır.

Güçlü kuvvetli olanlar, neden senin elini bağladılar, bilir misin? Çünkü, sen henüz bir çocuk gibisin, bu âlem de bir beşiğe benzer.

Ey yalnız dünya nimetlerine gönül veren, ey mih gibi yeryüzüne çakılıp kalan, ötelere, gönül şehrinde avare olan, uzak düşen zavallı! Cenab-ı Hakk Kur'an-ı Kerim'de söz incileri dizerken 'Yeryüzünü biz bir beşik olarak halk ettik.'⁶⁵⁸ diye buyurdu.

Ey terbiyeli, edepli, yumuşak huylu kul! Sen çocuk gibi bedeninin esiri olmuşsun. Esirlikten, zavallılıktan kendini kurtar! Sen artık çocuk değilsin, akıl dişlerin çıktı. Onları göster de, mana dünyasının yemeğini yemeğe hazırlan!

Padişah çocuk kaldıkça ona bakan dadı çocuğa hayatı zehir eder, zindan eder. Zaten ana sütü emdikçe, çocuk padişah olamaz, şarap içemez.

Testi taştan korkar, fakat kaya, taş su kaynağı olunca, o taş her an testiler dolmak için gelirler.

O zaman testi der ki: 'Taş bundan sonra beni kırarsa, neşelenirim, mutlu olurum. Çünkü o taştan akan beni doldurdu, doyurdu. Bana yüzlerce can verdi.

Onun yolunda ölsem ne çıkar? O beni diriltti, yine de diriltir. Hatta beni kırıp param parça etse diye ona para, pul veririm.'⁶⁵⁹

Hız. Mevlana'nın da belirttiği gibi, çocuklar henüz bedenlerinin, duyu organlarının etkisi altındadırlar. Çocuklar dünyayı duyu organları yolu ile keşfetmeye başlarlar ve akıl olgunluğuna erişinceye dek, bedeni isteklerin, ya da duyu organları ile algılanan dünyanın etkisi ile hareket ederler.

"Aşık suratlı günde, bulutun gözü yaşlıdır. Bulutun bu ağlayışı, yaprakların, meyvelerin gülüşü içindir. Çocukların oyunları, neşeleri, gülüşmeleri de, annelerinin,

⁶⁵⁸ Nebe, 6

⁶⁵⁹ Mevlana, *Divan-ı Kebir Seçmeler*, c.3, 2015, s. 218-9, b.1145

babalarının çalışıp çabalamalarından, geçinmelerini sağlamak için didinip yorulmalarındandır.”⁶⁶⁰

“Büyük kişinin küçülmesi, alçak gönüllü olması küçüklük değildir. Şüphe yok ki, küçülmek, çocukluk etmek, çocuk gibi olmak, kemalden gelir, olgunluk alametidir. Bir baba, çocuk gibi konuşursa, akıllı kişi bilir ki, o baba, çocuk gibi konuşuyor ama çocuk değildir.”⁶⁶¹

Mevlânâ, çocukların bir gülüşü karşılığı yetişkinlerin çabaladığını, yorulup didindiğini ifade etmiştir. Ardından, yetişkinlerin çocuğun seviyesine göre, onun anlayacağı dilden muamele etmesini, olgunluk alameti olarak belirtmiş, bu davranışı övmüş ve takdir etmiştir.

Mevlânâ, *Divan-ı Kebîr*'inde eğitimin önemi ve insanın eğitime olan ihtiyacı üzerinde çokça durmuştur: Mevlânâ, insanın ham kabiliyetlerle dünyaya geldiğini, bu nedenle kabiliyetlerin gelişme ihtiyacında olduğunu derin bir vukufla görmüştür. Ona göre eğer bu hamlık olmasaydı, eğitimden bahsedilmeyecekti. Eğitim, temelini insanın bu hamlığından doğan ihtiyacın üzerinde kurmaktadır.⁶⁶²

Mevlânâ, *Divan-ı Kebîr*'de eğitimin gücünü çeşitli misallerle açıklamaya çalışmıştır: İnsanı değirmene benzetmektedir. Değirmene ne konsa onu öğütür, un haline getirir.⁶⁶³ Değirmen, mısırdan buğday unu veremez. Buğdaydan da mısır unu vermesi imkânsızdır. İnsanın içinde ne varsa, kader tarafından ne konulmuş ise, eğitim de onu öğütüp şekillendirecek ve geliştirecektir.⁶⁶⁴

Bir eğitimci olarak Hz. İsa'yı misal gösterir: “İsa, bakırını altın eder, altının varsa mücevher yapar, mücevherin varsa onu daha da güzelleştirir, aydan da, güneşten de daha güzel bir hale sokar.”⁶⁶⁵ Bu fikriyle Mevlânâ, eğitim için çok ihtiyatlı davranmakta ve çok gerçekçi bir tavır takınmaktadır. Eğitimcinin bakırını altına, altını mücevhere çevirebileceğine, mücevheri de güzelleştireceğine işaret ederken, şunu da

⁶⁶⁰ Mevlana, *Divan-ı Kebir Seçmeler*, c.4, s. 44, b.155

⁶⁶¹ Mevlana, *a.g.e.*, c.4, s. 74, b.268

⁶⁶² Mustafa Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. Nu. 96, 1995, s.26

⁶⁶³ Mevlana, s.86-7, b.66

⁶⁶⁴ Usta, *a.g.e.*, s.31

⁶⁶⁵ Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1957, c.1, b.1810, s.192

gündeme getirmektedir: Eğitimci bakırı mücevher yapamaz. Bir üst seviye ne ise oraya çıkartabilir. Eğitimci zekâ geriliği olan birini üstün zekâlı yapamaz. Dâhiyi geliştirebilir ve en son basamağa taşıyabilir.⁶⁶⁶

Yine bir misalde Mevlânâ, eğitim olayını çiftçiliğe benzetmektedir: “Eğitimci âb-ı hayâta, yani hayat veren suya, öğrenci de yerin altındaki tohuma benzer. Eğitim sayesinde, tohum toprakla karılır. Tohum çürür ama, ondan filiz çıkar ve yücelir.”⁶⁶⁷ Tohum bizim içimizdeki kabiliyet ve yeteneklerimizdir. Tıpkı toprak sulanmadan sürülmeden atılan tohumun çıkmayacağı gibi, eğitime tabi tutulmayan bir insanın yeteneklerinin son noktasına kadar gelişebilmesi de imkân dâhilinde değildir.⁶⁶⁸

Eğitimin bir şekillendirme, bir işe yarar hale getirme ve bozulmaktan kurtarma faaliyeti olduğunu ve onsuz insanın işe yaramayan ve yanmaktan kurtulamayan bir odundan başka bir şey olmadığını ifade etmeye çalışan Mevlânâ, öğretmenle talebe arasındaki diyalogu, marangozun tahta ile olan ilişkisiyle benzetmektedir. “Mevlânâ’ya göre eğitimcinin elinde öğrenci, marangozun elindeki tahta gibidir. Dülgerin onunla bazı işleri vardır. Öğrenci ne keserden kaçmalıdır ne de çividen. Tahta gibi benliğinden vazgeçmelidir. Keserin düşüncesine aykırı davranmamalıdır. Marangozdan kaçtığı zaman, ateşte odun olmaktan başka bir şeye yaramayacağını bilmelidir.⁶⁶⁹ Marangoza teslim olan tahta, şekil alır, biçim kazanır ve işe yarar hale gelir. Eğitim de bir etkileşim faaliyetidir. Eğitimci öğrencisini etkiler; ta ki etkilenmeyecek hale gelinceye kadar. Eğitim faaliyetinde şekillenen insan, yararlı hale gelir. Odun olmaktan kurtulur. Bir odun gibi toplumun içinde çürüyüp yok olup gitmez.”⁶⁷⁰

“Bu görüşüyle Mevlânâ modern eğitimde yer alan ‘çocuğun, benliğini öne çıkarma’ düşüncesine ters düşmemektedir. İlk bakışta öyle görünse bile, Mevlânâ modern görüşten biraz daha ileri giderek, çocuğun gerçek benliğini yakalayıp, öne çıkarmasını istemektedir. Bu benlik eğitim sayesinde kendini bulacak, eğitimin hür havasında, çocuğun bağımsızlık dünyasında kendini öne sürecektir.”⁶⁷¹

⁶⁶⁶ Usta, *Divan-ı Kebir’de Mevlana’nın Eğitim Görüşü*, s.31

⁶⁶⁷ Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1992, c.3, s.408, b.3927-28

⁶⁶⁸ Usta, *a.g.e.*, s.31-32

⁶⁶⁹ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1992, c.5, s.454, b.6195-6

⁶⁷⁰ Usta, *a.g.e.*, s.34

⁶⁷¹ Usta, *a.g.e.*, s.34-35

Etkileşim kavramı, eğitim faaliyetini en güzel ifade eden kavramlardan biridir. Mevlânâ, etkileşimin eğitimdeki ağırlığını izah ederken çok ilginç bir misal verir: “Su ateşin yanında durunca ısınır, kaynar ve ateşin tabiatını elde eder. Aynı şekilde can da ilâhî nurdan etkilenerek meleklerle kible kesilir. Öğrencisine gönlünü cilalamasını, oraya yansıyan yazıları, nakışları okumasını önermektedir. İlâhî nur, gönlü temiz kişilerin gönüllerine saçılmıştır. Gönlün ilâhî nurdan etkilenmesi ve onunla zinetlenmesi için, cilalanması gerekmektedir.”⁶⁷²

Mevlânâ, su ile ateşi örnek olarak verirken karşılıklı etkileşimi gündeme getirmektedir. Su ateşin yanına konunca ateşten etkilenir ve onun huyundan kapar. O da yakıcı hale gelir. Ama ateşe su atılınca o da ondan etkilenir ve söner. Birbirlerine zıt olmasına rağmen, birbirlerinden etkilenir ve huylarını kazanırlar. Aynı şekilde insan, yakın çevresinden etkilenir, bir ölçüde o da onu etkiler. İnsanın gelişmesi, yücelip kemâle ermesi için, belli etki alanlarından geçip çile çekmesi gereklidir. Sosyal tecrübeler kazanmak bu etkileşimin ürünüdür.⁶⁷³

Mevlânâ bu görüşüyle, ahlâkî eğitim kısmında ele aldığımız günümüzdeki sosyal öğrenme kuramını benimsemiş olmaktadır. İnsan, çevresi ile etkileşim halinde olan bir varlıktır. Her ne kadar fitrî ve genetik kodlarla dünyaya gelmiş olsa da, sosyal bir varlık olarak insan, çevresel etkileşimlerle yoğrulur.

Mevlânâ'ya göre öğretmen eğitimin odak noktasıdır. Öğretmenin eğitimdeki önemini, yerini ve işlevini hiçbir teknik araç dolduramaz. Zira, öğretmen sadece bir öğretim ve eğitim aracı değil, nur saçan bir ışık kaynağıdır. Sadece diliyle değil, kalbiyle öğrencisini etkileyen bir kaynaktır. İşte Mevlânâ, bu önemi ve işlevi görmüş, eğitimcisz insanın şekil kazanamayacağını öne sürmüş, kalplerin yumuşamasını eğiticiye bağlamıştır. Tabii ki bu eğitimci öncelikle Allah'tır.⁶⁷⁴

3.4.5.1. *Divan-ı Kebîr*'de Eğitimcinin Özellikleri

“Mevlânâ'nın hayatında geçirdiği değişim ve gelişmelere bakıldığında, öğretim faaliyetine başladığı ilk anlarda o, bir medrese öğretmeniydi; yani örgün eğitimde görev

⁶⁷² Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1957, c.1, s.258, b.2433-36

⁶⁷³ Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, s.41

⁶⁷⁴ Usta, *a.g.e.*, s.51-52

almıştı. Bir taraftan da yaygın eğitimde, vaizlik görevini sürdürüyordu. Daha sonraları tasavvufî manada tekke eğitimine başlamıştır. İşte onun bu kadar geniş ve çok yönlü eğitim faaliyetinde bulunması, eğiticide ve öğretmende aradığı özelliklerde daima ortak bir özellik ve nokta aramaya sevk etmiştir. Burada söz edilecek olan vasıflar şeyh-mürit, öğretmen-öğrenci ve hoca-halk arasındaki ilişkilerin ortak vasıflarını belirlemektedir.”⁶⁷⁵

Eğitimci İlâhî aşka sahip olmalıdır. Mevlânâ: Bir çocuğum ki, hocam aşktır⁶⁷⁶demiştir. Burada, aşk ile eğitimciyi aynileştirmiş ve aşksız eğitici olamayacağını ve kaliteli eğitimcinin aşkın bizzat kendisi olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁷⁷

Eğitimci gönül ehli olmalıdır. “Gönül ehlinin öğütleri, arı uğultusuna benzer; dudağı, ağızdan ta dimağa kadar tatlarla doldurur”⁶⁷⁸Mevlânâ din adamının gönül yıkmasına hiç tahammül edemez. Çünkü ona göre, din adamı gönül yapar, gönül yıkmaz. İlâhî aşktan uzak gönüller, cehennemın ortasına düşmekten kurtulamazlar. Mevlânâ,ilâhî aşka insanları sevmekle varılacağını ileri sürer.⁶⁷⁹

Eğitimci insanı olgunlaştırmalıdır. “Mevlânâ’nın tasarladığı, ideal eğitimcinin yapması gereken bazı şeyler vardır. Bu eğitimcinin olduğu yerde rahmet suları fişkirir, çorak yerler yeşerir, mezarlıklar bahçeye dönüşür, koruklar olgun üzüm olur, hamlar pişip olgunlaşır. O, eğitimcisini gönül gözünün, can ve kalbin güneşi olarak tasarlamaktadır. Buna göre: İdeal eğitimcinin olduğu yerde hamlık kalmaz. Çiğ olanlar pişer ve olgunlaşır. Ölüler gibi davrananların gönülleri gül bahçesine dönüşür. Çölleşen zihin ve kalplerde hakikat meyveleri yeşerir. İnsanın düşünce ve iradesi bedenın arzularından kurtulup, hürriyetlerine kavuşurlar.”⁶⁸⁰

Eğitimci yumuşak kalpli olmalıdır. “Kula gösterdiği o yumuşaklık, o lütuf var ya hani; işte o yumuşaklıktan, o lütuftan bir parça da sincap postuna nasip olmuş”⁶⁸¹ Mevlânâ, eğitimcinin başka bir ifadeyle din adamının yumuşak sözlü ve yumuşak kalpli olmasını şart koşmaktadır. “Yumuşak davranmak Yüce Allah’ın bir sıfatıdır. Kuluna

⁶⁷⁵ Usta, *Divan-ı Kebir’de Mevlana’nın Eğitim Görüşü*, s.53

⁶⁷⁶ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1992, c.4, s.287, b.1955

⁶⁷⁷ Usta, *a.g.e.*, s.53

⁶⁷⁸ Mevlana, *a.g.e.*, 1992, c.5, s.462, b.6318

⁶⁷⁹ Usta, *a.g.e.*, s.56-57

⁶⁸⁰ Usta, *a.g.e.*, s.57-58

⁶⁸¹ Mevlana, *a.g.e.*, c.7, s.47, b.624

yumuşak davranan Yüce Allah, insana nasıl yumuşak olacağını bizzat tatbikatla öğretmektedir. İnsan kalbinin yumuşak olması ve o nedenle insanlara karşı yumuşak, nazik ve kibar davranması bir ilâhî lütuftur. Başka bir ifadeyle Allah vergisidir. Öğretmenin yumuşak kalpli olması, onun yetiştirilmesi ve karakteriyle alâkalı olduğu kadar, Allah vergisine de bağlıdır. İlâhî terbiyeden geçen kişilerde bu özellik daha fazla olacaktır. Yüzünü ekşitmeyen, tatlı ve yumuşak davranmayı prensip edinen eğitimci, çok daha etkili olacak, verimli neticeler alacak, öğrenciler tarafından sevicecek ve toplayıcı olacaktır. Ekşi suratlı ve katı kalpli olanlar daima itici ve dağıtıcı olacaklardır.”⁶⁸²

Eğitimci insanları aydınlatmalıdır. “Mevlânâ eğitimciyi, bir yerden bir yere hareket eden, bir yerden uzaklaşıp diğerine yaklaşan aya benzetmektedir. Uzaklaştığı yer karanlıkta kalırken, yaklaştığı yer nurlanıyor. Eğitimcinin bulunmadığı, onun nurundan istifade edemeyen toplumlar karanlıkta kalır. O toplumların düzeni bozulur.”⁶⁸³

Eğitimci mesleğini sevmelidir. Mevlânâ’ya göre, meslek sevgisi olmayan eğitimcinin dersinden fayda beklemek mümkün değildir.⁶⁸⁴

Eğitimci bir rehber gibi olmalıdır. “Öğrencisine ve halka rehberlik yapacak öğretmen bilgiyle teçhiz edilmiş olmalıdır, sevgi dolu olmalıdır. Bilgi ve sevgi dolu öğretmen öne düşmeye lâyıktır. Aksi takdirde ilerleyenlere engel olur.”⁶⁸⁵

Eğitimci yönetici ve yönlendirici olmalıdır. “İnsanları uykudan uyandıran, hasta gönüllere şifa dağıtan, harap olmuş kalpleri yeniden inşa eden bir güce sahiptir. Onun sayesinde, kalpler ferahlar, insanlar kardeş olur, sıkıntılar ortadan kalkar. İnsanları köleleştiren düşünce bağlarından kurtarır, ellerinden tutarak yücelere erdirir.”⁶⁸⁶

Eğitimci sabırlı olmalıdır. Mevlânâ, “Ustam sabırdır benim”⁶⁸⁷ demiştir. Öğretmenin sabrı o kadar derin, zengin ve güçlü olmalıdır ki, öğrencilerinin yanlış davranışlarına dayanabilsin, onların üzerine hırsıyla gitmesin. Bu yanlış davranışların,

⁶⁸² Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, s.58-61

⁶⁸³ Usta, *a.g.e.*, s.61

⁶⁸⁴ Usta, *a.g.e.*, s.62

⁶⁸⁵ Usta, *a.g.e.*, s.63

⁶⁸⁶ Usta, *a.g.e.*, s.64

⁶⁸⁷ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1992, c.6, s.286, b.1969

onun nezaketini, toleransını ve bağışlayıcılığını engellemesi ancak sabırla giderilebilir. Sabır bir öğretmenin, öğrencisine karşı bütün iyi tavır ve tutumlarını besleyen, yıkılmalarını önleyen ve yaşatan bir güçtür.⁶⁸⁸

Eğitimci affedici olmalıdır. Rabbimiz, affedicidir, affetmeyi sever. O'nun râzılık göğünde binlerce inayet ve affetme bulutu vardır. O'nun lütfu, insanı onarmayı, iyileştirmeyi hedef almaktadır. Bunlar da ancak affetme sıfatıyla gerçekleştirilebilir.⁶⁸⁹

Mevlânâ, hatasız insan olmayacağını savunur. Hata yapmak insanın bir parçasıdır. İnsanı geliştirmek, onarmak ve iyileştirmek konusunda af kadar güçlü ve etkili bir müessese düşünmek hayaldir. Hatayı ceza ile ortadan kaldırmak hemen hemen mümkün değildir. O zaman eğitim sahasından çıkmış, hukuk alanına girilmiş olacağından, eğitim değil, hukuk yapılmış olacaktır. Eğitim ıslah eder, eğitimin ıslah edemediğini hukuk ele alır ve cezalandırır. Öyleyse eğitimin mahkemesi, hapishanesi ve savcılığı onun affediciliğidir. O, hataları ayla temizler. O, hata yapanların kaçtığı bir makam değil, aksine ümit bağladığı bir kapıdır.⁶⁹⁰

Mevlânâ, öğretmen öğrenci arasındaki ilişkileri, süt ile bal arasındaki ilişkiye benzetir. Bal sütün içinde erir, ona tat verir. “Aynı ilişki öğretmenle öğrenci arasında cereyan etmelidir; yani öğretmen, öğrencinin değersiz ve ham olan her şeyini değerlendirir ve tatlılaştırır. Öğretmenden öğrenciye, ululuk, güzellik, nur, yücelik, sevgi ve bilgi intikal etmelidir. Ona fazilet, anlayış ve basiret aşılamalıdır, tolerans ve geniş gönüllülüğü kazandırmalıdır.”⁶⁹¹

Öğretmen-öğrenci ilişkilerinde bir alışveriş vardır. Mevlânâ, bu alışverişi şöyle dile getirmektedir: “Sirke verirsen, şeker alırsın; boncuk verirsen inci alırsın; sürme verirsin, görüş elde edersin; pek hoştur bu alışverişte bulunmak.”⁶⁹²

Mevlânâ, eğitimin öğrencisine kazandırması gereken en önemli özelliklerin toplamına Peygamberlik huyları demektedir. O zaman da, Peygamberin eğitimini gündeme getirmektedir. Peygamberlerin eğitimi, kendi huylarını halkına, ya da

⁶⁸⁸ Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, s.64-65

⁶⁸⁹ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1992, c.3, s.262, b.2500-2501

⁶⁹⁰ Usta, *a.g.e.*, s.66-67

⁶⁹¹ Usta, *a.g.e.*, s.262-3

⁶⁹² Mevlana, *a.g.e.*, 1992, c.7, s.107, b.1327

öğrencilerine (ümmetine) kazandırma faaliyeti olarak gerçekleşmektedir. Bu huylar Peygamberlere de Allah tarafından kazandırılmışlardır.⁶⁹³

Bu huyları;Mevlânâ şöyle sıralamaktadır: “Eli açık oluş, bağıšta bulunuş, lütfediş, deredeki su gibi secdelere kapanış ve isteği dile bırakıştır peygamberlik huyları.”⁶⁹⁴

Öğrenci eğitimin verdiği çile karanlığında, gönül aydınlığını duymalıdır. Davranış ve düşüncelerinde hâldenhâle geçerek, yani değişime uğrayarak gelişmelidir. Bu değişim ve gelişim süreci içinde hangi merhalede olduğunu hocasından öğrenmelidir. Kalbinin derinliklerinde duyduğu gelişme ve kemale ulaşma iştiağı, öğrenciyi daima bir arayışa sevk edecek, bu aşk onu halden hale sokacaktır. Bazen kendinin farkına varacak, kendi iç âlemini aydınlatacak, bazen mum gibi insanlığı aydınlatacak, bazen sükûnet içinde bazen de dalgalanmış olacaktır. Gönül ehli olacak, kimseyi incitmemeyi öğrenecektir. Bazen şeker, bazen de süt tabiatlı olmalıdır. Zira bazen tat verecek, bazen de emilip gıda alınacak düşünceleri taşıyacaktır. İşte bu gelişim, değişim ve olgunlaşma sürecinde, hocası onun nerede olduğunu, hangi sınıfta bulunduğunu ona söyleyecektir. O daima hocasına durumunu soracak, hoca da ona anlatacaktır. İşte hoca, bu ritim psikolojisi içinde, öğrencisini kırmadan, üzmeden ve kaçırmadan kuş gibi elinde, kalbinde ve kafasında tutacaktır. Mevlânâ, hoşgörü ve sevgiye dayanan bir disiplin anlayışını gündeme getirmektedir. Disiplin dıştan verilen değil, öğrencinin veya insanın iç âleminde oluşması gerekli olan bir duygudur. Bunu da hocanın öğrencisine karşı takınacağı hoşgörü ve vereceği sevgisiyle oluşturma mümkün olacaktır.⁶⁹⁵

Modern eğitim sistemi “disiplin” kavramını, eski “ödül-ceza”ya dayalı yöntemlerin etkinliğini ve geçerliliğini sorgulamaya başlamıştır. Bu sorgulama sonucunda “iç disiplin” ve “dış disiplin” kavramları ortaya çıkmıştır.

Disiplinde kısıtlayan ve cezalandıran disiplin türü tercih edilirse, çocuklar ancak denetlenmiş olur, bu disiplin türü onları etkilemez. Ancak öğretene-eğiten türdeki disiplin, onları etkileyebilir. Çocukları etkilemek ve denetlemek arasında fark vardır ve bu çok önemli bir husustur. Öğretmenler ve ebeveynler çocuğun üzerinde etkili olmak

⁶⁹³ Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, s.66-67

⁶⁹⁴ Mevlana, *a.g.e.*, 1992, c.7, s.197, b.1328

⁶⁹⁵ Usta, *a.g.e.*, s.70-71

isterler. Ancak, bunu yapmaya gerçekleştirmeye çalışırken tuzağa yakalanırlar. Etkileme yöntemlerini kullanmayıp, denetlemek maksadıyla emirler yağdırır, kısıtlamalar getirir, cezalar verir ya da ceza ile tehdit ederler. Bu disiplin türünden çocuk ve gençler hiç etkilenmez. Bu yöntem onları sadece bir şey yapmaya zorlar ya da baskı altına alır. Çocuklar ve gençler bir şeyi yapmaya zorunlu hale getirilirlerse, etkilendikleri için değil, cezadan korktukları için bu işi yaparlar. Yetişkinler çocuk ve gençleri kontrol altına almak için güç kullanmaktan vazgeçmelidirler. Bunun yerine, onların üzerinde olumlu etkiler oluşturacak yeni metotlar denemelidirler. Bu yeni etkileme metotları, çocukların terbiyeye karşı tepkilerini azaltır. Çocukların ve gençlerin isteyerek davranışlarını değiştirmelerini, bu sorumluluğu üstlenmelerini, verdikleri sözleri tutmalarını ve başka kişilerin haklarına saygı göstermelerini sağlayarak onları, gönüllü olarak terbiye olmaya motive eder.⁶⁹⁶

Bu noktada, ödül ceza, korkutma, tehdit, emirler yağdırma gibi yöntemler geçerliliğini yitirmiş bulunmaktadır. Yetişkinlerin çocukları etkilemekte kullanabilecekleri en iyi yöntem, yaşayarak, rol model olarak onları terbiye etmektir. Disiplinde en üstün basamak, çocukta iç disiplinin oluşturulması yöntemidir. Bu da, çocuğun ebeveyn ya da yetişkinlerle kurduğu kaliteli ilişkiyle ve yetişkinin kendisinin de iç disipline sahip olması ile mümkün olabilir. Konumuzun bağlamında denilebilir ki, kişi ne kadar kâmil olmaya yaklaşırsa, onun yetiştireceği çocuğun da iç disipline sahip bir birey olma olasılığı o kadar artacaktır. Buna göre, Mevlânâ, modern eğitim sisteminin disiplin konusunda geldiği son noktaya asırlar öncesinden işaret etmiş, çocuğun ahlâkî eğitimi noktasında ne denli büyük bir otorite olduğunu bizlere bir kez daha kanıtlamıştır.

Mevlânâ aşkı eğitimle; eğitimi aşk kavramıyla tanımlamaktadır. Ona göre, aşk edeptir, edep de aşktır.⁶⁹⁷ Yine başka bir beytinde: “Lütfun, dersinden bir fayda görsün diye bir bilgini tutmuştur da aşk medresesine çekmiştir” buyurmuştur.⁶⁹⁸ Bu beytinde Mevlânâ, birden fazla meseleye temas etmektedir. “Aşk medresesine” girmek ilâhî lütufla olmaktadır. Başka bir ifadeyle o okula girmek, bir yönüyle insan iradesinin dışındadır. O okulun hedefi “fayda” vermektir. Böylece Mevlânâ, fayda vermeyen bir okulu, okul olarak kabul etmemektedir. Onun okulunda insanın faydalanması

⁶⁹⁶ Thomas Gordon, *Çocukta İç Disiplin mi, Dış Disiplin mi?*, çev. Emel Aksay, İstanbul, Aura Kitapları, 2015, s.7-8

⁶⁹⁷ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1992, c.5, s.112, b.1274

⁶⁹⁸ Mevlana, *a.g.e.*, c.7, s.389, b.5059

zorunludur. Demek ki, Mevlânâ eğitim faaliyetine istifade etme, faydalanma kavramını da sokmuştur. Bir bakıma bu fayda hem bu dünya hayatında yararlı olmayı ve hem de ahirette faydalı olmayı içermektedir. Çünkü o okul, insanı inceltir, şekillendirir, ona insanın değerini anlatır ve saygılı olmayı benimsetir.⁶⁹⁹

3.4.5.2. *Divan-ı Kebîr*'de Mevlânâ'nın Eğitim Yöntemleri

Mevlânâ, eğitimcilere hata yapan öğrencilere karşı daima affetme yolunu tutmayı, hataların pek çoğunu görmemezlikten gelmeyi tavsiye etmektedir. Onların ters davranışlarına karşı iyilikle ve şefkatle muamele etmeyi önermektedir. Çünkü bu tarz davranışın, öğrencilerin davranışlarında düzelmelere yol açacağı inancını beslemektedir. Onların olgunlaşmasında bu tarz tepkiler etkili olacaktır.⁷⁰⁰

“Mevlânâ'nın eğitim anlayışına göre, Allah insana hangi kabiliyeti veriyse, o kabiliyet bu dünyada kendine uygun ve kolay geleni yapacaktır; ona farklı bir iş yaptırılmazsınız. İnsanların kabiliyetleri mezara kadar kendi görevlerini yapıp gideceklerdir. Mevlânâ, insanların birbirinden farklı yaratıldığını; herkesin kendi kabiliyet ve yeteneklerine göre bir iş tutacağını; neye yatkınsa ona yöneleceğini görmüş, modern psikoloji ve eğitimin temellerini müjdelemiştir. Bu düşüncesiyle Mevlânâ, eğitimcilerin neleri yapıp yapamayacaklarına ışık tutmaktadır. Bir bakıma onlara, Yüce Allah'ın verdiği kabiliyetin dışında bir kabiliyet yaratamayacaklarını, sadece verilen, yani insan doğasındaki kabiliyetleri geliştireceklerini öğretmektedir.”⁷⁰¹

Mevlânâ, günümüz psikolojisinde yer alan “ferdî farklılıklar” meselesini çok önce görmüştür. Herkesin bir kabiliyeti ve bu kabiliyetlere göre bir bakış ve anlayışa sahip olduğunu ilke haline getirmiştir. Herkes aynı anlayış ve öğrenme kabiliyetine sahip değildir. Eğitimciler bu ilkeye bağlı olarak, metotlarını ayarlamalıdır. Mademki herkes farklı bir psikolojik yapıya sahiptir, öyleyse herkes o psikolojik yapıya göre öğrenecek ve davranışta bulunacaktır. Eğitim faaliyetinden istifade edecektir. İnsanın

⁶⁹⁹ Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü*, s.185

⁷⁰⁰ Usta, *a.g.e.*, s.221

⁷⁰¹ Usta, *a.g.e.*, s.225

doğasında ne varsa ona çağırın şeye doğru koşacak ve o şey onun için kolaylaşacaktır.⁷⁰²

“Demir olanı mıknatıs çekti, saman çöpünü de kehribar. Dünyaya demir atmış Karun’u da yer çekti, yuttu; ulular ulusu İsa’yı gökyüzü çekti yüceltti. Her manevî duyguyu gayb âlemi kendisine çeker, her kutlular kutlusunu bakırı da kimya, tutar altın haline getirir”⁷⁰³Mevlânâ tabiattan demir ile mıknatıs, saman çöpü ile kehribarın ilişkisine dikkat çekerek, insanın psikolojik yapısındaki manevî kabiliyetlerin geliştirilmesi, işlenmesi ve şekillendirilmesinde kullanılması gereken metoda ışık tutmak istemiştir. Her çeşit bilgiyi, herkese öğretme, hele deaynı derecede öğretmenin mümkün olamayacağına dikkat çekmektedir.⁷⁰⁴

3.4.5.3.Mevlânâ’ya Göre Eğitimin Hedefleri

Mevlânâ eğitimin ilk ve en önemli gayelerinden biri olarak her şeyin başlangıcı olan “değişimi” tayin etmektedir. Değişim demek, hâldenhâle geçiş demektir.

“Cana canlar katan gül bahçen, can bahçesine bir güldü mü, güllerde akıl mı kalır, dikenlerde dikenlik mi kalır?”⁷⁰⁵Eğitimcilerin insanların akıllarını olgunlaştıracağını, onların dikenliklerini yumuşatacaklarını savunmaktadır. Ama bu değişimi meydana getirebilmek için, gönülden işe başlamak gerektiğine dikkat çekmektedir. Mevlânâ, değişimin temelinde nezaket, kibarlık ve sevginin olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰⁶

“Gübre bostanın gönlüne girip yok olur, pislikten kurtulur. Kavun veya karpuzun lezzeti olur ve o lezzeti artırır. Sen de pislikten kurtulursan yücelir ve kutluluğa erersin.”⁷⁰⁷Bu görüşüyle Mevlânâ, eğitimin gücüne dikkat çekmektedir. Pislik, yani gübre belli muamelelerden sonra nasıl değişime uğruyor ve tatlılık saçıyorlarsa; pis insanlar da belli bir dereceye kadar eğitilerek tatlı ve olgun hale getirilebilirler. Böylece Mevlânâ, değişim kavramı veya gayesiyle eğitime iyimserliği

⁷⁰² Usta, *Divan-ı Kebir’de Mevlana’nın Eğitim Görüşü*, s.226

⁷⁰³ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1992, c.2, s.329, b.2717-9

⁷⁰⁴ Usta, *a.g.e.*, s.226-7

⁷⁰⁵ Mevlana, *Divan-ı Kebir*, 1957, c.1, s.261, b.2455

⁷⁰⁶ Usta, *a.g.e.*, s.230-1

⁷⁰⁷ Mevlana, *a.g.e.*, 1992, c.7, s.1, b.5

getirmiş olmaktadır. Eğitim faaliyetinde devamlı bir değerlendirme örgüsü içindeyiz. Herkes herkesi, her zaman değerlendirmektedir. Mevlânâ, değerlendirmelerde acele edilmemesini istemektedir. Zira insanın her an değişebileceği göz önünde tutulmalıdır. “Mevlânâ’nın eğitim anlayışında, değişim, hayatın bizzat kendisidir. Fert ve toplum olarak hayatı sürdürmenin, hayatta kalmanın canını teşkil etmektedir. Ona göre, değişime uğramayan ve değişime gönül vermeyen eğitim, fert ve toplumları yıkılmaya mahkûm eder, zehirler, kirletir ve karanlıklara gömer.”⁷⁰⁸

Mevlânâ’nın tasarladığı eğitimin en önemli hedeflerinden biri, “yenilik” meydana getirecek, yeniliğe koşacak ve yeni şeyler üretecek nesiller yetiştirmektir. Onun anlayışında değişim, beraberinde yeniliği getirmektedir. Yeniliğin bulunmadığı yerde değişimden bahsedilemez. Başka bir ifadeyle, yenilik değişimin en önemli kanıtıdır. Yeniliksiz değişim bir hareketten öteye geçemez. Yeniliksiz değişim meyvesiz ağaca benzer. Yeniliksiz değişim, boş bir faaliyettir. Onun için Mevlânâ, daima yeniliği aramış, eskinin takibinden öğrencilerini uzak tutmak istemiştir.⁷⁰⁹

Mevlânâ’ya göre, insanın tüm kabiliyetlerini geliştirmeliyiz. Kapasitelerinin elverdiği noktaya kadar ulaştırmalıyız. Yetenekler ve kabiliyetler işlenmekten geri kalmamalıdır. Onları daima ileriye doğru götürmeliyiz. Yenilikten yeniliğe geçirmeliyiz. Geri adım atılmamalıdır. Varılan merhalelere göre değerlendirmeler yapılmalıdır.⁷¹⁰

“Dünya gibi gönlüm, koskoca dağı bile çekip götürmede. Ben dağ çeken bir erim, ne diye bir saman çöpünü yükleneyeğim, kurtar beni şu samanlıktan”⁷¹¹ Herkesin yeteneği doğrultusunda ve gücüne uygun bir eğitim uygulayarak yetiştirilmesi zaruridir. İnsanın doğası gereği yatkın olduğu ve ilgi duyduğu alanlara yönlendirilmesi ve o sahada yetiştirilmesine işaret etmektedir. Mevlânâ, dağı taşıyacak güçte ve kabiliyette olan gönül sahibi insanı, o derecede eğitmek eğitimin görevidir. Bu tip insanları ihmal edip, kabiliyet ve yeteneklerini ham, yetişmemiş ve gelişmemiş olarak bırakmak eğitim için büyük bir hatadır. Bunların bu hamlıktan kurtarılmaları zorunludur.⁷¹²

⁷⁰⁸ Usta, *Divan-ı Kebir’de Mevlana’nın Eğitim Görüşü a.g.e.*, s.235

⁷⁰⁹ Usta, *a.g.e.*, s.240

⁷¹⁰ Usta, *a.g.e.*, s.240

⁷¹¹ Mevlana, *Divan-I Kebir*, 1957, c.1, s.37, b.299

⁷¹² Usta, *a.g.e.*, s.240

“Mevlânâ, yücelme konusunda bir öğrenci tavrı ile hocasına seslenir ve yücelere ermeyi ne kadar istediğini anlatır. Uzun zaman yücelmeyi, bir gaye olarak edindiğinin haberini verir. Böylece Mevlânâ, eğitime insanı yüceltme görevini vermiş; insanın yücelmesini en büyük gaye olarak tayin etmiştir.”⁷¹³

Sonuç olarak; Mevlânâ'nın eğitim görüşünün ve anlayışının ana maddesi insanın fitratıdır. Fıtratı temel almayan, fitrata muhalif olan eğitim yöntem ve uygulamaları sonrasında tatmin edici ve randımanlı sonuçlar elde edilemeyeceğini savunmuştur. Mevlana'ya göre insan ham yetenek ve kabiliyetlerle dünyaya gelmiştir. Bu ham kabiliyetlerin işlenmesi gerekir. Bu anlayışın neticesinde eğitime ihtiyaç kavramını getirmiştir. İnsan gelişimin ve yücelişin hangi safhasında olursa olsun, daima daha ilerisine ihtiyaç duyacaktır. Bu gerçeği gören Mevlânâ bizlere, eğiticiye her zaman ihtiyaç içinde olduğumuzu hatırlatmaktadır.⁷¹⁴

Eğitimin imkân ve sınırı, başka bir ifadeyle eğitimin gücü konusunu derinlemesine ele alan Mevlânâ, eğitimi suya insanı da bitkiye benzeter. Bitki için su ne ise, onun hayatındaki yeri ne ise, eğitimin de insan için o değeri ifade ettiğini vurgulamaktadır. İnsan gönlünü aşkla dolduran ve onu gerçek sevgiliye, yani Allah'a götüren, eğitimidir. “Eğitimin gücü, insana sağladığı değişim ve olgunlukla ortaya çıkmaktadır. O, eğitimi insana şekil verme sanatı olarak ele aldığı için, önceden var olan bir şeyin gerekliliğini de gündeme getirmiştir. Eğitimi sihirli bir değnek olarak görmemiş, ilâhî iradenin insana yaratılıştaki sunduğu tüm kabiliyet ve yetenekleri ham olarak ele alıp, varacakları ilahi noktaya kadar götüren bir faaliyet olarak takdim etmiştir. Bize göre o, sentezci bir çizgi takip etmiştir. Ne çok iyimser ne de çok kötümserdir. Veraset ve eğitimi belli oranda gerekli görmüştür. Eğitim, olmayanı var edemez, fakat var olanı geliştirir. Bu modern görüşü vurgulayan Mevlânâ, devreye ilâhî eğitimi de sokmuştur. Eğitim imkânından yararlanmak için öğrenci, ‘marangoza teslim olan bir tahta gibi öğretmene teslim olmalıdır’ diyen Mevlânâ, bu düşüncesiyle şekil almayı, ama asla benliğini kaybetmemeyi vurgulamak istemiştir. Tahta şekil alır, ama gerçek benliğini göstererek başköşeye oturtulur. İnsanlara faydalı olacak bir yere yerleştirilir. İnsan da, eğitimcinin vereceği iyi şekli alınca, kabalıklarından sıyrılır, incilir ve ham benliği gider yerine gerçek benliği çıkar. “Bir ben vardır bende benden içeri” diyen Yunus’un görüşü dikkate alındığında, içteki gerçek benliği ortaya çıkarmak

⁷¹³ Usta, *Divan-ı Kebir'de Mevlana'nın Eğitim Görüşü a.g.e.*, s.246

⁷¹⁴ Usta, *a.g.e.*, s.249

için eğitim faaliyeti insanı etkiler ve ona şekil verir. Bu noktadan sonra devreye ilâhî aşkı sokan Mevlânâ, insanı ilâhî aşk okulunda pişirir, inceltir, kaba benliğinden geçirir, nazikleştirir ve yüceltir.”⁷¹⁵

Eğitimin görevi, insanın fitratında var olan ve onun gelişmesine mani olabilecek her şeyi yok etmeye uğraşmaktır. Bu sayede çocuk, kendi ihtiyaçları ve kendi fitratı çerçevesinde rahatça hareket edebilmiş olur. Mevlânâ’ya göre herkesin eğitilebilecek, ele alınabilecek ve işlenebilecek bir yönü vardır. Eğitimin gücünü izah ederken Mevlânâ, ferdî farkları dikkate almaktadır. Çünkü eğitim etkisini, herkese aynı seviyede gösteremez, başka bir ifadeyle, herkes eğitimden aynı derecede istifade edemez.⁷¹⁶

“Mevlânâ, insanın somut düşünceden soyut düşünceye doğru bir gelişim, ya da açılım gösterdiğini fark etmiştir. İnsanın soyut düşünmesini engelleyen şeyin onun benliği olduğunu fark etmiştir. Benmerkezci düşünceden kurtulup, soyut düşüncenin geniş ufkuna varmak için gelişimin olacağına dikkat çekmiş ve bu merhalenin oluşmasını vurgulamıştır. Benmerkezcilikten, ya da ham benliğinden sıyrılmamanın eğitimle gelişeceğini iddia eden Mevlânâ, öğrenciyi tahtaya, eğitimciyi de marangoza benzetmiştir. Onun bu ilişkilerden kasıt, ham benlikten sıyrılıp gerçek benliğine kavuşma eylemidir. Modern anlayışta biz buna somut alandan soyut alana geçiş diyoruz.”⁷¹⁷

Mevlânâ, neredeyse tüm eğitimcilerin ehemmiyet verdiği konulardan biri olan öğretmenin vasıflarına dikkat çekmiş; çağımızda öğretilmekte aranan özellikleri çok önceden müjdelemiştir. Mevlânâ’nın bu konudaki görüşüne kaynaklık eden ilk kitap şüphesiz ki, Kur’ân-ı Kerîm’dir. Efendimizin uygulamaları da ona yol göstermiştir.

“Eğitimcide aranan ilk ve en önemli, hatta o olmazsa eğitim de olmaz diyebileceğimiz özellik kuşkusuz sevgidir. Mevlânâ sevgi ile öğretmeni aynileştirmektedir. Sevgi ve aşk insanı insana yaklaştırır, insanı inceltir, yanlış davranıştan uzaklaştırır. İnsanlar arasına, özellikle eğitimci ile öğrenci, hoca ile halk arasına giren benlik engelini aradan kaldırır. Mevlânâ, eğitimcinin sevgi dolu olması fikrini şüphesiz, Yüce Allah’ın eğitici sıfatından almaktadır. Rabbimizin sıfatının tezahür ettiği yerlerden biri de sevgidir. Rabbimiz, çocuğun iyi yetişebilmesi için sevilmesi gerektiğini vurgulayarak, Hz. Musa’ya şöyle hitap ediyor: ‘Gözümün önünde

⁷¹⁵ Usta, *Divan-ı Kebir’de Mevlana’nın Eğitim Görüşü a.g.e.*, s.253

⁷¹⁶ Usta, *a.g.e.*, s.258

⁷¹⁷ Usta, *a.g.e.*, s.259

yetiştirilmen için, sana tarafımdan bir sevgi verdim.”⁷¹⁸ Ayet bize, iyi terbiye, iyi eğitim ve iyi yetişmenin temel şartının sevgi olduğunu öğretmektedir. İşte bu sevgidir ki, Hz. Musa’nın, düşmanı olan Firavun’ un sarayında yetişmesini sağlamıştır. Demek ki, sevgi düşmanları dost yapmaktadır. İşte Kur’an’ın bu kuralını, Hz. Peygamber de harfiyen uygulamıştır. O da bir eğitici olarak çocukları ve öğrencileri olan insanlara sevgi ile yaklaşmış, onları derinden sevdiği için, getirdiği dini kolaylıkla kabul etmişlerdir. Onun için, din adamı sevecen ve sevgi dolu olmalıdır.”⁷¹⁹

Mevlânâ, eğitimcinin kendisi olgun olduğu kadar, olgunlaştırıcı da olması gerektiğini savunmuştur. Diğer taraftan eğitimcinin yumuşak kalpli olmasını önermektedir. Eğitimci peşin hüküm vermemeli, ön yargı ile hareket etmemelidir. Eğitimci aydınlatıcı ve zeki olmalıdır. Mevlânâ, eğitimcide “meslek sevgisi”nin olması gerektiğini düşünmüştür. Mevlânâ fikirleriyle modern eğitime, modern düşünce ve önerileriyle katkıda bulunmaktadır. Mevlânâ, eğitimcinin rehber, araştırmacı ve sabırlı olmasını önermektedir. Affedici vasfını sıklıkla vurgulamaktadır. Modern eğitim teorisyenlerine öncülük eden Mevlânâ, eğitimin gücüne vurgu yapmıştır. Eğitimi bir ıslah etme hareketi, insanı yücelten ve ona şekil veren bir faaliyet olarak tanımlamaya çalışan Mevlânâ, onu bir sihirli değnek olarak da görmemiş, tam tersine belli bir saha ve sınırlar içinde var olanı geliştiren bir faaliyet olarak ele almıştır. Bu saha ve sınır ise, talebenin fitratı ve yaratılıştan getirdiği potansiyelidir. O, fitratı çok önemsemiş, eğitimi bireysel bir faaliyet olarak ele almıştır. Mevlânâ, eğitimin bittiği yerde kaderi devreye sokmaktadır. Onun anlayışında kader ve eğitim, birbirini tamamlayan iki unsurdur. Zira Mevlana’ya göre insan kaderden beslenir, fakat eğitimle de yoğrulur ve şekillenir.⁷²⁰

⁷¹⁸ Taha, 20/39

⁷¹⁹ Usta, *Divan-ı Kebir’de Mevlana’nın Eğitim Görüşleri*, s.260

⁷²⁰ Usta a.,g.e, s.261

SONUÇ

Ahlâkî değerlerin önemli bir boyutta erozyona uğradığı günümüz dünyasında çocuğun ahlâkî gelişimi, çocuk gelişimi ve din eğitimi alanlarının ortaklaşa tartıştıkları, üzerinde tezler oluşturdukları bir alan haline gelmiştir. Psikolog, pedagoğ ve eğitimcilerin ortak bir teşhisi olarak, çocuk ve gençlerimize ahlâkî değerlerimizi aktarmak, onların ahlaki gelişimine katkı sağlamak klasik eğitim/öğretimden çok daha elzem bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu konuda uzmanların teşhisleri hemen hemen birbirine benzemektedir. Çocuklar ve gençler, hızla artan teknoloji kullanımı, tüketim fazlalığı, her istediğine her an ulaşılıyor olabilmek gibi çağımızın bize sunduğu nimetlerden tabiri caizse zehirlenmiş durumdadırlar. Çocuk ve gençlerimizin benlik ve ruhları, manevi dünyaları, bu çılgın dünyevileşme ile birlikte bir boşluğa sürüklenmektedir. Dahası, maalesef ki gayesiz, mutsuz bir gençlik yetişmektedir. Çocuk ve gençlerimizin “Allah”, “din” ve “ahlak” kavramlarını layıkıyla benimsemelerini, “iman”, “itikât” ve “amel” noktalarında boşluğa düşmelerini engellemeye çalışmak, artık “Ben mü ’minim” diyen her insanın boynunun borcu haline gelmiştir. Zira eğitimde hep sözü edilen vesayet mi yoksa çevre mi daha etkilidir ikileminde, artık çevre faktörü ezici bir güçle galip gelmeye başlamıştır. Bu durumda çocuk ve gençlerin eğitimi anne babaları olduğu kadar, yine çevre faktörünü oluşturan öğretmenleri, akrabaları, komşuları da ilgilendirmek zorundadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, teşhis ortadadır: Çocuk ve gençlerimiz ahlâkî ve manevi yönden büyük bir boşluğun içindedir. Peki ya bu hastalığın, bu dünyevileşme, ahlâkî ve manevi değerlerden uzaklaşma hastalığının dermanı nedir? Bu soruya bilhassa eğitimciler ve din eğitimi alanındaki uzmanlar cevaplar aramaktadırlar. Biz bu tezimizde, bu soruya en güzel cevabın, bizzat kendisi bir ahlâk ilmi olarak bilinen “tasavvuf” ta saklı olduğunu savunduk, bu sorulara tasavvufî açıdan, büyük Mutasavvıflardan Gazali ve Mevlana’nın pencerelerinden bakarak cevaplar sunmaya çalıştık. Tasavvufî hayat, günümüz dünyasının gayesiz, mutsuz ve doyumsuz çocuk/gençlerine en güzel hedef olarak; Rabbimizi en güzel şekilde tanımayı ve bunun için nefsimizi bilmeyi, nefsimizi terbiye/tezkiye etmeyi, neticesinde “insan-ı kâmil” olmayı sunar. marifetullah’a ve muhabbetullah’a erişmenin bu dünyadaki en büyük

mutluluk olabileceğini ve her şeyin ötesinde rıza-i İlahî'yi kazanmanın dünya nimetleriyle ölçülemeyecek bir nimet olduğunu telkin eder bu ruh yolculuğu bize. Kısacası, bu tezimizde, çocuğun ahlâkî gelişimi ve eğitimi konusuna, tasavvufi bir bakış açısı geliştirebilmeye gayret ettik.

Bu bağlamda sonuç olarak, çocuğun ahlâkî gelişimine tasavvufi açıdan katkı sağlamak için tasavvufî eğitim metotlarından faydalanılabilir. Çocuklarımıza Rabbimizin bizi her an gördüğü bilinci yerleştirmeye çalışılabilir. Yine sevgi, merhamet, sabır, şükür ve edep gibi kavramlar benimsetilebilir, öğretilir. Nefis terbiyesine küçük yaşlardan itibaren başlanılabilir, Gazâlî'nin belirttiği gibi, çocuk da olsa kişi, gereğinden fazla yememeli, gereğinden fazla uyumamalı ve gereğinden fazla konuşmamalıdır. Çocuğu yetiştirmede yiyecek, giyecek ve yatakta bile lükse kaçılmamalıdır. Ebeveynlerin görevi, çocukların ahlaki gelişimini destekleyici fırsat ve ortamlar oluşturmaktır. Çocuğun eğitiminden sorumlu yetişkinler, bu işin asıl sahibinin Rabbimiz olduğunu, eğitimde yalnızca bir vasıta olduklarını hatırlarından çıkarmamalıdır.

Mevlânâ'ya göre, çocuğun ahlâkî olgunluk kazanabilmesi, onu yetiştiren kişilerin de belli bir ahlâkî olgunluğa sahip olması ile yakından alakalıdır. Bu durumda özellikle ebeveynler anne baba olmanın heyecanına kapılıp kendi kulluk rollerini unutmamalı, kendi ahlâk ve maneviyat gelişimlerinde ve dahi çocuk yetiştirmede Rabbimiz ile olan irtibatlarını sapasağlam tutmalıdırlar. Çocuk yetiştirirken ebeveynlerin de aciz kalacağı noktalar olacağı muhakkaktır. Bu noktada İlahî terbiyenin en güzel terbiye olduğunu, Rabbimizin de en güzel terbiye edici olduğunu hatırdan çıkarmamalı, çocuk yetiştirme sürecinde duayı dilimizden ve kalbimizden eksik etmemeliyiz. Zira Rabbanî eğitim, her daim dua ile iç içedir. Eğitim söz konusu olunca, dua en etkili metod olarak Yüce Kitabımız'da da kendisini gösterir. Zira ebeveyn olan Peygamberler evlat yetiştirmede Rabbimizden dua ve niyazla ilâhî yardımını dilemişlerdir.

Yine hem Gazâlî ve hem de Mevlânâ'nın belirttiği gibi, çocuk kalbi saf bir cevherden yaratılmıştır. Bu fitratı çözmek ilk olarak anne babasının işidir. İlk olarak çocuğun yaratıldığı cevherin türü tespit edilmelidir. Örneğin çocuk fitraten bakır madeninden ibaretse, onu altın olmaya zorlamak zulümdür. Netice olarak çocuğun kabiliyet ve istidatlarını olduğu gibi kabul etmeli, hoş görmeli, onda hoşumuza gitmeyen şeyler yüzünden onu sevmekten vaz geçmemeliyiz. Onu olduğu gibi

kabullendikten, yani layıkıyla sevgi ve şefkat gösterdikten sonra o, elimizde yoğrulmaya hazır bir hamur haline gelecek, onda bizim hoşumuza değil, Rabbimizin hoşuna gitmeyecek huyları törpülemenin vakti gelecektir. Bunun için ebeveynlerin ve öğretmenlerin de tasavvufi yolculuktan nasibini almış olması gerekir ki, bu süreçte gerekli olan sabır, şükür, edep, merhamet, sevgi ve hoşgörü gösterilebilsin, tohumlar atılabilsin. Çocuklar, Rabbimizin bizlere sunduğu en nadide nimet ve emanetidirler. Bu emanetleri layığı ile ve Mevlânâ'nın da belirttiği gibi "aşk" ile yetiştirebilmek nasip olsun.



ÖZET

Geden, Edibe. *Tasavvufî Eğitimde Çocuğun Ahlaki Gelişimi: Gazali ve Mevlana Örnekleri*, Yüksek Lisans Tezi, 220s.

Danışman: Prof. Dr. Vahit Göktaş

Tezimizde, tasavvufî eğitimde çocuğun ahlaki gelişimini Gazali ve Mevlana örnekleriyle birlikte ele aldık. Bu çalışmada ilk olarak ahlak kavramının çocuk gelişimindeki yeri incelenmiş, bu bağlamda öncelikle ahlak kavramının üzerinde durulmuş, daha sonra da ahlaki gelişim teorilerine yer verilmiştir. İkinci olarak, çocukta din ve ahlak kavramlarının doğuşu ve gelişimi konusu mercek altına alınmış, çocukta din ve ahlak duygusunun ortaya çıkışına, çocukta din ve ahlak duygusunun ortaya çıkışında rol oynayan faktörlere ve çocukta din ve ahlak duygusunun oluşturulmasında kullanılacak yöntemlere değinilmiştir. Son bölümde, tasavvufî eğitim bağlamında Kur'an ve Sünnet ışığında çocuğun ahlaki gelişimi ve eğitimine değinilmiştir. Bu kısımda Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hayatında çocuğun eğitimi, değeri ve yerine, ayrıca konu ile ilgili Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif kaynaklı nasihatlere yer verilmiştir. Daha sonra tasavvufî eğitime genel bir bakış açısı ile bakılarak, çocuğun dini ve ahlaki gelişim ve eğitimine tasavvufî bir yaklaşım sağlamak amacıyla tasavvufî terim ve ıstıhlara değinilmiştir. Mutasavvıfların hayatından örneklere ve araştırma konusu ile ilgili tavsiye ve tespitlere yer verilmiştir. Araştırmanın son kısmında Gazali'nin ve Mevlana'nın eserlerinden örnekler verilmiştir. Gazali'de güzel ahlak bahsine, anne baba ve çocuk ilişkisine ve çocuk terbiyesi ile ilgili tespitlere yer verilmiştir. Mevlana'da ahlak bahsine yer verilmiş, yine Mevlana'nın birçok eserinde, Mesnevi ağırlıklı olmak üzere çocuğun eğitimi ve gelişimi incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvufî Eğitim, Ahlak, Ahlaki Gelişim, Çocuk Gelişimi, Çocuk Eğitimi, Gazali, Mevlana.

ABSTRACT

Geden, Edibe. Children's Moral Development in Sufi Education: Example of Ghazali and Mevlana. Thesis for the Degree of Master of Arts (MA), p.220

Supervisor: Prof. Dr. Vahit Göktaş

In this thesis, we examined children's moral development in sufi education, in terms of the examples of Ghazali and Mevlana's effects. In this study, firstly the place of morality in child development is examined and in this context, the concept of ethics is firstly emphasized, and then the moral development theories are viewed. Secondly, the birth and development of the concepts of religion and morality are examined in the child, the emergence of religion and morality in the child, the factors that play a role in the emergence of religion and morality in children and methods that can be used to create religion and morality in children are examined. In the last chapter, the moral development and education of the child in the light of Qur'an and Sunnah has been mentioned in the context of sufi education. In this section, the value and place of children in the Qur'an and in the Prophet (s.a.v.)'s life, as well as advice from the Qur'an and Hadith-i Sharif on the subject are examined. Then, with a general view of sufi education, sufistic terms and descriptions have been referred to in order to provide a sufistic approach to the religious and moral development and education of the child. Examples from the life of the Sufi saints and recommendations and findings related to the research topic are included. In the last part of the study, examples from the works of Ghazali and Mevlana were given. In Ghazali, good ethics, parents-child relationship and child's education is examined. The ethics and morality in Mevlana is mentioned and in Mevlana's many works, the education and development of the child, especially the Mathnawi, has been examined and evaluated.

Key Words: Sufism, Sufi Education, Morality, Moral Development, Child's Development, Child's Education, Ghazali, Mevlana.

KAYNAKÇA

- ARPAGUŞ, Safi, "*Mevlânâ Celaleddin Rumi'de Ahlâki Değerler*", Uluslararası Mevlânâ Mesnevî Mevlevihaneler Sempozyumu (19-21 Aralık 2005 Manisa), Manisa 2006.
- ATTAR, Feridüddin, "Tezkiretü'l Evliya", çev. Süleyman Uludağ, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- AVCI, Ülkü Pınar, "*Tasavvuf ve İnsan Eğitimi*", Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 27, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 2003.
- AY, Mehmet Emin, "Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996.
- _____, Mehmet Emin, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Timaş Yay., İstanbul, 2016.
- _____, Mehmet Emin, "*İslam Eğitimcilerine Göre Disiplin*", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, İslamî Araştırmalar Vakfı Tartışmalı İlimler Dizisi: 18.
- AYCAN, İrfan, *Evin Okula Yaklaşması ve Değişen Anne-Baba Rollerini (Birinci Kitap) Eğitimin Temelleri ve Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 2003.
- AYDIN, Mehmet Zeki, *Ahlâk Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yay, 1. Baskı, Ankara, 2003.
- BAYRAKLI, Bayraktar, "*Mevlânâ'nın Eğitim Anlayışı*", Selçuk Üniversitesi 4. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), Konya, Aralık 1989.
- _____, Bayraktar, "*Kur'an-ı Kerim'e Göre Ailede Çocuk Eğitimi*", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1996.
- BAYRAKTAR, Faruk, "*Şiddeti Önlemede Bir Tedbir: Çocuklara Merhamet Eğitimi*", Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet, İstanbul, 2012.

- BİLEN, Osman, “*Mevlânâ ve Ahlâki Kişilik*”, Mevlana ve İnsan Sempozyum Bildirileri, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- BİLGİN, Beyza, *İslam’da Çocuk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1987.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, 3.baskı, Binbaşoğlu Yayınları, Ankara, 1975.
- BOLAT, Ali, “*Değerler Eğitiminde Tasavvuf*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:40, 2016.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., 5. Basım, İstanbul, 2009.
- CESUR, Sevim, “*Çocuk ve Ergenlerde Ahlak Gelişimi ve Eğitimi*”, Çocuk, Ergen, Anne ve Baba, Edt. Gül Şendil, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003.
- CİLACI, Osman, “*Dua*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, s.529
- ÇAĞRICI, Mustafa, “*Merhamet*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, s.184
- _____, Mustafa, “*Sabır*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, s.337-8
- _____, Mustafa, “*Şükür*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, s.259
- ÇAKMAKTAŞ, Büşra, “*İnsan Ahlâkı Bağlamında Mesnevî’de Balık Metaforunun Tasavvufî Yorumu*”, Çevre ve Ahlâk Sempozyum Bildiri Metinleri, Gaziantep, 2014.
- ÇAM, Ömer, “*Ahlâk Eğitimi*”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sayı 3, 1996.
- ÇAMDİBİ, Mahmut, “*Ailede Çocuğun Ahlâki Terbiyesi*”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996.
- _____, Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2014.
- ÇEVİKOĞLU, Nurten, “*İslam’a Göre Çocuk Terbiyesinde Annenin Yeri*”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*, Ensar Neşriyat, 2005.

- DENİZ, M. Engin, *Eğitim Psikolojisi*, Akademi Yay., 1. Baskı, Ankara, 2007.
- DURAK, Nejdət, “*Mevlânâ'nın Ahlâk Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:6, 2007.
- EL-HEYSEMÎ, Nureddin, *Mecmau'z-Zevâid ve-Menbau'l-Fevâid*, c.8, İstanbul, 2007.
- EL-MEKKÎ, Ebu Talib, *Kalplerin Azığı (Kûtu'l Kulûb)*, c.2, çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul, 2016.
- EL NEKLAVÎ, Fethi, “*Mesnevî'nin Tanımladığı Mevlânâ'da Ahlâk*”, Selçuk Üniversitesi II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 3-4 Mayıs 1990.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2008.
- GAZALÎ, İmam, *İhyau'Ulûmi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974.
- _____, İmam, *İslam Ahlâkı*, çev. Akif Nuri, Sinan Yay., İstanbul, 1996.
- _____, İmam, *Adab Kitabı*, çev. Osman Güman, İlke Yay., İstanbul, 2007.
- _____, İmam, *Ahlâk Kitabı*, çev. Seray Yıldız, İlke Yay., İstanbul, 2007.
- _____, İmam, *Ey Oğul*, çev. Rahmi Serin, Pamuk Yay., İstanbul, 2011.
- _____, İmam, *Müslümanca Bir Hayat (Bidayetü'l-Hidaye)*, çev. Abdullah Demiray, Semerkand Yay., İstanbul, 2014.
- _____, İmam, *Gazalî'den Öğütler (Ey Oğul)*, çev. Mustafa Varlı, Esmâ Yay., İstanbul, 2015.
- GAZALÎ, Muhammed, *İmam-ı Gazalî'de Ahlâk Düşüncesi*, Seriyeye Yay., Bursa, 1998.
- GORDON, Thomas, *Çocukta İç Disiplin mi, Dış Disiplin mi?*, çev. Emel Aksay, İstanbul, Aura Kitapları, 2015.

GÖKTAŞ, Vahit, “*Ahilik ve Tasavvuftaki Bazı Müşterek Ahlaki Öğeler*”, Ahilik Uluslararası Sempozyumu, Kayseri, 2011.

_____, Vahit, “*Mevlânâ ve Edep*”, Feyz Dergisi, Sayı: 279, Eylül 2014.

GÜNDOĞDU, Hayrullah, *İslam 'da Çocuk Terbiyesi*, İstanbul, Rağbet Yay., 2007.

GÜNGÖR, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Yay, İstanbul, 1995.

_____, Erol, *Değerler Psikolojisi*, Ötüken Yay, İstanbul, 2000.

İZBUDAK, Veled, *Mesnevi I-VI*, İstanbul, MEB Yay, 1995.

KAIL, Robert V., *Children and Their Development*, Pearson, New Jersey, 2004.

KAMACI, Fatımatüz Zehra, *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı*, İstanbul, İnkılab Yay., 2016.

KARA, İhsan, “*Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Tasavvuf*”, Diyanet İlmi Dergi, Cilt:42, Sayı:2, 2006.

KARA, Mustafa, “*Havf*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, s.528.

KARAMAN, Hüseyin, *Nurettin Topçu'da Ahlâk Felsefesi*, Dergah Yay. 1. Baskı, İstanbul, 2000.

KAYA, Mevlüt, “*Kişilik Özelliklerinin Ahlâkî Yargı Üzerinde Etkisi*”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sayı:4, 1997.

KELABAZÎ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, Dergah Yay., İstanbul, 2003.

KIRCA, Celal, “*Kur'an'a Göre Çocukların Talim ve Terbiyesinde Takip Edilecek Esaslar*”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:9, Kayseri, 1996.

KONUĞ, Yurdağül, *Okul Öncesi Çocuklarda (5-6 Yaş) Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994.

KONUR, Hikmet, “*Mevlânâ, Tasavvuf ve Ahlâk*”, Mevlânâ ve İnsan Sempozyum Bildirileri, Türkiye Dyanet Vakfı Yay.

KOTKU, Mehmet Zahit, *Cennet Yolları*, Server İletişim, İstanbul, 2015.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi: Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yay., 2009.

MEVLÂNÂ, *Divan-ı Kebir*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1957.

_____, *Divan-ı Kebir*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1992.

_____, *Mesnevi I-VI*, çev. Veled İzbudak, MEB Yay, İstanbul, 1995, III/30

_____, *Mesnevi*, çev. Şefik Can, İstanbul, 1997.

_____, *Mecalis-i Seba (Yedi Meclis)*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, İnkılap Yay., 2010.

_____, *Fihi Ma-Fih*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap Yay., İstanbul, 2014.

_____, *Divan-ı Kebir Seçmeler*, çev. Şefik Can, İstanbul, Ötüken Yay., 2015.

MUNSEY Brenda (Edt.), *Moral Education and Kohlberg: Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion and Education*, Religious Ed. Press, Alabama, 1980.

ORAL, Rıfat, “*Kur’an’da Lokman (A.S.) ve Çocuk Eğitimi*”, Mehir, İlkbahar, 1999.

ÖCAL, Mustafa, “*Bir Hadis-i Şerif’in Işığında Çocuk Terbiyesi ve Peygamberimizin Eğitim Metodu*”, Diyanet Dergisi, Cilt:25, Sayı:4, 1989.

ÖRS, Derya, “*Mesnevî’de Kur’an Ahlâkının Yansımaları*”, IX. Kur’an Sempozyumu: Kur’an’da Ahlâki Değerler, (14-16 Nisan 2006, Konya), Ankara, Fecr Yay.,2007.

ÖZBEK, Abdullah, “*Mevlânâ ve Hırs Eğitimi*”, Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevilik Sempozyumu: Bildiriler II, Şanlıurfa, 2007.

- ÖZDEMİR, Şuayip, “*Mevlânâ'nın Eğitimci Kişiliği*”, Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevilik Sempozyumu: Bildiriler II, Şanlıurfa, 2007.
- ÖZERİ, Zeynep Nezahat,, *Okul Öncesi Din ve Ahlâk Eğitimi*, DEM Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2004.
- ÖZYILMAZ, Ömer, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, Pınar Yay., İstanbul, 2003.
- REİS, Bedriye, *Gazalî'de Ahlâk-Marifet İlişkisi*, Emin Yay., Bursa, 2011.
- SANCAKLI, Saffet, “*Hz. Peygamber'in Çocuklarla Olan İlişkisinde Eğitim-Öğretim Açısından Ön Plana Çıkan Hususlar*”, Diyanet İlmî Dergi, Cilt:43, Sayı:1, 2007.
- SELÇUK, Mualla, *Çocuk Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991.
- SELÇUK, Ziya, *Eğitim Psikolojisi*, Nobel Yay, 14. Baskı, Ankara, 2007.
- SOYSALDI, İhsan, “*Ebu Talib el-Mekkî (ö.386/996)'nin Kûtu'l-Kulûb Adlı Eserindeki Bazı Tasavvufî Kavramlar*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 9, Ankara, 2002.
- SÜHREVERDİ, Ebu Hafs Şihabüddin Ömer, *Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- ŞAFAK Yakup ve ŞİMŞEKLER Nuri, *Konulara Göre Mesnevî'den Özdeyişler*, Akçağ Yay., Ankara, 2011.
- ŞEMİN, Refia, *Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1979.
- ŞİBLİ NUMANİ, Mevlânâ, *Gazalî*, çev. Yusuf Karaca, Kayıhan Yay., İstanbul, 2008.
- ŞİMŞEK, Eyüp, “*Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi*”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV, Sayı:1, 2004.
- TOPBAŞ, Osman Nuri, *İmandan İhsana Tasavvuf*, Erkam Yay., İstanbul, 2002.

- _____, Osman Nuri, *Mesnevî Bahçesinden İnsan Denilen Muamma*, Erkam Yay., İstanbul, 2007.
- _____, Osman Nuri, *Mesnevî Bahçesinden Bir Testi Su*, Erkam Yay., İstanbul, 2008.
- TUNÇ, Betül, “Kur’an-ı Kerim’de Anne Kavramından Hareketle Eğitimde Anne Çocuk İlişkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (1998 M.Ü. Yüksek Lisans Tezi)
- TÜRER, Celal, *William James’in Ahlâk Anlayışı*, Elis Yay., 1. Baskı, Ankara, 2005.
- TÜRK, Esra, “Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1/Sayı:3, Aralık 2015.
- UGALDE, Luis et al., *Love as the Foundation of Moral Education and Character Development: a Latin American Contribution for the 21st century*, *The Council for Research in Values and Psychology*, Washington D.C., 1998.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Edeb”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.10, s.414.
- _____, Süleyman, “Muhabbet”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.30, s.386.
- _____, Süleyman, “Murakabe”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.31, s.204.
- _____, Süleyman, “Reca”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.34, s.502.
- USTA, Mustafa, *Divan-ı Kebir’de Mevlânâ’nın Eğitim Görüşü*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. Nu. 96, 1995.
- ULUSOY, Ayten, *Eğitim Psikolojisi*, Anı Yay., 1. Baskı, 2007.
- ULVAN, Abdullah Nasih, *İslam’da Aile Eğitimi*, Cilt 1, Uysal Kitabevi, Konya, 1981.
- YAPICI Şenay ve YAPICI Mehmet, *Eğitim Psikolojisi*, Anı Yayınları, Ankara, 2010.
- YAVUZ, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1983.
- _____, Kerim, “Günümüzde Din Eğitimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay:1*, Adana, 1998.

YENİTERZİ, Emine, “*Mevlânâ'nın Eserlerinde Ahlâki Unsurlar*”, Selçuk Üniversitesi X. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler, Cilt:1, Konya, 2002.

YILDIRIM, İbrahim, *Eğitim Psikolojisi*, Anı Yay., Ankara, 2015.

İNTERNET KAYNAKLARI

ACAR, Yusuf, “*Çocukluk Dönemi Eğitiminde Hz. Peygamber'in Ortaya Koyduğu İlkeler*”, http://isamveri.org/pdfdrg/1999_4_ACARY

ATTAR, Feridüddin-i, *Teziret'ul Evliya*, çev. Mehmet Zahit Kotku, <http://www.semazen.net/download/tezkiretulevliya.pdf>

COŞAN, Mahmud Esad, *Sevgi ve Kaynaşma Günleri*, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/kitap/tasavyolu/kaynasma.html>

____, Mahmud Esad, *İlk Söz ve Son Söz Lailaheillallah Olsun*, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/kitap/avustralia/avustralya11.html>

DEMİREL, Cefai, (25 Eylül 2013), “Hayırlı Nesil Yetiştirmek”, *Genç Birikim Dergisi*, <http://www.gençbirikim.net/cefai-demirel-hayirli-nesil-yetistirmek/>

EL-HARİSİ, Muhammed Kasım Abduh, *Muhaddisler Nazarında İmam Ebu Hanife (R.A.)* Cilt 2, çev. Ahmet Yücel ve İbrahim Tüfekçi, Misvak Neşriyat, <http://imamiazamra.com/muhaddislere-gore-imam-i-azam-cilt-1/birinci-bolum/ii-dogumundan-vefatina-ebu-hanife-r-a/>

İslam Alimleri Ansiklopedisi: Bayezid-i Bestami, <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/BAYEZID-I-BISTAMI/1171>

ŞİMŞEKLER, Nuri, (21 Ocak 2008), *Evlilik, Aile ve Çocuk Eğitimi*, http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=794

TOPBAŞ, Osman Nuri, “Cennet Çiçeklerinin Terbiyesi”, *Şebnem Dergisi*, 1 Nisan 2003, Sayı: 4, <http://www.osmannuritopbas.com/cennet-ciceklerinin-terbiyesi.html>

____, Osman Nuri, (26 Eylül 2014), *Çocuk Terbiyesinde Dikkat Edilecek Hususlar*,
<http://www.osmannuritopbas.com/cocuk-terbiyesinde-dikkat-edilecek-hususlar.html>

YAZIR, Elmalılı Ahmet Hamdi, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*,
<http://www.enfal.de/telmalili/tahrim.htm>

